

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI

İBNÜ'L-CEVZÎ'NİN *FÜNÛNU'L-EFNÂN*

ADLI ESERİNİN

TEFSİR USÛLÜ AÇISINDAN DEĞERİ

Yüksek Lisans Tezi

SÜMEYYE SEVİNÇ

İstanbul 2012

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI

İBNÜ'L-CEVZÎ'NİN *FÜNÛNU'L-EFNÂN*

ADLI ESERİNİN

TEFSİR USÛLÜ AÇISINDAN DEĞERİ

Yüksek Lisans Tezi

SÜMEYYE SEVİNÇ

Danışman: PROF. DR. MUHSİN DEMİRCİ

İstanbul 2012

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

TEZ ONAY BELGESİ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ Anabilim Dalı TEFSİR Bilim Dalı TEZLİ YÜKSEK LİSANS öğrencisi SÜMEYYE SEVİNÇ'nin İBNÜ'L CEVZÎ'NİN FÜNÛNU'L-EFNÂN ADLI ESERİNİN TEFSİR USÛLÜ AÇISINDAN DEĞERİ adlı tez çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulunun tarih ve sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oy birliği / ~~oy çokluğu~~ ile Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Öğretim Üyesi Adı Soyadı

İmzası

1.	Tez Danışmanı	Prof. Dr. MUHSİN DEMİRCİ	
2.	Jüri Üyesi	Prof. Dr. YAKUP ÇİÇEK	
3.	Jüri Üyesi	Prof. Dr. ALİ COŞKUN	

Tez Savunma Tarihi 20.7.2012

GENEL BİLGİLER

İsim ve Soyadı	: Sümeyye Sevinç
Anabilim Dalı	: Temel İslam Bilimleri
Programı	: Tefsir
Tez Danışmanı	: Prof. Dr. Muhsin Demirci
Tez Türü ve Tarihi	: Yüksek Lisans - 2012
Anahtar Kelimeler	: Tefsir, Usûl, <i>Fünûnu'l-efnân</i> , İbnü'l-Cevzî

ÖZET

İBNÜ'L-CEVZÎ'NİN *FÜNÛNU'L-EFNÂN FÎ ULÛMÎ'L-KUR'ÂN* ADLI ESERİNİN TEFSİR USÛLÜ AÇISINDAN DEĞERİ

Tarih boyunca gelişimini sürdüren tefsir usûlü, konuları ve kaynakları itibariyle birçok araştırmamanın temel meselesi olmuştur. Biz de bu çalışmada Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin *Fünûnu'l-efnân fî ulûmi'l-Kur'ân* adlı eserinin tefsir usûlündeki yeri üzerinde durduk. Bu bağlamda ilk kapsamlı tefsir usûlü kaynağı kabul edilen *Fünûnu'l-efnân*'ı gerek müellifin telifatı gerekse eserden önce veya sonra telif edilen diğer çalışmalar açısından değerlendirdik.

Bir giriş ve iki ana bölümden müteşekkil olan araştırmamızın ilk bölümünde İbnü'l-Cevzî'nin hayatı ve eserlerinin ardından *Fünûnu'l-efnân*'a kadar ana hatlarıyla tefsir usûlünün gelişimine temas ettik. Ayrıca bu bölümde giriş kabilinden *Fünûnu'l-efnân*'ın yazma nüshalarına da değindik. İkinci bölümü ise eserin muhtevasına ve bu alanda telif edilen diğer kaynaklarla mukayesesine ayırdık. Sonuç olarak İstanbul Köprülü Kütüphanesi'ndeki yazma nüshasını inceleme imkânı bulduğumuz *Fünûnu'l-efnân*'ın alanında ciddi bir boşluğu doldurduğu neticesine ulaştık.

GENERAL INFORMATION

Name and Surname	: Sümeyye Sevinç
Department	: Basic Islamic Sciences
Programme	: Qur'anic Exegesis (Tafsīr)
Supervisor	: Prof. Dr. Muhsin Demirci
Type and Date of Thesis	: MA - 2012
Keywords	: Tafsīr, Usūl, <i>Funūn al-afnān</i> , Ibn al-Jawzī

ABSTRACT

THE VALUE OF *FUNŪN AL-AFNĀN FĪ ULŪM AL-QUR'ĀN* OF IBN AL-JAWZĪ IN TERMS OF THE METHODOLOGY OF QUR'ĀNIC EXEGESIS

The Methodology of Qur'anic Exegesis (*usūl al-tafsīr*) as a science that has developed throughout the history has been the subject of many researches in terms of its scope and sources. This work studies the place and value of *Funūn al-afnān fī ulūm al-Qur'ān* of Abu l-Faraj Ibn al-Jawzī (d. 597/1201) in the methodology of Qur'anic exegesis. In this context, it tries to determine the place of the book which is regarded as the most comprehensive source in the methodology of Qur'anic exegesis from the point of all writings of the author and the other works written before and after the book in the field.

The first part of the study which consists of an introduction and two parts provides a general description about the life and works of Ibn al-Jawzī, then the development of the methodology of Qur'anic exegesis until *Funūn al-afnān*, and introduces the manuscripts of *Funūn*. The second part focuses on the content of the book and makes comparisons with other relevant works. As a consequence, it reaches that *Funūn al-afnān*, whose manuscript in the Istanbul Köprülü Library is examined in this study, filled an important gap in its field.

ÖNSÖZ

Allah Teâlâ'nın Resûlüllah (s.a.v.) vasıtasıyla kullarına rahmet ve hidâyet vesilesi kıldığı Kur'ân-ı Kerim, nüzûlünden bu yana lafız ve manalarıyla insanların gönüllerine hitap etmektedir. İlâhi korunmuşluğu sabit olan bu mukaddes kitabı anlayıp anlamlandırmak asırlardır sadece ulemânın değil avâmın da en büyük meşgalesi olmuştur. Bu bağlamda İslâm medeniyetinin temellerini teşkil eden Kur'ân ve sünnet, ilâhi hitabın idrak edilip gönüllere işlenmesinde özel bir mevki edinmiştir. Bununla birlikte geleneğin güzide mirasını çağlara intikal ettirmede büyük bir rol üstlenen sahabe ve tabiûn, sonraki nesillerin de Kur'ân'ı nâzil olduğu ortamdaki gibi anlamalarını sağlamışlardır.

Hakikatte Kur'ân'ı anlama gayretleri, vahyin ilk nüzûlünden itibaren Allah Resûlü'nün refakatinde başlamış ve sonraki nesiller tarafından da devam ettirilmiştir. Bunun neticesinde zaman içerisinde Kur'ân'ın anlaşılmasına yardımcı olan esbâbu'n-nüzûl, emsâlü'l-Kur'ân ve hitâbu'l-Kur'ân vb. ilimler meydana gelmiştir. Mesele basit bir anlama faaliyeti olmadığından anlaşılın mesajın anlamlandırılması ve tatbikinin nüveleri de kendisini tefsir çalışmaları ile göstermeye başlamıştır. Böylelikle içinde bulunduğu döneme göre adı ulûmu'l-Kur'ân, ulûmu't-tefsir ve usûlü't-tefsir şeklinde değişmesine rağmen temelde aynı gayeye hizmet etmeye çalışan tefsir usûl yazıcılığı nihâyetinde en nadide örneklerini vermiştir. Bu numûneler ise kulluk bilincinin idrak edilebilmesi için sadece Müslümanların değil bütün insanlığın istifadesine sunulmuştur.

Biz de bu mütevazı çalışmamızda geleneğin halkalarından birini daha yakalayabilmek gayesiyle yazılı mirasımızın değerli şahsiyetlerinden Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin *Fünûnu'l-efnân* adlı eserini konu edindik. Bu amaçla alanının ilk kapsamlı çalışması olduğunu düşündüğümüz bu nadide eserin tefsir usûlündeki yerini tespit etmeye çalıştık. İki bölümden müteşekkil olan araştırmamızın ilk kısmında İbnü'l-Cevzî'nin hayatı ve eserlerinden sonra giriş kabilinden *Fünûnu'l-efnân* öncesi dönemde tefsir usûlünün gelişimi üzerinde durduk. Ardından araştırmamızın temelini oluşturan *Fünûnu'l-efnân*'ın yazma nüshaları hakkında bazı bilgiler verdik. Konumuzun esas araştırma mevzusu olan *Fünûnu'l-*

efnân'ın tefsir usûlü açısından değeri adlı bölümde ise öncelikle eserin muhteva ve yöntem tahlilini yaptık. Bunu müteakip *Fünûnu'l-efnân*'ın usûldeki yerini tespit edebilmek için eseri, kendisinden önce ve sonra etkilendiği ve etkilediği kaynaklarla mukayese ettik. Bu esnada daha somut veriler elde edebilmek adına araştırmamızı, söz konusu eserlerin muhteva ve yöntem tahlilleriyle sınırlı tuttuk.

Cenâb-ı Hak'tan çalışmamızı rızasına uygun ameller zümresine ilhak etmesini ve muhtemel eksik ve kusurlarımıza rağmen bundan sonraki araştırmalar için istifadeli kılmasını niyaz ederken eserin vücuda gelmesinde kıymetli vakitlerini ayırarak yardımlarını esirgemeyen, usûl, teknik ve kaynak bulma hususunda rehberlik eden muhterem hocam Prof. Dr. Muhsin Demirci Beyefendi'ye ve katkıda bulunan arkadaşlarıma en derin şükranlarımı arz etmeyi bir borç bilirim.

Sümeyye SEVİNÇ

İstanbul 2012

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	i
ABSTRACT	ii
ÖNSÖZ.....	iii
İÇİNDEKİLER.....	v
KISALTMALAR.....	viii
GİRİŞ.....	1
I. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE AMACI.....	2
II. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI.....	2

BİRİNCİ BÖLÜM

İBNÜ'L-CEVZÎ'NİN HAYATI, ESERLERİ VE

FÜNÛNÜ'L-EFNÂN ÖNCESİ DÖNEMDE TEFSİR USÛLÜNÜN GELİŞİMİ

I. İBNÜ'L-CEVZÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ.....	6
A. İbnü'l-Cevzî'nin Hayatı.....	6
1. Doğumu ve Yetiştirilmesi.....	6
2. Tahsili ve Vefatı.....	7
3. Yaşadığı Dönem.....	10
B. İbnü'l-Cevzî'nin Eserleri	12
1. Tefsir Usûlü İle İlgili Eserleri	14
2. Diğer Eserleri	17
II. <i>FÜNÛNÜ'L-EFNÂN</i> ÖNCESİ DÖNEMDE TEFSİR USÛLÜNÜN GELİŞİMİ.....	19
A. Tefsir Usûlü ve Kur'ân İlimleri	20
B. Tedvin Öncesi ve Sonrası Dönem.....	24
1. Tedvin Öncesi Dönem	24
2. Tedvin Sonrası Dönem.....	29
a. Müstakil kitaplar.....	31
aa. Kapsamlı tefsir usûlü çalışmaları	31
ab. Konularına göre tefsir usûlü çalışmaları	33
b. Tefsir Mukaddimeleri.....	34
III. <i>FÜNÛNÜ'L-EFNÂN</i> 'IN YAZMA NÜSHALARI	34

İKİNCİ BÖLÜM

FÜNÛNÜ'L-EFNÂN'IN TEFSİR USÛLÜ AÇISINDAN DEĞERİ

I. <i>FÜNÛNÜ'L-EFNÂN</i>'IN MUHTEVASI VE YÖNTEMİ.....	44
A. <i>Fünûnü 'l-Efnân</i> 'ın Muhtevası	45
1. Kur'ân'la İlgili Genel Bilgiler.....	46
a. Halku'l-Kur'ân	46
b. el-Ahrufu's-seb'a.....	47
c. Resmu'l-Mushaf	50
d. Kur'ân'ın Genel Bölümleri	52
da. Sûre	52
daa. Sûrelerin Sayısı.....	52
dab. Mekkî ve Medenî Ayırımı.....	53
db. Âyet.....	54
dba. Sûrelerin Âyet Sayıları	54
dbb. Sûrelerin Âyet Sayısı Açısından Benzerliği.....	56
dc. Kelime.....	58
dd. Harf.....	58
e. Kur'ân'ın Oransal Bölümleri.....	59
f. Vakıf ve İbtida	60
g-(ءـ) Harfinin Hazfî.....	61
h. Kur'ân'da Müslümanlar ve Peygamberlerin Müşterek Vasıfları	62
i. Kur'ân Âyetleri ile İlgili İstifhamlar	63
2. Kur'ân İlimleri	65
a. Fezâilü'l-Kur'ân	65
b. Lüğâtu'l-Kur'ân.....	67
ba. Arap Dilinin Yapısı.....	68
bb. Arap Dilinin Güçlendirilmesi	71
c. Nâsîh – Mensûh	72
d. Muhkem – Müteşâbih.....	80
e. Müştebihâtu'l-Kur'ân	80
ea. Kelime veya Harflerinde Değişiklik Bulunan Benzer Âyetler.....	87
eb. Fazla ve Eksik Harfleri Bulunan Benzer Âyetler	90
ec. Takdim ve Tehirin Söz Konusu Olduğu Benzer Âyetler	91

ed. Birbiri ile İlişkisi Bulunan Kelimelerin Kullanıldığı Benzer Âyetler....	92
ee. İstifham Üslûbundan Kaynaklanan Benzer Âyetler.....	93
f. Garîbu'l-Kur'ân	94
g. Vücûh ve Nezâir.....	96
h. Hitâbu'l-Kur'an	100
i. Emsâlu'l-Kur'ân.....	101
B. <i>Fünûnü'l-Efnân</i> 'ın Yöntemi	103
1. Kaynakları Kullanma Tarzı.....	104
a. Rivâyetlere Yer Verme.....	104
b. Referans Gösterme	105
c. Örneklerle Konuyu Zenginleştirme	106
d. Tefsir Kaynaklarındaki Yöntemleri Kullanma.....	107
e. Konuyu Sistematik Bir Bütünlük İçerisinde Ele Alma	107
2. Konuları İfade Etme Tarzı	108
a. Okuyucuyu Doğrudan Muhatap Kabul Etme	108
b. Şahsî Tercihlerine Yer Verme.....	108
c. Bazı Lafızlara Husûsi Manalar Yükleme	108
d. Soru – Cevap Üslûbunu Kullanma.....	109
II. FÜNÛNÜ'L-EFNÂN'IN TEFSİR USÛLÜ AÇISINDAN DEĞERİ.....	109
A. <i>Fünûnü'l-Efnân</i> 'ın İçerik ve Metod Açısından Bazı Tefsir Usûlü Kaynakları İle Mukayesesi	109
1. <i>Fünûnü'l-efnân</i> 'ın Kendinden Önceki Bazı Tefsir Usûlü Kaynakları İle Mukayesesi.....	110
a. <i>el-Akl ve fehmu'l-Kur'ân</i>	110
b. <i>Câmiu'l-beyân an te'vilî'l-Kur'ân</i> Tefsirinin Mukaddimesi.....	112
c. <i>Mukaddimetu câmiî't-tefâsir</i>	113
2. <i>Fünûnü'l-efnân</i> 'ın Kendinden Sonraki Bazı Tefsir Usûlü Kaynakları İle Mukayesesi.....	115
a. <i>el-Burhan fî ulûmi'l-Kur'ân</i>	115
b. <i>el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân</i>	118
c. <i>el-Fevzü'l-kebîr fî usûli't-tefsîr</i>	124
B. <i>Fünûnü'l-Efnân</i> 'ın Tefsir Usûlü Kaynaklarına Etkisi	125
SONUÇ.....	127
EKLER.....	129
BİBLİYOGRAFYA.....	157

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.b.	: Adı geçen bölüm
b.	: İbn
bkz.	: Bakınız
d.	: Doğum
DİA	: TDV İslâm Ansiklopedisi
h.	: Hicrî
haz.	: Hazırlayan
H.z.	: Hazreti
İA	: İslâm Ansiklopedisi
İFAV	: İlahiyat Fakültesi Vakfı
İFD	: İlahiyat Fakültesi Dergisi
krş.	: Karşılaştırınız
m.	: Milâdi
MEB	: Milli Eğitim Basımevi
MÜ	: Marmara Üniversitesi
nşr.	: Nâşir, neşreden
r.a.	: Radiyallahu anh, anhâ
s.a.v.	: Sallallahu aleyhi ve selem
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
sy.	: Sayı
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: Tahkik eden
trc.	: Tercüme eden
ty.	: Tarihsiz, baskı tarihi yok
v.	: Vefat tarihi
Yay.	: Yayınları
yy.	: Yayınevi yok, belirtilmemiş

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE AMACI

Akademik bir araştırmadan verim alabilmek için öncelikle konu ve amacın iyi bir şekilde tespit edilmesi gerekmektedir. Zira her bir araştırma insanlık tarihi için ayrı bir değer ifade etmektedir. Ancak bu şekilde her yeni neslin kendi sorumluluğunu hakkıyla yerine getirmesi mümkün olur.

Kur'ân-ı Kerîm'in insanlara verdiği ilahî mesaj, vahyin ilk nüzûlünden itibaren anlaşılmağa çalışılmıştır. Bu nedenle İslâm tarihinde tefsir, hadis ve fıkıh gibi temel İslâm bilimlerinin yanı sıra tıp, matematik, astronomi gibi pozitif ilimler ihdas edilmiş, bunların her biri Kur'ân'ı idrak etmede araç kabul edilmiştir. Söz konusu ilimler kendi içlerinde gelişimlerini sürdürürken, Kur'ân'ın derûni manalarını anlamlandırma hususunda yardımcı unsur addedilen Kur'ân ilimleri diğerlerinden daha özel bir işlev görmüştür. Özellikle tedvin sonrası dönemlerde Kur'ân ilimleri kaynaklarının yerini tefsir usûlü niteliğindeki eserler almış ve araştırmalar bu çerçevede ilerlemiştir.

Tarih boyunca güncelliğini koruyan temel esaslara dayanan ve Kur'ân'ın anlaşılıp yorumlanmasına yardım eden bazı yöntemleri içeren tefsir usûlü, bu öneminden dolayı ilmi araştırmaların başlıca konularından olmuştur. Biz de ilmi açıdan sahip olduğu önemi dikkate alarak araştırmamızda tefsir usûlünü konu edindik. Bu bağlamda çalışmamızı alanın temel kaynaklarından biri olan Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin *Fünûnu'l-efnân* adlı eseri üzerinden yürüterek bu eserin tefsir usûlü açısından değerini tespit etmeyi amaçladık.

II. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI

Bir araştırmanın kalitesini belirlerken konu ve amacın yanı sıra yöntem ve kaynaklarının da tahlil edilmesi gerekir. Nitekim herhangi bir konu ancak kendine has yöntem

ve kaynaklar kullanıldığında daha istifadeli olabilir. Zira iyi bir konuya uygulanan yanlış bir yöntem beklentileri karşılayamayabilir.

Sosyal bilimlerde yapılan araştırmalarda bütün ilimlerde müşterek olan genel metodların yanı sıra her ilmin kendisine özgü özel metodlardan da kullanılmaktadır. Araştırmamızın konusu sosyal bilimlerin alanına girdiğinden biz de sosyal bilimlerin genel ve özel nitelikli araştırma metodlarından faydalanmaya gayret ettik. Genel nitelikli değerlendirme ve karşılaştırma metodlarını eserin muhteva ve yöntemini incelerken kullandık. Buna ilaveten belli bir tarihe sahip olan ilimlerde kullanılan dökümantasyon yöntemine yer verdik.¹ Bu bağlamda yazılı ve görsel belgelere ulaşmak için bilgi topladık ve elde ettiğimiz malumatı incelemeye çalıştık. Diğer taraftan belgeleri çözümlerken belgenin bir bütün olarak kabul edildiği klasik metod ile parçalamaya tabi tutulduğu nicel metodun imkânlarından yararlandık. Bununla birlikte çalışmamız süresince çoğunlukla kütüphane ve internet sisteminden istifade ettik.

Araştırma esnasında eserin İstanbul'daki Köprülü Kütüphanesi'ndeki yazmasının dünyadaki diğer nüshlardan fazla konular ihtiva ettiğini gördük. Ardından tefsir usûlünün temel konularını içeren bu mülhak bölümün yazmaya kim tarafından ve hangi gaye ile yerleştirildiğini incelemeye çalıştık. Yaptığımız gözlemler neticesinde bu ilave konuların büyük bir kısmının, müellifin tefsir usûlü ile ilgili diğer eserlerinden yapılan iktibaslardan müteşekkil olduğunu müşahade ettik. Ancak yine de müellife aidiyeti imkân dâhilinde olduğu için *Fünûnu'l-efnân*'ı elimizdeki yazmanın ilave konularını da dikkate alarak değerlendirmeye tâbi tuttuk.

İki bölümden meydana gelen çalışmamızda konulara göre farklı kaynaklara yer verdik. Birinci bölümde İbnü'l-Cevzî'nin hayatını ele alırken Zehebi'nin (v. 748/1374) *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* ve *Tezkiretü'l-huffâz*'ı, İbn Receb'in (v. 795/1393) *Kitâbü'z-zeyli alâ tabakât'l-hanâbile*'si gibi tabakat, teracim ve tarih kitaplarını, tefsir usûlünün gelişimini anlatırken de başta el-Halil b. Ahmed (v.175)'in *Kitâbu'l-Ayn*'i, İbn Düreyd (v.321)'in, *Cemharatu'l-Lüğa*'sı, ez-Zemahşerî (v.538/1143)'nin *Esâsü'l-Belâğa*'sı, gibi ilk dönem sözlükleri olmak üzere Kur'ân ilimleri ve tefsir usûlüne dair kaynakları kullandık. Ayrıca

---

¹ Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Arslantürk, Zeki, *Araştırma Metod ve Teknikleri*, Çamlıca Yay, İstanbul 2008, s. 80-91.

konuların imkân verdiği kadarıyla yerli ve yabancı ansiklopedi, kitap ve makaleleri de inceledik. İkinci bölümde ise eserin muhteva ve yöntemini incelerken Köprülü Kütüphanesi'ndeki kitap sayım çalışmaları nedeniyle Süleymaniye Kütüphanesi'nde bilgisayar ortamında yazma nüsha üzerinde çalıştık. Buna ilaveten *el-Mektebetü's-şamile* gibi bilgisayar programlarını kullanmak suretiyle araştırmamızı hızlandırmayı amaçladık.

BİRİNCİ BÖLÜM
İBNÜ'L-CEVZÎ'NİN HAYATI, ESERLERİ VE
FÜNÛNÜ'L-EFNÂN ÖNCESİ DÖNEMDE
TEFSİR USÛLÜNÜN GELİŞİMİ

I. İBNÜ'L-CEVZÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

Biz burada üzerinde çalıştığımız *Fünûnu'l-efnân'ın* müellifi İbnü'l-Cevzî'nin hayatı ve eserleri üzerinde durmak istiyoruz. Zira telifin değeri müelliften gelmektedir. Bu da göstermektedir ki işe önce müelliften başlamak gerekmektedir.

A. İbnü'l-Cevzî'nin Hayatı

Selef ulemâsı arasında telifâtının çokluğu ile şöhret bulan Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin hayatı hakkında gerek klasik gerekse modern yöntemlerle telif edilen eserlerde son derece teferruatlı malzemeye rastlamak mümkündür.² Ancak biz çalışmanın bir gereği olarak fazla ayrıntıya dalmadan özet bilgi vermeye çalışacağız.

1. Doğumu ve Yetiştirilmesi

Cemâlüddîn Abdurrahman b. Ali b. Muhammed İbnü'l-Cevzî, Bağdat'ta zengin fakat ilimle ilgisi olmayan bir ailede dünyaya gelmiştir. Doğum tarihi hakkında muhtelif rivâyetler bulunsa da en tercih edileni 510/1116 senesidir.³ Soyu Hz. Ebû Bekir'e (r.a.) dayanmaktadır. Nisbeleri el-Kureyşî, et-Teymî, el-Bekrî, el-Bağdâdî, el-Hanbelî'dir. Tam ismi Cemâlüddîn

² Bu hususta bkz. Abdülhamid Allûcî, *Müellefâtü İbnü'l-Cevzî*, Vizâretü's-sekâfe ve'l-irşâd, Bağdat 1965; Turgut, Ali, *İbnü'l-Cevzî ve Tefsir Usûlündeki Yeri*, Karaca, Nefise, *Abdurrahman İbnü'l-Cevzî ve Tefsirdeki Metodu*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, SBE, İzmir 2005; Nusayr, Âmine Muhammed, *Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî ârâuhü'l-kelâmiyye ve'l-ahlâkiyye*, Dârü's-şurûk, Kâhire 1987; Mahmûd Ahmed el-Kaysiyye en-Nedvî, *el-İmam İbnü'l-Cevzî ve Kitâbuhü'l-Mevzûât*, Danişgâh-ı Pencap, Lahor 1983.

³ Zehebî müellifin 509 veya 510 senesinde doğduğunu zikretmiştir. Bkz. Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, I-XXIII, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, (thk. Beşşar Avvâd Ma'rûf, Muhyi Hilâl Serhân), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1984/1404, XXI, s. 366; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, I-IV, Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, Beyrut 1957, IV, 1342; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XVI, (thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî), Hicr li't-tibâa ve'n-neşr, Cize 1998, s. 709; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifin esmâi'l-müellifin ve âsarü'l-musannifin*, Maarif Basımevi, İstanbul 1955, I, 520. Ayrıca müellifin hicri 508 veya 511 yıllarında doğduğuna dair rivâyetler de bulunmaktadır. Bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XXI, 373; İbn Receb, Ebu'l-Ferec Zeynüddin Abdurrahman b. Ahmed, *Kitâbü'z-zeyli alâ tabakât'l-hanâbile*, I-IV, Dârü'l-ma'rife, Beyrut ts, I, 400.

Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ebi'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali'dir.⁴ Künyesi Ebu'l-Ferec olan bu kıymetli âlim dokuzuncu kuşaktan dedesi Cafer'e nispet edilerek İbnü'l-Cevzî lakabını almıştır.⁵ Bununla birlikte müellif "Cemaleddin", "Mübarek" ve ailesinin bakır ticaretiyle uğraşması nedeniyle "Saffar" lakaplarıyla da anılmaktadır.⁶ Hicri 514 senesinde babası vefat ettiğinde müellifin yaklaşık üç yaşında olduğu rivâyet edilmektedir.⁷ Babasının vefatından sonra annesi ve halasının himayesinde yetişen⁸ İbnü'l-Cevzî özellikle halasının teşvikiyle ilme yönelmiştir.

3 oğlu ve pek çok kızı bulunan⁹ İbnü'l-Cevzî ilmî birikiminin yanında son derece abid bir zâttı.¹⁰ Az uyuyan, çok nafîle ibadet eden fakat ilmin bütün nafîle ibadetlerden daha faziletli olduğuna inanan vakûr ve keskin zekâlî bir kimseydi. İbnü'l-Cevzî diltiliği ve vaizliği ile de şöhret bulmuştur. Hanbelî mezhebine bağlı olmasına rağmen yeri geldiğinde kendi mezhebine mensup olanları da tenkit etmekten geri durmamıştır.¹¹ Dolayısıyla mezhebine taassup derecesinde bağlanmış değildir.

2. Tahsili ve Vefatı

Hayatının büyük bir kısmını Bağdat'ta geçiren Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, ömrünü ilim öğrenerek, eser yazarak ve vaaz ederek geçirmiştir. Tefsir, hadis, tarih ve fıkıh ilimlerinde birçok âlimden ders aldığı gibi kendisinin ders meclislerine de dönemindeki diğer âlimler ve mühim şahsiyetler iştirak etmişlerdir. İbnü'l-Cevzî, başta Muhammed b. Nâsır b. Muhammed b. Ali b. Ömer es-Selâmî (468-550) olmak üzere İbnü'z-Zâgûnî (455-527), Abdülvehhâb b. Mübarek b. Ahmed b. Hasen el-Enmâtî (462-538), Ebû Mansûr el-Cevâlikî

⁴ İbn Hallikân, Ebû'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnaî'z-zaman*, I-VIII, (thk. İhsan Abbas), Dâru Sâdır, Beyrut ts, III, 140; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XXI, 365, 366.

⁵ Bkz. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, III, 142; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XXI, 372; İbn Receb, *Kitâbü'z-zeyli alâ tabakât'l-hanâbile*, I, 400.

⁶ Bkz. Mahmûd Ahmed, *el-İmam İbnü'l-Cevzî ve Kitâbuhü'l-Mevzûât*, s. 44.

⁷ Bu hususta İbnü'l-Cevzî'nin annesinden nakedilen rivâyet için bkz. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, III, 142.

⁸ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, III, 140, 141.

⁹ Bkz. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, III, 142; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XVI, 710; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XXI, 384.

¹⁰ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi, Büyük Tefsir Tarihi ve Tabakâtü'l-Müfessirîn*, Ravza Yay, İstanbul 2008, II, 483.

¹¹ Bkz. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, III, 142; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XVI, 707; Brockelmann, Carl, "İbnü'l-Cevzî", *İslam Ansiklopedisi, MEB*, İstanbul 1967, V/II, 848, 849.

(465-540) gibi âlimlerden ilim tahsil etmiştir.¹² Muhammed b. Nâsır b. Muhammed b. Ali b. Ömer es-Selâmî'den tarih, hadis ve ahlak; Ebû Mansûr el-Cevâlikî'den Arapça dersi almıştır. Bununla birlikte Ebu'l-Fetih Abdülmelik b. Ebî Kâsım el-Kerûhî (v. 548/1153) ve Ebû Saîd Ahmed b. Muhammed el-Bağdâdi (v. 540/1145) de İbnü'l-Cevzî'nin kıraat hocalarıdır.¹³

Müellif hocalarına mahsus telif ettiği eserinde 86 erkek ve 3 de hanım hocasına yer vermiş ve diğer eserlerindeki gibi hocalarının isimlerini sistematik bir şekilde sıralamıştır.¹⁴ Hocalarına her zaman değer vermiştir. Hocası İbnü'z-Zâgûnî vefat edinceye kadar ondan ayrılmamıştır. Aynı şekilde Abdülvehhâb b. Mübarek b. Ahmed b. Hasen el-Enmâtî'den “Onun meclisinde hiç gıybet duymadım.” şeklinde övgü ile bahsetmiş, Ebû Mansûr el-Cevâlikî'yi ise iyice düşünmeden hiçbir şey söylemesi ve ne söyleyeceğine dikkat etmesi sebebiyle takdir etmiştir.¹⁵

Akıcı ve tesirli konuşması ile dikkat çeken İbnü'l-Cevzî sözünden önce haliyle de nasihatte bulunurdu. Sadece halka değil halife ve vezirlere de gizli ve aşikâr nasihat etmekten çekinmezdi. Ebû Abdillâh İbnü'l-Dübeyşî, hocası İbnü'l-Cevzî'nin tefsir, fıkıh, hadis, tarih vb. çeşitli ilimlerde eserleri bulunduğunu belirttikten sonra hocasının tatlı dilli ve anlaşılır bir şekilde konuştuğuna dikkat çekmiştir.¹⁶ İbnü'l-Cevzî asrının büyük âlimlerinden olduğu gibi hadis ilminde ve hitabet sanatında da önde gelen bir zâttır.¹⁷ Kendisi güzel yüzü ve tatlı dili sayesinde vaaz meclislerine yüz binden fazla kişinin katılımını sağlamıştır.¹⁸

Babasından kalan serveti ilim yolunda harcayan ve bu yolda karşılaştığı bütün sıkıntılara tahammül eden İbnü'l-Cevzî, Allah Resûlü, sahabe ve tâbiîn hakkında bilgi elde edebilmek uğruna rahat hayatından vazgeçmiştir. Çocukluğundan itibaren züht hayatını benimseyen İbnü'l-Cevzî, şer'î ilimlere muttali olduğu gibi nebevi ahlakla ahlaklanmıştır.

¹² İbnü'l-Cevzî, *Fünûnu'l-efnân fî ulûmi'l-Kur'ân*, (thk: Hasan Ziyâeddin İtr), Dârü'l-beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 1987, s. 53, 54; Ayrıca bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XXI, 366; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, IV, 1342; Yusuf Şevki Yavuz, Casim Avcı, “İbnü'l-Cevzî”, *DİA*, XX, 543.

¹³ Turgut, Ali, *İbnü'l-Cevzî ve Tefsir Usûlündeki Yeri*, s. 10.

¹⁴ Bkz. İbnü'l-Cevzî, *Meşyahâtu İbni'l-Cevzî*, (thk. Muhammed Mahfûz), Dârü'l-garbi'l-İslâmî, Beyrut 1980.

¹⁵ İbnü'l-Cevzî, *Fünûnu'l-efnân*, s. 53, 55.

¹⁶ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XXI, 373.

¹⁷ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, III, 140.

¹⁸ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XXI, 377.

Bununla birlikte bir yandan ilim için uzleti benimserken bilinçsiz, körü körüne uygulanan bir züht hayatını da reddetmiştir.¹⁹ On kıraatı da öğrenen müellif hakkında âlimlerin genel kanaatleri müspet yöndedir. Ne var ki İbnü'l-Cevzî tasnif ettiği eserleri tekrar kontrol etmeye vakit ayırmamıştır. Eserlerini bir an önce bitirmeyi hedeflediğinden üzerinde fazla düşünmemiştir. Bu sebeble eserlerinde pek çok hataya rastlamak mümkündür.²⁰ İbnü'l-Cevzî bir kitabı yazar yazmaz tetkik ve tezhibe lüzum görmeden onu bırakır diğer kitabı telife başlardı.²¹ Bu nedenle de çok tenkit edilmiştir. Tenkit edildiği başka bir hususta “İlim kitaptan öğrenilir.”²² sözüdür. Hâlbuki müellif bununla ilmin sadece kitaptan öğrenileceğini, hocaya gerek olmadığını ifade etmiş değildir. Müellif bu sözleriyle eser yazmanın ehemmiyetine işaret etmiştir. Bunun dışında te'vile meyletmesi ve sözlerinde kendini metheden ifadeler yer vermesi sebebiyle de eleştirilmiştir.²³

Oğlu Muhyiddin Yusuf ve büyük oğlu Aliyü'n-Nâsih'den başka torunu Ebü'l-Muzaffer Şemseddin Yusuf b. Kızıoğlu Sıbt İbnü'l-Cevzi (v. 654/1256), Hafız Abdulğani Abdolvâhid b. Ali b. Sürûr (v. 600/1203), Ahmed b. Abduddâim (v. 668/1269) önde gelen talebeleridir.²⁴ Ayrıca İbnü'z-Zeynebi, İbnü'n-Neccâr, İbn Kudâme ve İbn Halil de talebeleri arasında bulunmaktadır.²⁵

590'da Vasıt'a sürgün edilerek beş yıl süreyle bir evde tek başına ikamet etmeye mecbur tutulan ve bu arada bazı kitapları da yakılan²⁶ İbnü'l-Cevzî, beş senelik ev hapsinden bir hafta sonra, 597 Ramazan'ında bir Cuma gecesinde 87 yaşında Bağdat'ta vefat etmiştir.²⁷ Bâbü'l- Harb Kabristanı'nda bulunan Ahmet b. Hanbel'in mezarının yakınına defnedilmiştir.

¹⁹ Turgut, Ali, *İbnü'l-Cevzî ve Tefsir Usûlündeki Yeri*, s. 6.

²⁰ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XXI, 378.

²¹ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 483.

²² “أخذ العلم من صحف”

²³ Turgut, Ali, *İbnü'l-Cevzî ve Tefsir Usûlündeki Yeri*, s. 9.

²⁴ Bkz. Turgut, Ali, *İbnü'l-Cevzî ve Tefsir Usûlündeki Yeri*, s. 11.

²⁵ İbnü'l-Cevzî, *Fünûnu'l-efnân*, s. 56; Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 483.

²⁶ Yusuf Şevki Yavuz, Casim Avcı, “İbnü'l-Cevzî”, *DİA*, XX, İstanbul 1999, s. 543.

²⁷ Kaynaklardan bazılarında Ramazan hangi gününde vefat ettiğine dair bir bilgiye rastlanmamasına rağmen (Bkz. Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-arifîn*, I, 520) bazılarında 12 Ramazan (Bkz. İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XVI, 710) veya 13 Ramazan (Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XXI, 379) şeklinde tarih verilmiştir.

Şiddetli sıcaklık ve aşırı izdiham nedeniyle cenazesinde orucunu bozanların olduğu rivâyet edilmektedir.²⁸

Kısaca hayatını eser yazmak, kitap istinsah etmek ve vaaz vermekle geçirmiştir. Öyle ki istinsah ettiği eserlerin miktarı hayatının günlerine taksim edilince her güne 9 sayfa isabet etmektedir.²⁹ Yine bir rivâyete göre sırf hadis yazmak için kullandığı kalemleri yontmasından hâsıl olan parçaları toplamış, ölünce yıkanacağı suyun bununla ısıtılmasını vasiyet etmişti, vefat ettiğinde vasiyeti üzere ısıtılan kalem yontuları suyu ısıtmaya kâfi gelmiş hatta artmıştır.³⁰

3. Yaşadığı Dönem

Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî Abbâsiler döneminde (h. 132-656) yaşamıştır. Müellif hicri altıncı asrın başlarında dünyaya geldiği için Abbasi Devleti'nin son dönemlerine yetişmiştir. Bu dönemde Abbasi Devleti siyasi, sosyal ve ekonomik açıdan zayıf düşmüş, devlet içinde küçük devletçikler teşekkül etmiş ve halifenin nüfuzu son derece azalmıştı.³¹ Halifenin dini törenlerde protokolde bulunmak dışında yönetimle ilgili doğrudan hiçbir yetkisi kalmamıştı.³²

Siyasi ve toplumsal sıkıntıların aksine Bağdat'ta ilmî hayat oldukça dinamikti. Abbasilerde kuruluş yıllarından itibaren bilhassa da halifelerin ilme karşı ilgileri müspet yöneydi.³³ Dolayısıyla ilim büyük ölçüde siyasi destek gördü. Bir taraftan tercüme faaliyetleri ile geçmişin mirası ortaya çıkarılırken diğer taraftan da ilmî konularda gayri Müslim unsurlardan da istifade edilmiştir. Bu dönemde sadece pozitif ilimlerde değil, İslâmî ilimlerde gelişme kat edilmiştir. Sadece tefsir ve Kur'ân ilimleri hususunda bile önemli

²⁸ İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XVI, s. 710. Ayrıca bkz. Yusuf Şevki Yavuz, Casim Avcı, "İbnü'l-Cevzî", *DİA*, İstanbul 1999, XX, 543.

²⁹ Brockelmann, Carl, "İbnü'l-Cevzî", *İslam Ansiklopedisi*, V/II, 848.

³⁰ Brockelmann, Carl, "İbnü'l-Cevzî", *İslam Ansiklopedisi*, V/II, 848.

³¹ Bkz. Brockelmann, Carl, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, (trc. Neşet Çağatay), Türk Tarih Kurumu Ankara 1992, s. 108-134; Hodgson, Marshall G. S, *The venture of Islam: conscience and history in a world civilization*, The University of Chicago, Chicago 1974, I, 493-495; Lapidus, Ira Marvin, *A history of Islamic societies*, Cambridge University, Cambridge 1988, s. 126-136. Ayrıca merkezi otoritenin zayıflamasından dolayı kurulan devletler için bkz. Algül, Hüseyin, *İslam Tarihi*, Gonca Yay, İstanbul 1987, IV, 26.

³² Bkz. Hodgson, Marshall G. S, *The venture of Islam: conscience and history in a world civilization*, The University of Chicago, Chicago 1974, I, 494.

³³ Bu hususta ayrıca bkz. Brockelmann, Carl, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, s.102, 103; Avcı, Casim, *İslam – Bizans İlişkileri*, Klasik, İstanbul 2003, s. 192-203.

gelişmeler meydana gelmiştir. Taberî'nin *Camîu'l-Beyân*'ı bu dönemdeki en büyük tefsir mahsulü olduğu gibi tefsirde rivâyet ve dirâyet metodları teşekkül etmiş, Kisâi, Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, İbn Kuteybe ve Zeccâc gibi birçok âlim Kur'ân ilimlerine dair eser telif etmişlerdir.³⁴ Mantık, felsefe, tıp, astronomi, matematik, kimya, tarih ve coğrafya alanlarında yetişen hatırı sayılır âlimler kıymetli eserler kaleme almışlardır.³⁵

Ayrıca bu asırda medreseler de kurulmuştur. Hicri 459 senesinde Nizamiye Medresesi tamamlanmış ve İbnü'l-Cevzî Bağdat'ta medrese şeyhliğine getirilmiştir. Yine bu yıllarda Şam, Nîsâbur ve diğer beldelerde medreseler çoğalmış, özellikle Bağdat bundan nasibini fazlasıyla almıştır. Nitekim Bağdat'ta yaklaşık 30 medresenin bulunduğu rivâyet edilmektedir. Bununla birlikte mescidler, medreseler ve ribatlarda ilmi anlamda hareketlilik meydana gelmiştir. Böylece İbnü'l-Cevzî gibi Allah rızası ve Resûlü'nün yolunu izleme gayreti içinde olan âlimler yetişmiştir.³⁶

İbnü'l-Cevzî'nin gençlik yıllarında Abbasiler ve Selçuklular arasında fikrî ve dinî değil ancak idarî nedenlerden dolayı anlaşmazlıklar ortaya çıkmıştı. Siyasi hayattaki otorite zayıflığından toplumsal hayat etkilemiş, ahlakî yozlaşma toplumun her kesiminde görülmeye başlamıştı. Nitekim insanlar her türlü malla ticaret yaptıklarından helal kazancı önemsememiş, faiz almaya ve zekât vermemeye başlamıştı. Cehalet çok ileri safhalara kadar yayılmıştı. Kadınlar da bu ahlaki bozulmadan nasiplerini almıştılar. Eşine ihanet eden, dinle ilgili hiçbir şey bilmeyen, kendini başkalarına beğendirmeye çalışan üstelik de vaaz u nasihate kulak vermeyen hanımlar zuhur etmişti.³⁷

Böylece toplumdaki fitne âlimlere kadar yansdı. Topluma örnek olması gereken kimseler açıktan günah işlemeye başladılar. Faziletli âlimlerin sayısı gittikçe azaldı. Bu yüzden İbnü'l-Cevzî kendi asrında âlimleri kısımlara ayırma ihtiyacı hissetmişti. Bunlar içerisinde kimileri amelsiz bir şekilde ilmiyle mağrur olan art niyetli kimselerdi. Fitneye meyleden bu kesim hakkında İbnü'l-Cevzî ilmin kendilerini savunacağını zannetmelerine rağmen aleyhlerinde hüccet olacağı değerlendirmelerinde bulunmuştur. Diğer bir kısım ulemâ da orta yolda olan kötülüğü inkâr konusunda sessiz kalanlardı. İyi niyetli âlimler ise son derece az bir yekûnu teşkil ediyordu. Buna ilaveten İbnü'l-Cevzî âvamın meclislerinin din

³⁴ Yıldız, Hakkı Dursun, "Abbasiler", *DİA*, İstanbul 1988, I, 41, 42.

³⁵ Yıldız, Hakkı Dursun, "Abbasiler", *DİA*, İstanbul 1988, I, 44-46.

³⁶ İbnü'l-Cevzî, *Fünûnu'l-efnân*, s. 21-24.

³⁷ İbnü'l-Cevzî, *Fünûnu'l-efnân*, s. 18.

adına fitneye sebebiyet verdiği temas ederek âlimin mahlûkatla irtibatını koparıp dikkatini ahireti anmaya yönelttiğinde istifadeli olacağını belirtmiştir. İbn Cebir, Bağdat halkı hakkında “Neredeyse tevazuyu riya için yapmayan hiç kimseye rastlayamazsın.” ifadelerinden sonra kendilerinden başka kimseye tenezzül etmediklerini, başkalarına değer vermediklerini söylemiştir. Münafıkça amel eden insanlar ancak çıkarları için güler yüzlü davranıyorlardı.³⁸

Bu dönemde Harzemşahlar, Eyyübiler gibi Abbasi hilafetine ismen tabi olan devletler teşekkül etmiştir, aynı şekilde Fatımîler ve Muvahhidler gibi hilafete tabi olmayan Müslüman devletler de kurulmuştur.³⁹

B. İbnü'l-Cevzî'nin Eserleri

Telifâtının çokluğu ile şöhret bulan İbnü'l-Cevzî, bazıları birkaç ciltten teşekkül eden yaklaşık 300 eser yazmıştır.⁴⁰ Zehebi İbnü'l-Cevzî'nin müellefâtının 250'ye ulaştığını zikretmiştir.⁴¹ İbn Teymiye'ye göre bu sayı bine çıkmaktadır.⁴² Eserleri arasındaki sayı ihtilafının sebebi, müellifin tek bir eserine birden fazla isim verilmesi olabilir. Zira müstensihler bazı eserlere müellifin verdiği isme değil içerdiği konuya göre başlık vermişlerdir. Diğer taraftan müellifin vefatından sonra tasnif ettiği eserler muhtasar hale getirilmiş ve bunlar İbnü'l-Cevzî'ye nispet edilmiştir.⁴³

İbnü'l-Cevzî'nin torunu Ebu'l-Muzaffer dedesinin iki parmağını göstererek “Bunlar 2000 cilt eser yazdı. Benim vasıtamla 100 bin kişi tevbe etti, 20 bin kişi Müslüman oldu.” dediğini rivâyet etmiştir. Ayrıca dedesinin parmağına yüzük taktığını, evden sadece Cuma ve cemaat için dışarı çıktığını söylemiştir.⁴⁴

³⁸ İbnü'l-Cevzî, *Fünûnu'l-efnân*, s. 19-21.

³⁹ Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Hasan, İbrahim, *Siyasi-dini-kültürel-sosyal İslam tarihi: Abbasîlerin ikinci dönemi (447-656/1055-1258) Selçukluların ilk dönemi-Sencer ve kardeşleri dönemi-Abbâsî hilafetine ismen tabi bağımsız devletler-Moğol istilas (Bağdat'ın düşmesi)-Abbâsî hilafetine tabi olmayan müstakil müslüman devletler -Dış münasebetler-Siyasî ve dinî hareketler-İdarî müesseseler*, (trc. İsmail Yiğit, Nusreddin Bolelli), Kayıhan Yay, İstanbul 1986, V, 83-282.

⁴⁰ Bkz. Brockelmann, Carl, “İbnü'l-Cevzî”, *İslam Ansiklopedisi*, V/II, 848, 849; Hayreddin Zirikli, *el-A'lâm: Kâmusu terâcimi li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ*, I-VIII, 10B, Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 1992, III, 316.

⁴¹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XXI, 370.

⁴² İbn Receb, *Kitâbü'z-zeylî alâ tabakât'l-hanâbile*, I, 415.

⁴³ İbnü'l-Cevzî, *Fünûnu'l-efnân*, s. 58, 59.

⁴⁴ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XXI, 370.

İbni'l-Cevzî'nin telif ettiği eserlerin bir kısmı basılı, bir kısmı yazma halindedir. Ayrıca eserlerinin arasında ismi zikredilmesine rağmen nüshasına rastlanmayanlar da büyük bir yekûn tutmaktadır. Bunlar, kayıp veya kaybolması imkân dâhilinde olan eserlerdir. Abdülhamit Allûcî'nin tespit edebildiği kadarıyla müellifin eserlerinin 30 tanesi basılı, 139 tanesi yazma ve 233 tanesi de kayıp veya kaybolmuş olması muhtemel eserlerdir.⁴⁵ İbni'l-Cevzî eser yazmaya yaklaşık 13 yaşında başladığını ifade etmektedir.⁴⁶

Abdülhamit Allûcî'nin 1965 senesinde Bağdat'da neşredilen *Müellefatu İbnü'l-Cevzî* adlı çalışmasında müellifin eserleri üzerinde teferruatlı bir şekilde durulmuştur. Söz konusu çalışmada öncelikle İbni'l-Cevzî'nin telifatıyla ilgili kaynaklar verilmiştir.⁴⁷ Zikredilen kaynaklarda müellifin eserleri hakkında farklı rakamlar verilmiştir.⁴⁸ Ardından eserleri alfabetik olarak sıralanmış⁴⁹ ve basılı, yazma veya kayıplar ayrı listeler halinde verilmiştir.⁵⁰

⁴⁵ Abdülhamid Allûcî, *Müellefatu İbnü'l-Cevzî*, s. 204-221. Bu eserden iktibasta bulunan *Fünûnu'l-efnân* muhakkiki Hasan Ziyâeddin İtr araştırıldığı takdirde kayıp eserler arasında zikredilmesine rağmen mahdûtları bulunabileceğine işaret etmekte ve bu hususta kayıplar arasında zikredilen *İ'lâmu'l-âlim ba'de rusûhihi* eserin aslında yine kayıplar arasında geçen *Nâsihu'l-hadis ve mensûhuhû* ile aynı olduğunu üstelik eserlerin *İ'lâmu'l-âlim ba'de rusûhihi* bi hakâiki nâsihi'l-hadis ve mensûhihi adıyla tahkik edildiğini bildirmektedir. (Bkz. İbni'l-Cevzî, *Fünûnu'l-efnân*, s. 64).

⁴⁶ İbn Receb, *Kitâbü'z-zeyli alâ tabakât'l-hanâbile*, I, 416.

⁴⁷ Abdülhamid Allûcî, *Müellefatu İbnü'l-Cevzî*, s. 14-63.

⁴⁸ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, III, s. 140, 141; İbn Receb, *Kitâbü'z-zeyli alâ tabakât'l-hanâbile*, I, 416-421; İbn Kutluboğa, Ebü'l-Adl Zeynüddin Kâsım b. Kutluboğa, *Tacü't-terâcim fî tabakati'l-Hanefiyye*, Matbaatü'l-Müsennâ, Bağdat 1962, s. 5, 77; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XVI, 707; Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâhü'l-meknûn fi'z-zeyli alâ keşfi'z-zünûnan esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, MEB, İstanbul 1971-1972, I, 40, 443, 455, 477, 544; II, 24, 310, 327, 388, 464, 489, 495, 498, 535, 547, 560, 561, 562, 583, 599, 605, 667, 701, 702; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-arifîn*, I, 521-523; Brockelmann, Carl (1375/1956), *Geschichte der Arabischen litteratur: zweite den supplementbanden angepasste auflage*, E. J. Brill, Leiden 1943, I, 661-666; *Geschichte der Arabischen litteratur: erster supplementband*, E. J. Brill, Leiden 1937, I, 914-920; Hayreddin Zirikli, *el-A'lâm: Kâmusu terâcimi li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ*, III, 316-317; Zehebî, Tezkiretü'l-huffâz, IV, 1343, 1344; Allûcî, *Müellefatu İbnü'l-Cevzî*, s. 39-61.

⁴⁹ Abdülhamid Allûcî, *Müellefatu İbnü'l-Cevzî*, s. 63-203.

⁵⁰ Kaynakları zikrederken temelde Abdülhamid Allûcî'nin çalışmasında esas almamıza rağmen baskıları veya tahkikleri Allûcî'de geçtiği şekilde değil, ulaşabildiğimiz kadarını kullanmakla iktifa ettik. Dolayısıyla verdiğimiz bazı kaynakların baskıları veya tahkikleri farklı olduğu için cüz ve sayfa numaraları da Allûcî'nin verdikleriyle mutabakat sağlamamaktadır.

1. Tefsir Usûlü İle İlgili Eserleri

İbnü'l-Cevzî'nin eserlerinin çokluğundan dolayı hepsini burada ele alma imkânımız bulunmamaktadır. Bu yüzden sadece tefsirle ilgili eserleri konu edineceğiz. İbnü'l-Cevzî'nin *Zadü'l-mesîr fî ilmi't-tefsir*⁵¹ adlı tefsirinden başka Kur'ân ve Kur'ân ilimlerine dair muhtelif eserleri bulunmaktadır. Bu hususta Abdülhamid Allûcî tefsirle ilgili 27 eser tespit etmiştir.⁵² Söz konusu eserler basılı, yazma ve nüshasına rastlanmayanlar şeklinde kısımlara ayrılabilir.⁵³

Önemli Bazı Matbu Eserleri:

1. *Fünûnu'l-efnân fî ulûmi'l-Kur'ân*⁵⁴: Ahmed eş-Şerkâvî ve İkbâl el-Merrâküşî (Dârulbeyzâ 1970), Hasan Ziyâeddin İtr (Beyrut 1987) ve *Fünûnu'l-efnân fî acâibi ulûmi'l-Kur'ân* adıyla da Reşid Abdurrahman el-Ubeydî (Bağdat 1988) tarafından neşredilmiştir. Abdülfettâh Saîd Âşûr'un *Acâ'ibü ulûmi'l-Kur'ân* başlığıyla yayımladığı kitap bazı küçük farklılıklar bir yana *Fünûnu'l-efnân*'ın aynısıdır.⁵⁵ Ayrıca müellifin eserleri arasında *Muhtasar fünûnu'l-efnân fî ulûmi'l-Kur'ân* ve *Verdü'l-ağsân fî fünûnu'l-efnân*⁵⁶ da bulunmaktadır. Bu iki eserden ikincisinin de *Fünûnu'l-efnân*'ın muhtasarı olabileceği muhtemeldir. Brockelmann'ın *Kitab fî acâibi ulûmi'l-Kur'ân* adıyla “Suyûtî'nin *el-İtkân*'ına göre Kur'ân ilimlerine genel bir giriş” şeklinde tavsif ettiği eserin bir yazması Göthe'de 544 numarada kayıtlıdır.⁵⁷

2. *el-Müdhiş fî ulûmi'l-Kur'ân ve'l-hadis ve'l-lüğa ve uyûni't-tarih ve'l-vaaz*⁵⁸

⁵¹ Brockelmann, *GAL*, I, 663; Brockelmann, *S*, I, 918; İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali, *Zadü'l-mesîr fî ilmi't-tefsir*, I-IX, el-Mektebetü'l-İslâmî, Dımaşk 1964. *el-Muğnî* adlı hacimli eserinden ihtisar etmiştir. Dokuz cilt halinde *Zadü'l-mesîr*'den de *Teysîru'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân* adını verdiği muhtasar bir tefsir çıkarmıştır. (Bkz. Yusuf Şevki Yavuz, Casim Avcı, “İbnü'l-Cevzî”, *DİA*, XX, s. 54. Dolayısıyla müellif kapsamlı, orta ve küçük hacimli olmak üzere üç tefsir telif etmiştir.

⁵² Abdülhamid Allûcî, *Müellefâtü İbnü'l-Cevzî*, s. 222-223.

⁵³ Turgut, Ali, *İbnü'l-Cevzî ve Tefsir Usûlündeki Yeri*, s. 14-21.

⁵⁴ İbnü'l-Cevzî, *Fünûnu'l-efnân fî ulûmi'l-Kur'ân*, (thk: Hasan Ziyâeddin İtr), Dârü'l-beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 1987.

⁵⁵ Yusuf Şevki Yavuz, Casim Avcı, “İbnü'l-Cevzî”, *DİA*, XX, 548.

⁵⁶ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XXI, 374.

⁵⁷ Brockelmann, *GAL*, I, 663.

⁵⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Müdhiş fî ulûmi'l-Kur'ân ve'l-hadis ve'l-lüğa ve uyûni't-tarih ve'l-vaaz*, (haz. Mervan Kabbani), Dârü'l-Mektebetü'l-İlmiyye, Beyrut ts.

3.*el-Müctebâ fî ulûmi'l-Kur'ân*:⁵⁹ Bu kitabın muhtasarı olan *el-Müctebâ mine'l-Müctenâ* Ali Hüseyin el-Bevvâb tarafından neşredilmiştir. Eser *el-Müdhiş* gibi bazı Kur'ân ilimlerine yer vermekle birlikte siyer, hadis ve aşere-i mübeşşereden başlamak üzere erkek ve hanım sahabilerle bazı isimlere dair malumâtlar ihtiva etmektedir. Kur'ân ilimleri bölümüyle başlayan kitap 'hitâbu'l-Kur'ân',⁶⁰ 'aksâmu'l-vakf', 'Allah Teâlâ'nın isimleri' ve lafzî olarak benzer âyetlere dair bazı kısımları içermektedir.⁶¹

4. *Nâsihu'l-Kur'ân ve mensûhuhu*⁶²: Esere *Nevâsihu'l-Kur'ân* adı da verilmiştir. Müellifin '*Umdetü'r-râsih fî ma'rifeti'l-mensûh ve nâsih* adını verdiği eseri M. Eşref Ali el-Milbârî (Medine 1984/1404, Beyrut 1985/1405, Riyad 1405), Hüseyin Selim Esed ed-Dârânî (Beyrut 1990), Halil İbrahim (1992) neşretmiştir.⁶³

5. *el-Musaffâ bi ekuffi ehli'r-resûh min ilmi'n-nâsih ve'l-mensûh*⁶⁴: *Umdetü'r-râsih*'in özetidir.⁶⁵

6. *Nüzhetü'l-a'yûni'n-nevâzir fî ilmi'l-vücûh ve'n-nezâir*⁶⁶: Bu eserde 325 Kur'ânî kelime ve kavramın karşılığı gösterilmekte, bunlara Arap şiiri ve nesrinden örnekler verilmektedir.⁶⁷

7. *Tezkiretü'l-erîb fî tefsiri'l-garîb*⁶⁸: Kaynaklarda eserin adı "*Tezkiretü'l-erîb*",⁶⁹ "*el-Erîb fî tefsîri'l-garîb*",⁷⁰ "*Tezkiretü'l-edîb fî tefsîri'l-garîb*"⁷¹ şeklinde yer almaktadır. Kur'ân'daki garib kelimelerle sınırlı bir tefsirdir.

⁵⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Müctebâ mine'l-müctenâ*, (thk. AliHüseyin el-Bevvab), Dâru'l-furkân, Amman 1988.

⁶⁰ Müellifin diğer eserleriyle aynı şekilde işlenmiştir. Burada zikri geçen konular müellifin diğer eserleri ile mutabakat halindedir. Nitekim "Kelime veya harflerinde değişiklik bulunan benzer âyetler" bölümü müellifin *el-Müdhiş* adlı eseri ile *el-Müctebâ*'da aynı şekilde ele alındığı gibi *Fünûnü'l-efnân*'da bu iki esere nazaeran bazı fazlalıklar bulunmaktadır. (bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Müctebâ*, s. 23-27; *el-Müdhiş*, s. 18, 19; İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân*, s. 420-450).

⁶¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Müctebâ*, s. 17-38.

⁶² Brockelmann, S, I, 918; İbnü'l-Cevzî, *Nâsihü'l-Kur'ân ve mensûhuhu: Nevâsihu'l-Kur'ân*, (thk. Hüseyin Salim Esed Dârani), Dâru's-Sekâfeti'l-Arabiyye, Dımaşk 1990.

⁶³ Yusuf Şevki Yavuz, Casim Avcı, "İbnü'l-Cevzî", *DİA*, XX, 548.

⁶⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Musaffâ*, (thk. Hâtım Salih ed-Dâmin), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1984, s. 11.

⁶⁵ Yusuf Şevki Yavuz, Casim Avcı, "İbnü'l-Cevzî", *DİA*, XX, 548.

⁶⁶ Brockelmann, S, I, 918; İbnü'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-a'yûni'n-nevâzir fî ilmi'l-vücûh ve'n-nezâir*, (thk. Muhammed Abdülkerim Kâzım er-Râzî), Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1984; (hşy. Halil Mansur), Daru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 2000.

⁶⁷ Yusuf Şevki Yavuz, Casim Avcı, "İbnü'l-Cevzî", *DİA*, XX, 548.

Yazma Eserleri:

1.*Muhtasar fünûnu'l-efnân*: Eserin yazması Kahire'de 7/530 ve 1/61⁷² numarada kayıtlıdır.

2. *el-Müctebâ fî ulûmi'l-Kur'ân*: Kahire'de yazmaları bulunmaktadır.⁷³

3.*er-Rusûh fî ilmi'n-nâsih ve'l-mensûh*: Roma Ambrosianna di Milano Kütüphanesi'nde 204 numarada kayıtlı nusha eserin 5 varaklık bölümünü oluşturmaktadır.⁷⁴

4.*Havassü'l-Kur'âni'l-azîm*: 214 varaklık eserin yazması Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.⁷⁵

5.*Muhtasar kitâbu'l-muk'ad ve'l-mukîm*: Tefsir usûlü ile ilgili manzûm bir kitaptır. Dâru'l-kütübü'l-Mısriyye, Teymûriyye, Tefsir bölümünde 206 numarada kayıtlıdır.⁷⁶ Brockelmann'ın belirttiğine göre tefsir usûlüne dair bir eserdir. Kaynaklarda müellifin *mak'ad ve'l-mukîm* adlı eseri de geçmektedir. Bu eserin *Müdhiş*'ten bir bölüm olabileceği söylenir.⁷⁷

6.*Tefsîru lugati'l-Kur'ân*: Süleymaniye Ktp, Şehid Ali Paşa Bölümü'nde 161 numarada bulunmaktadır.⁷⁸

---

⁶⁸ Brockelmann, *GAL*, I, 663; İbnü'l-Cevzî, *Tezkiretü'l-erib fî tefsiri'l-garib*, I-II, (thk. Ali Hüseyin Bevvâb), Mektebetü'l-maârif, Riyad 1986; (thk. Tarık Fethi Seyyid), Daru'l-kütübü'l-ilmiyye, Beyrut 2004.

⁶⁹ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, IV, 1342.

⁷⁰ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-arifîn*, I, 521.

⁷¹ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-arifîn*, I, 521.

⁷² Brockelmann, *GAL*, I, 663; Brockelmann, *S*, I, 918.

⁷³ Brockelmann, *GAL*, I, 663.

⁷⁴ Turgut, Ali, *İbnü'l-Cevzî ve Tefsir Usûlündeki Yeri*, s. 16.

⁷⁵ Turgut, Ali, *Tefsir Usûlü ve Kaynakları*, İFAV, İstanbul 1991, s. 214

⁷⁶ Brockelmann, *S*, I, 918; Yusuf Şevki Yavuz, Casim Avcı, "İbnü'l-Cevzî", *DİA*, XX, 548.

⁷⁷ Abdülhamid Allûçî, *Müellefâtü İbnü'l-Cevzî*, s. 172, 173.

⁷⁸ Yusuf Şevki Yavuz, Casim Avcı, "İbnü'l-Cevzî", *DİA*, XX, 548.

7. *Tefsîru 'l-fatîha*: Yazması Brockelmann'ın belirttiğine göre İstanbul'da Damatzade Kadiasker Mehmet Murat Kütüphanesi'nde 63 numarada kayıtlıdır.⁷⁹ Ancak Brockelmann'ın İbnü'l-Cevzî'ye izafe ettiği *Tefsîru 'l-Fatîha* adlı eserin İbn Kayyım el-Cevzî'ye ait olduğu anlaşılmıştır.⁸⁰

Nüshasına Rastlanmayan Eserleri:

İbnü'l-Cevzî'nin telifatı üzerinde çalışma yapanlara göre müellifin kaynaklarda ismi geçen eserlerinin çoğunun nüshasına rastlanmamıştır. Tefsir usûlü ile ilgili tespit edilen eserlerinin de neredeyse yarısına ulaşamamıştır. Söz konusu eserlerin içerisinde *et-Telhîs*⁸¹ gibi tefsir ilmi hakkında genel nitelikli kitaplar bulunmakla birlikte Kur'ân ilimlerinden birine dair müstakil çalışmalar da mevcuttur. Nitekim bu hususta *Esbâbu 'n-nüzûl*⁸² örnek verilebilir. Ayrıca kaynaklarda zikri geçen *El-İşârat fî kiraâtî 'l-muhtârât*, *Kitâbu 's-seb'a fî kiraâtî 's-seb'a*, *Tezkiratü 'l-müntebih fî uyûni 'l-müştebih*, *fî 'l-kiraât* gibi eserlerin de kaybolmuş olması muhtemeldir.⁸³

2. Diğer Eserleri

İbnü'l-Cevzî'nin eserleri ilim ehline asırlardır müracaat kaynağı olmuştur. İbnü'l-Cevzî tefsirin yanı sıra hadis, fıkıh, vaaz, tarih, edebiyat, matematik, astronomi ve tıp gibi gerek dini gerekse müspet ilimlerde önde gelen çok yönlü bir âlimdir.⁸⁴ Tefsir, hadis, tarih ve fıkıh alanlarında önemli bir mevkiisi bulunan müellif özellikle İslâm tarihinde birçok kitap tasnif etmiştir. Eserlerinin bir kısmı basılı, bir kısmı yazma halinde olmasına rağmen kalan büyük bir kısmının nüshasına rastlanmamıştır. Kaynaklarda ismi geçen üç yüzden fazla eserin yaklaşık iki yüzü bu kabildendir. Ne var ki müellifin telifatına dair bilgi veren son dönem çalışmalarda nüshasına rastlanmayan eserler arasında zikredilenlerin birkaçına sonradan

⁷⁹ Brockelmann, S, I, 918; Abdülhamid Allûcî, *Müellefâtü İbnü 'l-Cevzî*, s. 84.

⁸⁰ Yusuf Şevki Yavuz, Casim Avcı, "İbnü'l-Cevzî", *DİA*, XX, 548.

⁸¹ İbnü'l-Cevzî, *Fünûnu 'l-efnân*, s. 37.

⁸² Bağdatlı İsmail Paşa, *Hedyyetü 'l-arifîn*, I, 521.

⁸³ Abdülhamid Allûcî, *Müellefâtü İbnü 'l-Cevzî*, s. 222-223.

⁸⁴ Müellifin diğer eserleri için Bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi 'n-nübelâ*, XXI, 368-370; Zehebî, *Tezkiretü 'l-huffâz*, IV, 1343, 1344; Brockelmann, *GAL*, I, 661-666; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hedyyetü 'l-arifîn*, I, 521, 522; Hayreddin Zirikli, *el-A'lâm: Kâmusu terâcîmi li-eşheri 'r-ricâl ve 'n-nisâ*, III, 316, 317.

ulaşılmıştır.⁸⁵ Öte yandan müellifin bir eserinin birden fazla isimle anılması da kitabın nüshasının bulunmadığı izlenimini vermektedir. Hâlbuki belki de neşredilmediği zannedilen eser başka bir isimle basılmış olabilir.⁸⁶

İbnü'l-Cevzî, Bağdat'taki muhaddisler ve tasnif edilmiş eserlerle iktifa ederek ilim yolculuğuna çıkmaya fazla rağbet göstermemiştir. Her ne kadar bu hususta âlimler tarafından tenkit edilse de müellifin hadis ile ilgili *Kitâbu'l-mevdûât mine'l-ehâdisi'l-merfûât*, *Şerhu müşkili's-sahîhayn*, *Kitâbu't-tahkîk fî ehâdisi'l-hilaf*, *Garîbu'l-hadis* gibi eserleri asırlarca ilmi çalışmalara müracaat kaynağı olmuştur.

Müellifin gerek Allah Resûlü gerekse sahabe, tâbiûn ve diğer ulema hakkında biyografik nitelikte basılı, yazma veya nüshasına rastlanmayan birçok eseri mevcuttur.⁸⁷ Söz konusu eserlerden sîretü'n-nebî ile ilgili olarak *Safvetü's-safve* ve *Kit'abu'l-vefâ fî fedâili'l-mustafa*'yı misal vermek mümkündür.

İbnü'l-Cevzî'nin eserleri arasında Hz. Ali, Hz. Ömer, Hasan Basrî, Süfyan es-Sevri, Ahmed b. Hanbel ve İmam Şâfiî gibi sahabe, tabiûn ve imamlara dair menkîbeler de mevcuttur. Zühd ve ahlaka dair çalışmalarında sahih ve hasen hadisleri kullanmaya özen göstermesine rağmen zayıf rivâyetlere de rastlamak mümkündür. Yaşadığı devirdeki bid'atların, mezhep çatışmalarının ve fitnelerin yaygılık kazanması sebebiyle uydurma rivâyetlerin fazlaca kullanılması İbnü'l-Cevzî'yi *el-Mevzû'at*'ı yazmaya sevketmiştir. Ancak İbnü'l-Cevzî, ravileri ve rivâyetleri değerlendirirken müteşeddîd davranması sebebiyle ciddi şekilde eleştirilmiştir.⁸⁸ Her şeye rağmen müellif, ulemanın hayatlarına dair malumatı asrımıza intikal ettirmesi sebebiyle İslam toplumunun ahlâki ve fikri gelişimine katkı sağlamıştır. Zira İbnü'l-Cevzî selef ulemâsının hal ve tavırlarını örnek alarak kendinden sonrakilere de geçmiş âlimlerin kıymetini bilmelerini tavsiye etmiştir. Yine oğluna “Ey oğul, güneş doğarken dünya kelamı konuşmamaya özen göster zira selef ulemâsı bu vakitte dünyaya dair hiçbir şey konuşmazlardı.” nasihatında bulunduktan sonra hıfzı da tavsiye etmiş ve bunun bir âlimin sermayesi olduğunu vurgulamıştır. Buna ilaveten amelsiz ilimden sakınmak gerektiğini zira bu tür bir ilmin bereketten yoksun olacağını belirtmiştir. Aynı

⁸⁵ Bu hususta Ali Turgut'un *İbnü'l-Cevzî ve Tefsir Usûlündeki Yeri: Araştırma-İnceleme* adlı çalışmasında İbnü'l-Cevzî'nin *Umdetü'r-râsih fî ma'rifeti'l-mensûh ve nâsih*'ini nüshasına rastlanmayanlar arasında zikratmesine rağmen eserin *Nâsihu'l-Kur'ân ve mensûhuhû* adıyla neşredilmesi örnek olabilir.

⁸⁶ Bu husustada çalışmamızın konusu olan *Fünûnü'l-efnân fî uyûni ulûmi'l-Kur'ân*'ı misal vermemiz mümkündür.

⁸⁷ Söz konusu eserler için bkz. Turgut, Ali, *İbnü'l-Cevzî ve Tefsir Usûlündeki Yeri*, s. 29-31.

⁸⁸ Hatiboğlu, İbrahim, “İbnü'l-Cevzî”, *DİA*, XX, 550.

şekilde ilim tahsilinden uzak sadece ibadetle meşguliyetten de kaçınması gerektiğini öğütlemiştir. Âlimin cahil halkla vakit geçirmesini de doğru bulmayan İbnü'l-Cevzi böylesi bir âlimi “ahmak” olarak nitelendirmiştir. Bu bakımdan kendisi de zaman hususunda hassas davranmış, Kur’ân, sünnet ve diğer İslamî ilimlere en güzel şekilde hizmet edebilmek için âvamdan uzak durmayı tercih etmiştir.⁸⁹

II. FÜNÛNÜ’L-EFNÂN ÖNCESİ DÖNEMDE TEFSİR USÛLÜNÜN GELİŞİMİ

İbnü'l-Cevzî'nin tefsir usûlüne dair kaleme aldığı *Fünûnu'l-efnân*, Kur’ân’la ilgili temel meseleleri ihtiva eden nitelikli bir kitap olması hasebiyle özel bir değere sahiptir. Söz konusu eser ikinci bölümde teferruatlı bir şekilde tanıtılacağı için bu kısımda *Fünûnu'l-efnân*’dan önce tefsir usûlünün gelişimi üzerinde durulacaktır.

Burada şunu hemen ifade edelim ki “Tefsir usûlü” kavramı *Fünûnu'l-efnân* öncesi erken dönemde sistematik eserlerdeki manasıyla kullanılmamıştır. Bunun yerine klasik eserlerde Kur’ân ilimleri anlamına gelen “Ulûmu'l-Kur’ân” terkinin tercih edildiği görülmektedir. Bu yüzden tefsir geleneğinde hicri ilk yüzyıllardan itibaren “Ulûmu'l-Kur’ân” kavramı çeşitli eser adlarına verilmiştir. Kavram sadece ıstılah anlamında değil, tefsir isimlerinde de kullanılmıştır.⁹⁰ “Kur’ân ilimleri” *Fünûnu'l-efnân*’ın telif edildiği dönem de dâhil olmak üzere “Kur’ân’a yönelik her türlü çalışmayı ihtiva etmektedir. Ulûmu'l-Kur’ân sonraki dönemlerde tefsir usûlü tabiriyle de ifade edilmeye çalışılmıştır.⁹¹ Şuda bir gerçek ki tefsir usûlü ve ulûmu'l-Kur’ân kavramları arasında kategorik bir ayırım yapılamamakta; aksine bu iki kavram çok kere birbirinin müradifi olarak kullanılmaktadır.⁹² Bununla birlikte Kur’ân ilimleri Kur’ân’ın indiği ortamı bugüne taşımakta ya da müfessiri o ortama götürmektedir. Tefsir usûlü ise Kur’ân ilimlerinin yanında bir müfessirin bilmesi gereken Kur’ân tarihi, tefsir çalışmaları gibi daha geniş bir alan sunmaktadır.⁹³ Tefsir usûlü başlığındaki eserlerde de genellikle tefsir kaynaklarından bahsedilmiştir. Dolayısıyla tefsir

⁸⁹ İbnu'l-Cevzî, *Fünûnu'l-efnân*, s. 46-51.

⁹⁰ Ulûmu'l-Kur’ân isimli tefsirler ve eser adları için bkz. Bulut, Ali, “Türkiye’de Tefsir Usûlü Ulûmu'l-Kur’ân Tartışmaları (Bir Literatür İncelemesi)”, *Tarihten Günümüze Kur’ân İlimleri Ve Tefsir Usûlü [Tarihten Günümüze Kur’ân İlimleri Ve Tefsir Usûlü Toplantısı]* (2008 İstanbul), s. 386, 387.

⁹¹ Bkz. Turgut, Ali, *Tefsir Usûlü ve Kaynakları*, s. 5.

⁹² Öztürk, Mustafa, “Müteşabih Kavramı Bağlamında Tefsir Usûlü’nün (Ulûmu'l-Kur’ân) Mahiyeti ve Pratik Değeri Üzerine Bir İnceleme”, *Bilimnâme: Düşünce Platformu*, 2008/2, cilt: VI, sayı: 15, s. 30.

⁹³ Görener, İbrahim, “Kur’ân İlimleri ve Tefsir Usûlünün Bir Yöntem Çağırması Sorunu”, *Bilimnâme: Düşünce Platformu*, 2009/1, cilt: VII, sayı: 16, s. 9.

usûlî kaynakları bir yöntem sunmasalar da tefsir ilminde çalışmak isteyenlerin ihtiyaç duydukları tüm bilgileri toplamayı amaçlamaktadırlar.⁹⁴

A. Tefsir Usûlü ve Kur'ân İlimleri

Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin *Fünûnu'l-efnân* adlı eserinin tefsir usûlündeki yerini ele aldığımız bu çalışmada İbnü'l-Cevzî ve *Fünûnu'l-efnân* hakkında araştırmaya geçmeden önce konuya giriş kabilinden tefsir usûlü ile ilgili kavramlara temas edeceğiz.

“Usûlü't-tefsir” terkinin ağırlık noktasını teşkil eden “tefsir” kelimesi Arapça “فَسْر” veya taklib yoluyla “سَفَر” kökünden tefil babında gelen bir masdardır. “فَسْر” ve “تَفْسِير” sözlükte “açıklamak” anlamına gelir.⁹⁵ Hastalığı teşhis için yapılan tahlil de “فَسْر” ve “تَفْسِير” kavramlarıyla⁹⁶ ifade edilmektedir. Terim olarak tefsir ise, müşkil lafızda kastedilen şeyi açıklamak demektir. Diğer bir ifadeyle tefsir, Kur'ân-ı Kerîm'in manalarını keşfetmek, müşkil ve garib lafızlarını açıklamaktır.⁹⁷ Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin, “Tefsir, Kur'ân lafızlarının söyleniş keyfiyetinden, lafızların müfret ve terkip halindeki delaletlerinden ve hükümlerinden, terkip halinde iken ortaya çıkan manalarından bahseden ilim dalıdır.”⁹⁸ tanımı, tefsirin hem dil ilimleriyle ilişkisine dikkat çekmekte hem de bu ilmin maksadının lafız ve cümlelerdeki anlamı ortaya koymak olduğunu belirtmektedir.⁹⁹ Tefsir, Kur'ân-ı

⁹⁴ Bkz. Görener, İbrahim, “Tefsir Usûlü ve Kur'ân İlimlerinin Tefsir Yöntemi Açısından Değerlendirilmesi”, *Tarihten Günümüze Kur'ân İlimleri ve Tefsir Usûlü [Tarihten Günümüze Kur'ân İlimleri ve Tefsir Usûlü [Toplantısı]* (2008 İstanbul), (Editörler: Bilal Gökıır, Necdet Yılmaz, Ömer Kara, Muhammed Abay, Necmettin Gökıır), İlim Yayma Vakfı İstanbul 2009, s. 232-234.

⁹⁵ Halil b. Ahmed, Ebû Abdurrahman el-Ferâhîdî, *Kitâbu'l-Ayn*, I-VIII, (thk. Mehdî Mahzûmî, İbrâhim Sâmerrâi), Müessesetü'l-a'lemi li'l-matbûât, Beyrut 1988, VII, 247; İbn Düreyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan el-Ezdî el-Basrî, *Cemheratü'l-lüğa*, I-III, Dâru Sadır, Beyrut ts, II, 334; Ahmed b. Fâris, Ebû'l-Huseyn Zekerıyyâ (thk. Abdülmuhsin Sultan), *Mücmelü'l-lüğa*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1984, III-IV, 721; el-Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd, *es-Sihâh Tacü'l-lüğa ve Sihâhü'l-'Arabiyye*, I-II, (thk. Şihâbüddin Ebû Amr), Dâru'l-fıkr, Beyrut 1998, I, 631; ez-Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer, *Esâsü'l-belâğa*, Dâru't-tenviri'l-Arabî, Beyrut 1984, s. 341.

⁹⁶ Ahmed b. Fâris, *Mücmelü'l-lüğa*, III-IV, 721; el-Cevherî, *es-Sihâh*, I, 631.

⁹⁷ el-Cevherî, *es-Sihâh Tacü'l-lüğa ve Sihâhü'l-'Arabiyye*, I-VII, 781.

⁹⁸ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-muhîr*, Dâru'l-fıkr, yy 1403/1983, I, 13.

⁹⁹ Birışık, Abdülhamit, “Tefsir”, *DİA*, İstanbul 2011, XL, 281.

Kerîm'in inmeye başlamasıyla teorik ve pratik olarak ortaya çıkmıştır. Hz. Peygamber Kur'ân tefsiri hususunda uygulamalı bir yöntem sunmuştur.¹⁰⁰

“Esas, temel, kök, kaide” gibi manalara gelen ve “asıl” kelimesinin çoğulu olan “usûl” ise öncelikle fıkıhla ilgili kaynaklarda yer almıştır. Usûl “Herhangi bir ilim dalıyla ilgili bilgilerin sistemli bir şekilde yerleştirilmesinde kullanılan belli esas ve metodlar” anlamına gelmektedir.¹⁰¹

Tefsir en genel ifadesiyle “Kur'ân'ın manalarının keşfi ve ondaki maksadın beyanı” olduğuna göre Tefsir usûlü de Kur'ân'ın manalarının açıklanmasının ve yorumlanmasının temellerini gösteren ilim demektir. Başka bir ifadeyle tefsir usûlü, Kelâmullâh'ın manalarının açıklanmasında hiçbir müfessirin kendisini müstağni göremeyeceği temel esaslardır.¹⁰² O halde Tefsir usûlü Kur'ân'ın manalarının hüküm ve hikmetlerinin kendisiyle anlaşıldığı ilim diye tarif edilebilir. Bu da sarf, nahiv, beyan, kıraât, sebep-i nüzûl ve nâsih – mensûh gibi ilimlerin yardımıyla olur.¹⁰³

Burada üzerinde durulması gereken diğer bir kavram da Kur'ân ilimleridir. Kur'ân ve ulûm lafızlarından oluşan ulûmu'l-Kur'ân terkiibindeki “ilim” anlamına gelen “علوم” lafzı “علم” kelimesinin çoğuludur.¹⁰⁴ Kur'ân kelimesinin kökü ve manası hususunda ise çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Her ne kadar söz konusu ihtilafların temelini kelimenin Arapça veya başka bir dilden gelebileceği ihtimali teşkil etse de *Fünûnu'l-efnân* öncesi dönem bahis konusu olduğu için kelimenin tarifi hususundaki ihtilafları, sadece ilk dönem İslâm âlimlerinin görüşleri üzerinden değerlendirmek yerinde olacaktır. Bu bağlamda araştırmamızın konusu olan eserin müellifi İbnü'l-Cevzî'den asırlar sonra ortaya çıkan

¹⁰⁰ Bkz. Müsâid Müslim Abdullah, *Gelişme Döneminde Tefsir*, (çev. Muhammed Çelik), Yeni Akademi Yay, İstanbul 2006, s. 55.

¹⁰¹ Demirci, Muhsin, *Tefsir Usûlü*, İFAV, İstanbul 2006, s. 23.

¹⁰² Demirci, Mehmet, “Tefsir Usûlüne Duyulan İhtiyaç”, *Tarihten Günümüze Kur'ân İlimleri Ve Tefsir Usûlü [Tarihten Günümüze Kur'ân İlimleri ve Tefsir Usûlü [Toplantısı] (2008 İstanbul)]*, s. 415.

¹⁰³ Arslan, Gıyasettin, “İbni Haldun'un Mukaddime'sinde Kur'ân İlimleri ve Tefsir Usûlü”, *Usûl: İslam Araştırmaları*, 2007, sayı: 8, s. 72.

¹⁰⁴ Kavramlar hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. ez-Zerkânî, Muhammed b. Abdu'l-Azîm, *Menâhilu'l-irfan fi ulûmi'l-Kur'ân*, I-II, Dâru'l-hadis, Kâhire 2001, I, 11-25.

müsteşriklerin iddiaları konunun ihtiva ettiği alanın dışında kalmaktadır.¹⁰⁵ Dolayısıyla Kur’ân kavramının tarifine dair ihtilafları *Fünûnu’l-efnân*’dan önceki ilk dönem kaynakları çerçevesinde ele alacağımızı ayrıca belirtmekte fayda vardır.

Söz konusu kelimenin Arapça kökenli olduğunu ileri süren İslâm âlimleri, kelimenin türemiş olup olmaması konusunda bir ittifak sağlayabilmiş değillerdir. Kelimeyi hiçbir lafızdan müştak olmayan Arapça özel bir isim kabul edenlere göre “Kur’ân” lafzı hemzesiz ve (ل) ile muarrefdir. Bu görüşü savunanların başında İmam Şâfiî (v. 204/819) gelmektedir. Kendisi aynı zamanda kelimenin “okumak” manasına gelen “قراءة” masterından alındığına da karşı çıkmakta ve mantıksal çıkarımda bulunmaktadır.¹⁰⁶

Kelimenin türemiş olduğu görüşünü benimseyenler de hemzeli veya hemzesiz bir kökten gelişi hususunda farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Bu bağlamda hemzesiz bir kökten geldiğini düşünenlerden bazıları kelimeyi “ipucu” manasındaki “قرينة” lafzına¹⁰⁷ bazıları da “yaklaşmak” manasındaki “قَرَنَ” lafzına¹⁰⁸ dayandırmaktadırlar. Diğer taraftan hemzeli olduğunu savunanlar da kelimenin ya “toplamak” manasındaki “القرء”¹⁰⁹ ya da “okumak” manasındaki “قَرَأَ”¹¹⁰ lafızlarından türediği görüşündedirler.¹¹¹

Ulûmu’l-Kur’ân kavramında “İlim” lafzıyla Kur’ân’a çeşitli açılardan hizmet eden ilimler kastedilmektedir. Buna göre ulûmu’l-Kur’ân “İnişi, tertibi, toplanması, yazılması, okunması, tefsiri, icâzı, nâsihi, mensûhu ve hakkında şüphelerin giderilmesi açısından

¹⁰⁵ Schwally, Welhausen ve Horovitz gibi bazı müsteşrikler de kelimenin Arapça değil İbrânice ve ya Süryanice olduğunu iddia etmektedirler. (Bkz. Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usûlü*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Ankara 1971, s. 33; Gümüş, Sadreddin, Kur’ân Tefsirinin Kaynakları, Kayıhan Yay, İstanbul 1990, s.17).

¹⁰⁶ Örnek için bkz. Gümüş, Sadreddin, *a.g.e.*, s. 13.

¹⁰⁷ Bu görüş Ebû Zekerîyya Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ’ya aittir.

¹⁰⁸ Ebu’l-Hasan el-Eş’arî’nin görüşüdür.

¹⁰⁹ Bu görüş Ebû Ubeyde Mâmer b. el-Müsennâ, Ebû İshâk ez-Zeccâc ve Râgıb el-İsfehânî gibi âlimlere aittir.

¹¹⁰ Ebû’l-Hasan Ali b. Hâzım el-Lehyânî’nin görüşüdür.

¹¹¹ Ayrıca Kurtûbî ve Zerkeşî gibi İbnü’l-Cevzî’den sonraki âlimler Kur’ân lafzının “dışarı çıkarıp atmak” manasındaki “قَرَأَ” kökünden geldiğini ileri sürmektedirler.

Kur’ân’la ilgili olan ilimler” diye tarif edilebilir.¹¹² O halde Kur’ân ilimleri, Kur’ân’ı anlarken kullanılacak bilgiler anlamına gelmektedir. Bu açıdan Kur’an ilimleri, Kur’ân’ın nasıl anlaşılacağını değil, onu anlamaya yönelen kimsenin nelere dikkat etmesi gerektiğini bildirmekte ancak herhangi bir tefsir yöntemi teklif etmemektedir. Ayrıca söz konusu ilimler, Kur’ân’ın indiği ortamı, o ortamdaki şahıs, zaman, yer ve dil unsurlarını müfessir adayına sunma gayreti içindedir.¹¹³ İbn Ebi’d-Dünya (v. 281/894); “Kur’ân ilimleri ve ondan istinbat olunanlar kıyısı olmayan bir denizdir. Alet olan bu ilimleri elde etmeyen müfessir olamaz. Kim bunları bilmeden tefsir yapmaya kalkışır ya yasaklanmış çeşidiyle rey tefsiri yapmış olur. Eğer bunları öğrenerek tefsir yaparsa onlardan olmaz.”¹¹⁴ demek ve konuyla ilgili bilgilerin boyutunu, mahiyetini ve hükmünü dile getirmektedir.¹¹⁵

Klasik usûlde yazılan kaynaklarda Kur’ân ilimleri, ulûmu’l-Kur’ân, ulûmu’t-tefsir ve usûlü’t-tefsir ile karşılanmaktadır. “Ulûm” bazı âlimlere göre dini ilimlere ilaveten Arap dili ile ilgili ilimleri ihtiva etmesine rağmen bazılarına göre sadece Kur’ân ilimlerine işaret etmektedir. Ulûmu’t-tefsir ise ulûmu’l-Kur’ân’a nazaran daha dar kapsamlı olmakla birlikte müfessirlerin Kur’ân tefsiri için bilmesi gereken ilimleri ifade etmektedir. Usûlü’t-tefsir kaynakları da sadece tefsir ilminin dayandığı kaide ve esasları değil aynı zamanda müfessirin şartları, âdabı ile tefsirle ilgili kaide ve yöntemleri içermektedir.¹¹⁶ Dolayısıyla Tefsir usûlü ve Kur’ân ilimleri her ne kadar Kur’ân’ın anlaşılmasına yardımcı olması hasebiyle aynı manada kullanılsa da ihtiva ettikleri alan açısından farklılık arz etmektedirler.

Son dönemlerde tefsir usûlüne yönelik bir takım eleştiriler yapılmıştır. Klasik kaynaklar, özgün bir metodolojisi bulunmadığı iddiasıyla tenkit edilmekte ve tefsir usûlüne dair eserlerin sadece Kur’ân tarihi ve ilimlerinden müteşekkil olması hasebiyle yöntem

---

¹¹² Demirci, Muhsin, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, İFAV, İstanbul 1998, s. 94, 95.

¹¹³ Bkz. Görener, İbrahim, “Tefsir Usûlü ve Kur’ân İlimlerinin Tefsir Yöntemi Açısından Değerlendirilmesi”, *Tarihten Günümüze Kur’ân İlimleri ve Tefsir Usûlü [Tarihten Günümüze Kur’ân İlimleri ve Tefsir Usûlü [Toplantısı] (2008 İstanbul)]*, s. 233-238.

¹¹⁴ Suyûtî, el-İtkân, II, 181.

¹¹⁵ Kayhan, Veli, *Kur’ân’ı Tefsirde Usûl ve Gerekli İlimler*, Kur’ân Araştırmaları Vakfı, Bursa 2007, s. 61.

¹¹⁶ Bkz. Karacelil, Süleyman, *Tefsir Usûlünün Yapısı ve İşlevi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), MÜ, SBE, İstanbul 2010, s. 15, 16. Ayrıca tefsir usûlü ve Kur’ân ilimleri kavramları hakkında daha teferruatlı bilgi için bkz. Öztürk, *Kur’ân, Tefsir ve Usûl Üzerine -Problemler, Tespitler, Teklifler-*, Ankara Okulu Yay, Ankara 2011, s. 99-101.

sıkıntısı çektiği ileri sürülmektedir.¹¹⁷ Hâlbuki böylesi tenkitlerin tefsir usûlünü “Tefsirin esasları” manasından soyutlayarak “Yöntem” anlamıyla sınırlandırmaktan öteye geçer bir yanı olmadığı gibi makûl bir çözüm teklifi de yoktur. Aynı şekilde Kur’ân tefsirlerinde müfessirlerin farklı anlam ve sonuçlar ortaya koymaları onun bir sisteminin olmayışından değil, bilakis metodoloji olarak genişliğinin durum ve şartlara göre kendini yenileyeceği özelliğinin doğal bir sonucudur.¹¹⁸

Tefsir usûlü tartışmaları temelde “usûl” kavramına yüklenen manadan ortaya çıkmaktadır. Buna göre söz konusu ihtilaflar terkipteki “usûl” lafzına verilen esas, kural ve yöntem gibi manalarla irtibatlıdır. Dolayısıyla mana itibariyle kavram, tefsirin esaslarını, kaidelerini veya yöntemini ifade edebilmektedir. Ne var ki temel kaynaklarda kelimenin “esas, asıl, temel” manasının kullanıldığı dikkate alınırsa, tefsir usûlünün tefsirin temel meselelerini ihtiva etmesi gerektiği düşünülebilir. Bu bağlamda kelime Türkçede ekseriyetle kullanıldığı “yöntem” manasından uzaklaşmaktadır. Diğer taraftan XIX. yüzyılda tezahür eden Yunanca kökenli “metod” kavramı, metodoloji disiplininin gelişmesine hatt-i zâtında kavramın karşılığı için “usûl” lafzının tercih edilmesine neden olmuştur. Ancak yine de kelimenin bu şekilde karşılık bulmasını münasip görmeyenler de mevcuttur. Neticede kavram başlangıçta “temel, esas” manasında kullanılırken sonraki süreçte metodolojik bilgileri ihtiva etme ihtiyacı zuhur etmiştir.¹¹⁹

B. Tedvin Öncesi ve Sonrası Dönem

Erken dönemde tefsir usûlünün gelişimi tedvin öncesi ve tedvin sonrası olmak üzere iki safhada ele alınabilir. Dolayısıyla tedvin döneminden sonra hızlı bir şekilde gelişimini sürdüren tefsir usûlünün hazırlık aşaması olan tedvin öncesi dönemin de ayrıca dikkate alınması gerekir.

1. Tedvin Öncesi Dönem

Bu dönem Allah Resûlü, sahabe ve tabiûn devirlerini ihtiva etmektedir. Tefsir usûlünün başlangıcını Kur’ân-ı Kerîm’in ilk müfessiri Allah Resûlü’ne (s.a.v.) kadar

¹¹⁷ Bkz. Karacelil, Süleyman, *Tefsir Usûlünün Yapısı ve İşlevi*, s. 41.

¹¹⁸ Karacelil, Süleyman, “Tefsir Usûlünün Yeterliliği”, *Tarihten Günümüze Kur’ân İlimleri ve Tefsir Usûlü*, 2009, sayı: , s. 423.

¹¹⁹ Bkz. Karacelil, Süleyman, *Tefsir Usûlünün Yapısı ve İşlevi*, s. 11-13.

dayandırmak mümkündür. Nitekim Resûlullah (s.a.v.) Kur'ân-ı Kerîm'i yaşaması ve manalarını insanlara ulaştırması açısından ideal bir rehber olmuş, ashabın idrak edemediği meseleleri açıklamıştır. Zira kendisi Kur'ân'ı tebliğin yanı sıra tefsir etmekle de görevlendirilmiştir. Bu bağlamda bir tür Kur'ân-ı anlama ve yorumlama faaliyeti olan tefsir usûlü İslâm'ın ilk yıllarına kadar uzanmaktadır.

Hz. Peygamber vahyi aldığı zaman sırasıyla ezberleme, tebliğ ve tebyin etme, icra ve tatbik etme işlemlerini yapmıştır.¹²⁰ Müslümanlar da ilk nâzil olduğu andan itibaren Kur'ân-ı Kerîm'i tefsir etme ihtiyacı hissetmişlerdir. Bu nedenle İbn Kuteybe hicri üçüncü asırda yazdığı *el-Mesâil ve'l-ecvibe* adlı risalesinde, Arapların Kur'ân'ı idrak etme konusunda eşit seviyede olmadıklarını bildirmiştir. Ondan asırlar sonra gelen İbn Haldun ise *Mukaddimesi*'nde Kur'ân'ın kendi dillerinde ve kendi belagat üsluplarına göre nâzil olması sebebiyle sahabenin tamamının Kur'ân'ı anladıklarını söyledikten sonra Kur'ân'da açıklamaya ihtiyaç duyulan hususların bulunduğunu da zikretmiştir. Dolayısıyla İbn Haldun ve İbn Kuteybe'nin de ifade ettiği gibi Kur'ân, ilk indiği andan itibaren tefsir edilmiştir.¹²¹

Kur'ân'ı söz, fiil ve takrirleriyle ashabına tefsir eden Allah Resûlü insanlar içerisinde murad-ı ilâhiyi en iyi anlayanıdır. Hz. Peygamber'in tefsir şekilleri mücmeli beyan, mutlakı takyid, müşkili tavzih, mübhemi beyan, umûmu tahsis, Kur'ân'a paralel hükümler koyma, neshi beyan ve takriri tefsirdir.¹²² Tefsir, Kur'ân-ı Kerîm'in inmeye başlamasıyla teorik ve pratik olarak ortaya çıkmış, böylece Hz. Peygamber Kur'ân tefsiri hususunda uygulamalı bir yöntem sunmuştur.¹²³

Sahabîler, Hz. Peygamber'in eğitiminden geçerek cahiliye devri adetlerinden uzaklaşmaları, İslâm'ın hükümleriyle mutabık bir hayat sürmeleri ve Kur'ân'ın ilk muhatapları olmaları hasebiyle tefsirde önemli bir yer edinmişlerdir. Sahabe Kur'ân âyetlerinin tefsirini ya Hz. Peygamber'den işitmek suretiyle veya kendi içtihatları ile yapmışlar ve çoğu defa da bu âyetlerin manasını nüzûl sebeplerini anlatmak suretiyle izah

¹²⁰ Bkz. Draz, Abdullah, *En Mühim Mesaj Kur'ân*, (trc. Suat Yıldırım), Akademi Yay, İzmir 2006, s. 34.

¹²¹ Ahmed, Halil, *Neşâetü't-tefsir fi'l-kitâbi'l-mukaddese ve'l-Kur'ân*, Vekaletü's-Şarkıyyeti's-Sekâfe, İskenderiye 1954, s. 31, 32.

¹²² Örnek için bkz. Duman, M. Zeki, *Uygulamalı Tefsir Usûlü ve Tefsir Tarihi (Başlangıcından Tedvîn Dönemine Kadar)*, Erciyes Üniversitesi, Kayseri 1992, s. 97-115. Ayrıca bkz. Kurt, Mustafa, *İbn Kuteybe ve Tefsir Anlayışı*, İFAV, İstanbul 1996, s. 24-30.

¹²³ Bkz. Müsâid Müslim Abdullah, *Gelişme Döneminde Tefsir*, s. 55.

etmişlerdir.¹²⁴ Sahabenin tefsir metodu Kur'ân, sünnet sonra içtihatdır. Gerek Hz. Peygamber gerekse onun halifeleri fethedilen her beldeye İslâmı öğretmek için muallimler, asayışı temin etmek için valiler görevlendiriyorlardı. Resûlullah zamanında Muaz b. Cebel'in (v. 30/650) Yemen'e, Hz. Ömer döneminde Abdullah b. Mesud'un Irak'a muallim olarak gönderilmeleri buna misaldir.¹²⁵ Tâbiûndan da meşhur müfessirler sahabîlerin kurdukları Mekke,¹²⁶ Medine¹²⁷ ve Irak¹²⁸ medreselerinde yetişmişlerdir.¹²⁹ Sahabe tefsirinin ilk iki kaynağını Kur'ân ve sünnet oluşturmaktadır. Hatta bu temel iki nass, rey ile tanınan Irak medresesi için de vazgeçilmezdir. Dolayısıyla ekolün kurucusu İbn Mesud ve diğer müfessirler her zaman ihtiyatlı davranarak salt rey ile tefsir yapmamışlardır.¹³⁰

Ebû Abdurrahman es-Sülemî şöyle bir nakilde bulunmaktadır: “Osman b. Affân, Abdullah b. Mesud ve bunun gibi bize Kur'ân okutan diğer sahâbilerin anlattığına göre onlar, Resûlullah'tan aldıkları on âyeti ilim ve amele konu edinmedikçe başka âyetlere geçmezlerdi. ‘Biz Kur'ân'ı ilim ve amelle birlikte öğrendik.’ derlerdi. Bu nedenle bir sûreyi ezberlemek için uzun müddet üzerinde duruyorlardı.”¹³¹ Mezkûr rivâyet ashabın başlangıçtan itibaren Kur'ân'a ehemmiyet verdiklerini göstermektedir. O halde Hz. Peygamber döneminde Kur'ân'ı anlamının yolu izah edilmesi gereken meseleleri Allah Resûlü'ne sormaktan geçmektedir. Vefatından sonra ise ona sorma seçeneği kalmadığı gibi diğer insanların da Kur'ân'ı onun gibi açıklama yetkisi bulunmadığından insanların Kur'ân'a dair bilme ve nakletme dışında bir söz söylemeleri mümkün olmamıştır.¹³²

¹²⁴ Ayrıca bkz. Kurt, Mustafa, *İbn Kuteybe ve Tefsir Anlayışı*, s. 32, 33.

¹²⁵ Duman, M. Zeki, *Uygulamalı Tefsir Usûlü ve Tefsir Tarihi*, s. 133. Ayrıca bkz. Kurt, Mustafa, *İbn Kuteybe ve Tefsir Anlayışı*, s. 35-41.

¹²⁶ Abdullah b. Abbas kurmuştur. Talebeleri Said b. Cübeyr, Mücâhid b. Cebr, İkrime (İbn Abbas'ın kölesi), Tâvus b. Keysân, Atâ b. Ebî Rabah.

¹²⁷ Ubey b. Ka'b kurmuştur. Tefsirde meşhur olanlar Ebû'l-Âliye, Muhammed b. Ka'b el-Kurazî, Zeyd b. Eslem gibi kimselerdir.

¹²⁸ Kurucusu Abdullah b. Mesud'dur. Alkame b. Kays, Mesruk b. el-Ecda', Esved b. Yezid, Mürretü'l-Hemedânî, Âmir eş-Şa'bî, Hasan el-Basrî, Katâde b. Diâme talebeleridir.

¹²⁹ Daha teferruatlı bilgi için bkz. Duman, M. Zeki, *Uygulamalı Tefsir Usûlü ve Tefsir Tarihi*, s. 134-147.

¹³⁰ Bkz. Kesler, Fatih, *Irak Tefsir Ekolü*, Akçağ Yay, Ankara 2005, s. 18-20.

¹³¹ İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim, *Mukaddime fî usûli't-tefsir*, Dârü'l-Mektebeti'l-Hayat, Beyrut ts, s. 9.

¹³² Bkz. Görener, İbrahim, “Tefsir Usûlü ve Kur'ân İlimlerinin Tefsir Yöntemi Açısından Değerlendirilmesi”, *Tarihten Günümüze Kur'ân İlimleri ve Tefsir Usûlü [Tarihten Günümüze Kur'ân İlimleri ve Tefsir Usûlü [Toplantısı] (2008 İstanbul)]*, s. 230, 231.

Kur'ân'ı öğrenmek ve ezberlemek için seferber olan ashab-ı kiram, Kur'ân nasslarını tatbikten de geri kalmamışlardır. Sahabeden bir kısmı Kur'ân hakkında kendi görüşüne göre konuşmaktan çekinip sadece Resûlullah'tan gelen rivâyetlerle iktifa ederken bir kısmı da âyeti tefsir eden bir hadis bulamadığında kendi re'yine göre görüş beyan etmekte sakınca görmemiştir. Bunun neticesinde rivâyet ve dirâyet olmak üzere iki tefsir okulu ortaya çıkmıştır. İlki nakle önem verirken ikincisi naklin yanında akılla ictihad yolunu tercih etmiştir. Böylece sahâbe hicret ettikleri yerlerde tefsir okullarını kurmuş, tâbiûn da kendilerine talebe olmuştur.¹³³ Böylelikle ashab kendi dillerinde nazil olan ilâhi vahyi idrak etmiş, öğrendiklerini tabiûna iletmiştir.¹³⁴ Tabiûn da benzer şekilde sahabilerden aldığı rivâyetleri kendilerinden sonraki nesillere kendi ictihadlarına da dayanmak suretiyle nakletmiştir.¹³⁵

Böylelikle ashab Resûlullah'ın irtihaline kadar ondan Kur'ân tefsirini öğrenmiş ancak vefatından sonra gittikleri beldelede yaşayan halka bildikleri kadar Kur'ân tefsiri ile ilgili nakilde bulunmuşlardır. Ne var ki bütün sahâbiler Kur'ân'ın tamamının tefsirine muttali olmamışlardır. Zira aralarında Kur'ân'ı ezberleyenler son derece azdı. Dolayısıyla tabiûn da sahabeden gelen mevcut nakillerin eksik kalan kısımlarını bazen dil bazense sünnetten istinbat ederek tamamlama durumuyla karşı karşıya kalmıştır. Bu nedenle sahabe devrinde tefsir Allah ve O'nun Resûlü'nün tevkîfî beyanlarını ihtiva ederken daha sonra muhtevası biraz daha genişletilerek sahabe açıklamalarını da içine almaya başlamıştır.¹³⁶ Bununla birlikte Mücâhid gibi tabiûndan zâtlar arasında tefsirin tamamını sahabeden öğrenenler de bulunmaktadır. Bu hususta Mücâhid "Mushafı, İbn Abbas'a her bir âyetin üzerinde durmak ve âyetler hakkında sorular sormak suretiyle okudum." ifadelerini kullanmaktadır. Bu yüzden Sevri de "Şâyet tefsir Mücâhid'ten geldiyse sana kâfidir." demektedir. Buna göre tabiûn sünnet gibi tefsiri de sahabeden öğrenmiştir.¹³⁷ Hz. Peygamber'in irtihalinden sonra gerek

¹³³ Bkz. Müsâid Müslim Abdullah, *Gelişme Döneminde Tefsir*, s. 65-69.

¹³⁴ Allah Resûlü'nün Kur'ân'ın tamamını mı yoksa az bir kısmını mı tefsir ettiğine dair görüş zikredenlerin delilleri hakkında bkz. Dumlu, Ömer, *Kur'ân Tefsirinde Yöntem*, Anadolu Yay İzmir 1998, s. 35-43.

¹³⁵ ez-Zehabî, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, Dâru'l-Hadis, Kâhire 2005, I, 40.

¹³⁶ Demirci, Muhsin, *Tefsir Usûlü*, Marmara İlahiyat Vakfı Yay, İstanbul 2006, s. 22.

¹³⁷ İbn Teymiyye, *Mukaddimeft usûli't-tefsir*, s. 10, 11.

sahâbiler gerekse tâbiûn Kur’ân tefsiri konusunda çok titiz davranmışlar ve sadece bildikleri konularda açıklama yapmaya gayret göstermişlerdir.¹³⁸

Resûlullah’ın yaptığı tefsire sahabe tarafından itiraz vâkî olmadığı gibi sahabenin yaptığı tefsire de ciddi itirazlar yapılmamaktaydı. Şâyet sahabeden biri âyeti anlayamamış veya yanlış bir mana vermişse mesele sahabenin tefsirde ehil olanları arasında tartışılıp doğru manada karar kılınırdı.¹³⁹ Bunun yanı sıra Arap şiiri, kıraat bilgileri ve İsrailiyat da sahabe devrinden itibaren tefsirde kullanılmaya başlamıştır.

Sahabeyi takip eden tâbiûn döneminde tefsirin müstakil bir ilim olarak şekillenmeye başladığı görülür. Bu dönemde tefsirin başlıca kaynağı ashaptan alınan bilgiler olmakla birlikte rey ile tefsir de ağırlık kazanmaya başlamıştır.¹⁴⁰ Buna ilaveten İsrailiyata müracaat edilmesi ve eski kültürlerin etkilerinin tefsire yansması da dönemin özellikleri arasındadır.

Kur’ân ilimleri dört halife döneminden sonra, Emeviler devrinde de sahabe ve tabiûnun şifâhi nakilleri ile yayılmıştır.¹⁴¹ İbn Teymiye’ye göre Kur’ân tefsirinde sahabe arasında görüş ayrılığı oldukça azdır. Ancak tabiûn ve sonraki dönemlerde ihtilaf edilen konular artarak devam etmiştir. İlk tefsir çalışmaları hicri I. asırda Garibu’l-Kur’ân tarzında başlamıştır.¹⁴² Bununla birlikte usûl kaynaklarının verdiği bilgiye göre tefsir, önceleri hadis ilminin bir şûbesi olarak tedvin edilmiştir. Yezid b. Hârûn es-Sülemî (v. 117/735), Şu‘be el-Haccâc (v. 160/776) ve Süfyân es-Sevrî (v. 161/777) gibi bazı muhaddisler, tedvin maksadıyla çeşitli İslâm beldelerini dolaşarak Hz. Peygamber’e isnat edilen sahih rivâyetleri cem etmeye çalışmışlardır. Nitekim onlar topladıkları hadisleri yazıya geçerken hadis kitabının içinde tefsir için ayrı bir bölüm açmışlardı. Hadis mecmualarında Kur’ân tefsirine dair tedvin edilen bilgiler “kitâbu’t-tefâsir” başlığı altında bulunuyordu. Zira hadis âlimlerinin tefsire dair topladıkları malzeme müstakil bir tefsir kitabı oluşturacak hacme sahip değildi.¹⁴³ Ancak Kur’ân ilimleri de diğer ilimler gibi Hz. Peygamber’e dayandırılabilir. Zira Mekki –

¹³⁸ Kesler, Fatih, *Mekke Tefsir Ekolü*, Akçağ Yay, Ankara 2005, s. 18, 19.

¹³⁹ Bkz. Duman, M. Zeki, *Uygulamalı Tefsir Usûlü Ve Tefsir Tarihi*, s. 120.

¹⁴⁰ Çetin, Abdurrahman, *Kıraatlerin Tefsire Etkisi*, Marifet Yay, İstanbul 2001, s. 29.

¹⁴¹ ez-Zerkânî, Muhammed b. Abdu’l-Azîm, *Menâhilu’l-irfan*, I, 27.

¹⁴² Bkz. Kurt, Mustafa, *İbn Kuteybe ve Tefsir Anlayışı*, s. 49.

¹⁴³ Demirci, Muhsin, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, s. 240, 241.

Medenî, esbâb-ı nüzûl ve nâsih – mensûh gibi Kur’ân’ı anlamaya yardımcı olan ilimler sistemli olarak tedvin edilmese de Allah Resûlü’nden gelen şifahi nakillere dayanmaktaydı. Sonuç olarak tedvin öncesi dönemde sistemleşmemiş olmasına rağmen bir tefsir usûlünün bulunduğunu söylemek mümkündür. Zirâ Hz. Peygamber, sahabe ve tabiûn Kur’ân’ı tefsir ederken Kur’ân-ı Kerîm’in dili Arapça’nın dil ve belağat üslûbunu kullanmışlardır. Hz. Peygamber Kur’ân’ın umûm ve husûsunu, mutlak ve mukayyedini, nâsih ve mensûhunu beyan etmiştir. Sahabe ise Kur’ân’ın Hz. Peygamber’den işitmek suretiyle veya içtihadlarıyla tefsir etmiştir. Tâbiûn da sahebeden aldığı rivayetleri nakletmiş, kimi zaman da kendi içtihadlarına müracaat etmişlerdir. Bütün bunlar Resûlullah’tan (s.a.v.) itibaren belli bir tefsir metodunun bulunduğunu göstermektedir. Bu da henüz tedvin edilmese de usûl ilminin fiilen gerçekleştiğini göstermektedir.

2. Tedvin Sonrası Dönem

Emevi sonları Abbasi başlarına tekabül eden hicri II. asırdan itibaren tefsir ve tefsir usûlüyle ilgili nitelikli kaynaklar tedvin edilmeye başlanmıştır;¹⁴⁴ sahabiler Kur’ân’ı anlamak ve İslâmi daveti eksiksiz ulaştırmak için tebliğde bulunmuşlardır. Ebû Esved ed-Düelî, Ziyâd b. Ebîh ve Haccâc b. Yusûf es-Sakafî tarafından yapılan i‘rab, şekil, noktalama gibi dil ile ilgili araştırmaların tümü, Kur’ân’a hizmet etme gayesine matuftur. Bütün bunlar tefsir kaideleri veya Kur’ân’ı anlamaya yardım eden amillerdir. Arap dili çalışmaları şeklinde kendini gösteren bu çalışmalar sahabe döneminde başlayıp Abbasî dönemine kadar sürmüştür. Dolayısıyla âlimler tefsir kitapları telif etmeden önce tefsir kaidelerini yazmışlardır. Ulûmu’l-Kur’ân ve tefsirin tedvini tâbiûl döneminin yani Benî Ümeyye devrinin sonlarında gerçekleşmiştir. Müfessirlere hükmeden ve tefsire yön veren kaide ve prensiplerden müteşekkil olan tefsir usûlünün tedvini ilk İslâmi ilimler medreseleriyle başlamıştır. Tefsir usûlünün doğuş, tedvin, gelişme ve olgunlaşma sürecinde Müslümanlar pek çok kitap telif etmiştir. Böylelikle Kur’ân araştırmaları Resûlullah ve sahabe döneminde hicri birinci asrın sonu ve ikinci asrın başına kadar ağır bir şekilde gelişmeye devam ederken ikinci asrın başından itibaren tekâmüle doğru ilerlemiştir. el-Ferrâ’nın *Meâni’l-Kur’ân*’ı, Ebû Ubeyde’nin

¹⁴⁴ Tefsirin tedvin dönemindeki gelişim aşamaları için bkz. ez-Zehebî, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsîr ve’l-mufessirûn*, Dâru’l-Hadis, Kâhire 2005, I, 127-134.

Mecâzu'l-Kur'ân'ı ve *ez-Zeccâc*'ın *İ'râbu'l-Kur'ân*'ı gibi ilk tasnif edilen kitap isimleri ilk araştırmaların Kur'ân'ı anlama gayesi taşıdığını göstermektedir.¹⁴⁵

Sahabe ve tabiûn dönemlerinde Kur'ân'ın bazı âyetlerini açıklamak, bazı yerleri tefsir etmek suretiyle başlayan tefsir hareketi sonraki dönemlerde büyük bir ivme kazanarak gelişme göstermiştir. Tefsirin gelişimi ile beraber *tefsirde rivâyetlerin yeri, rivâyetle akıl arasındaki ilişki, nüzûl sebepleri, kıraat farklılıkları, nâsih – mensûh, muhkem – müteşâbih, Kur'ân'ın icazı* gibi konular tefsir problemleri olarak daha belirgin hale gelmiş, üzerlerinde münakaşalar yapılarak bu konulara dair eserler yazılmıştır.¹⁴⁶ Tefsir kitaplarında özellikle de mukaddimeler incelendiğinde müfessirlerin izleyecekleri tefsir yöntemi sadedinde israiliyata bakışlarını da net olarak ortaya koydukları görülmektedir.¹⁴⁷

Arapların İslâm'dan önce şiir, hitabet, müneccimlik ve iz sürme dışında ilim veya ilmin başlangıcı niteliğinde bir dönemleri olmamıştır. İslâm'ın ilk dönemlerinde ilim, Kur'ân'ı okuyup ezberlemek ve hadis-i şerifleri nakletmekle başlamıştı. Ayrıca Müslümanlar akide ve ibadet hususunda da ihtiyaç duyduklarını Kur'ân'dan öğrenmeye çalışıyorlardı. Bu yüzden müslümanların ilk tedvini Kur'ân'ı Kerîm'dir.¹⁴⁸ Emeviler döneminde tedvin faaliyeti Kur'ân ve hadisle sınırlıyken, bu faaliyet Abbasiler devrinde bütün ilimleri içine almıştır.

Böylece hicri III. asırda ise garîbu'l-Kur'ân, ahkâmu'l-Kur'ân, nâsih – mensûh, i'râbu'l-Kur'ân, lügâtü'l-Kur'ân, müteşâbihu'l-Kur'ân, esbâb-ı nüzûl, fedâilu'l-Kur'ân, icâzu'l-Kur'ân, müşkilü'l-Kur'ân ve emsâlü'l-Kur'ân gibi konularda eserler yazılmıştır.¹⁴⁹ Bundan sonraki asırlarda ise gerek tefsir gerekse Kur'ân ilimleri hususunda nitelikli kaynaklar kaleme alınmıştır. Söz gelimi Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ et-Teymî'nin (v. 210/825) *Mecâzu'l-Kur'ân*'ı, Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm (v. 223/837), İbn Kuteybe (v. 276/889), Buhârî (v. 256/869), Taberî (v. 310/922) gibi zâtları etkilemiştir.¹⁵⁰ Tefsir literatürü ikinci

¹⁴⁵ Bkz. Müsâid Müslim Abdullah, *Gelişme Döneminde Tefsir*, s. 58-61.

¹⁴⁶ Özdeş, Talip, *Mâturîdî'nin Tefsir Anlayışı*, İnsan Yay, İstanbul 2003, s. 28.

¹⁴⁷ Ünver, Mustafa, *Tefsirde Öteki: Celâleyn'de İsraîliyât*, Sidre Yay, Samsun 2008, s. 53.

¹⁴⁸ Müsâid Müslim Abdullah, *Gelişme Döneminde Tefsir*, s. 32.

¹⁴⁹ Bkz. Kurt, Mustafa, *İbn Kuteybe ve Tefsir Anlayışı*, s. 49.

¹⁵⁰ Bkz. Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, Fecr Yay, Ankara 2005, s. 223.

yüzyıl boyunca akıl yürütmeye ve cedele dayalı kelama doğru artan rağbetten etkilenerek ve kelim ilmini etkileyerek fasılasız bir şekilde büyümüştür.¹⁵¹

Genel kabule göre Abbasiler Dönemi Kur'ân ilimleri ve tefsir usûlü'nün olgunlaşma devresidir. Kur'ân ilimleri başlığını taşıyan pek çok eserle birlikte, tefsir usûlü ismini taşıyan kitaplar bulunmamasına rağmen müfessirlerin ekseriyeti tefsirlerine, tefsir usûlü kabilinden araştırmalarla başlamışlardır.¹⁵²

Tefsirle ilgili tedvin ve telif hareketleri, önceleri sadece bir sayfa, sonra sahâbeden telakki edilmiş bir veya birkaç cüz ve daha sonra çoğalarak sahâbe ve tâbiünden gelen bütün rivâyetleri toplayan eserler ve nihâyetinde naklî tefsirle aklî tefsir anlayışının birbiriyle karşılaşması şeklinde gelişme göstermiştir.¹⁵³

Netice itibariyle tedvin sonrası süreçte giderek sistematik bir hal alan tefsir usûlü çalışmalarını müstakil kitaplar ve tefsir mukaddimleri şeklinde incelemek mümkündür.

a. Müstakil kitaplar

Tedvin sonrası dönemde kapsamlı tefsir usûlü çalışmalarının yanı sıra Kur'ân ilimlerini konularına göre ele alan müstakil eserler de telif edilmiştir. Lafızla ilgili olan “Kırâ'at”, “Hıfz”, “Kitâbet” bazı ilim dallarını meydana getirdiği gibi manayla ilgili faaliyetler de bir takım ilim dallarının ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.¹⁵⁴

aa. Kapsamlı tefsir usûlü çalışmaları

İbnü'l-Cevzî'den önce ulûmu'l-Kur'ân çerçevesinde Kur'ân-ı Kerîm'le ilgili ilimleri toplayan kapsamlı eserler telif edilmiştir. “Ulûmu'l-Kur'ân” ifadesi kavram olarak IV. hicri asrın başlarında kullanılmış olmakla birlikte ilim ehli arasındaki yaygın şekliyle ancak sekizinci asırda literatürümüze girmiştir.¹⁵⁵ İlk Kur'ân ilimleri kaynağı hakkında net bir isim beyan edilemese de “Ulûmu'l-Kur'ân” isimli bilinen en eski eserin Muhammed b. Halef b. el-

¹⁵¹ Koç, Mehmet Akif, “Tefsirin Erken Dönem Gelişimi”, *Ankara Üniversitesi İFD*, XLIII, (2002), sayı. 2, s. 457.

¹⁵² Bkz. Müsâid Müslim Abdullah, *Gelişme Döneminde Tefsir*, s. 61.

¹⁵³ Bkz. Hülî, Emin, *Kur'ân Tefsirinde Yeni Bir Metod*, (trc. Mevlüt Güngör), Kur'ân Kitaplığı, İstanbul 1995, s. 35.

¹⁵⁴ Elik, Hasan, *Kur'ân'ın Korunmuşluğu Üzerine*, İFAV, İstanbul 2008, s. 177.

¹⁵⁵ Demirci, Muhsin, “Tefsir Usûlünün Temel Kaynakları”, *Kur'ân Mesâjı: İlmî Araştırmalar Dergisi*, 1999/2, c. II, sayı: 22, 23, 24, s. 165.

Merzebân'ın (v. 309/921) olduğu tahmin edilmektedir.¹⁵⁶ Bununla birlikte “Ulûmu'l-Kur'ân” isimini taşımasa da erken döneme ait Kur'ân ve Kur'ân ilimleri ile ilgili eserler de mevcuttur.¹⁵⁷ Konuyla ilgili kaleme alınan temel eserlerdeki muhtevaya göre “Ulûmu'l-Kur'ân” konusu, (1) Kur'ân'ın metinleşme tarihi, (2) Kur'ân'ın vahyediliş süreci, (3) Kur'ân metninin dil, üslûb, belağat hususiyeti ve okunuş keyfiyeti, (4) Kur'ân'ın anlaşılması ve yorumlanmasıyla ilgili muhtelif meseleler olmak üzere dört ana temayı kapsamaktadır.¹⁵⁸

Daha önce de işaret edildiği gibi Kur'ân ilimlerine dair ilk eser hakkında kaynaklarda farklı görüşler ileri sürüldüğünden kesin bir yargıya varmak zordur. Söz gelimi Zerkânî, Ali b. İbrahim b. Said el-Hûfî'nin (v. 430/1038) *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân* adlı eseriyle Kur'ân ilimlerine dair ilk çalışmayı hicri V. asra kadar götürürken¹⁵⁹ Suphi es-Sâlih, İbnü'l-Merzebân'a ait olan (v. 309/921) *el-Hâvî fî ulûmu'l-Kur'ân*'ın önceliği bulunduğunu ileri sürmüştür.¹⁶⁰ Diğer taraftan Mustafa Öztürk zikri geçen *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân* adlı eserin müstakil bir Kur'ân tefsiri olduğunu bu nedenle onun “Ulûmu'l-Kur'ân” ıstılahına kaynaklık eden ilk veya en eski eser kabul edilmesinin tartışmaya açık gözüktüğünü ifade etmektedir.¹⁶¹ Ali Turgut ise Haris el-Muhâsibî'nin (v. 243/857) *el-Akl ve fehmu'l-Kur'ân*'ını bu alanda ilk eser olarak saymaktadır.¹⁶²

Bunlara ilaveten Ebu'l-Hasen el-Eş'arî'nin (v. 324/935) *el-Mühtezân fî ulûmi'l-Kur'ân*, Ebû Bekir el-Enbârî'nin (v. 328/939) *Acâibu Ulûmi'l-Kur'ân*, Muhammed b. Ali el-Udfûvî'nin (v. 388/998) *el-İstiğnâ fî ulûmi'l-Kur'ân*, Ebû Dâvut Süleyman b. Necah'ın (v. 496/1103) *el-Beyânü'l-Câmi li ulûmi'l-Kur'ân* ve Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'nin (v. 546/1151) *Kânûnu't-te'vil fî't-tefsîr* adlı eserleri *Fünûnu'l-efnân*'a kadar telif edilmiş kapsamlı çalışmalardır.¹⁶³ Ancak bu eserler Kur'ân ilimleri konularının sadece bir kısmıyla sınırlı kalmıştır. Dolayısıyla zikri geçen eserler arasında belli başlı Kur'ân ilimlerinin tamamına yer

¹⁵⁶ Bu hususta daha ayrıntılı bilgi için bkz. Karacelil, Süleyman, *Tefsir Usûlünün Yapısı ve İşlevi*, s. 117-121.

¹⁵⁷ Bu hususta bkz. Muhammed Hadi Marifet, *Kur'ân İlimleri*, (trc: Burhanettin Dağ), Kevser Yay, İstanbul 2009, s. 13-16.

¹⁵⁸ Öztürk, Mustafa, *Kur'ân, Tefsir ve Usûl Üzerine -Problemler, Tespitler, Teklifler-*, s. 99.

¹⁵⁹ ez-Zerkânî, Muhammed b. Abdu'l-Azîm, *Menâhîlu'l-irfan*, I-II, Dâru'l-hadis, Kâhire 2001, I, 32.

¹⁶⁰ Subhi es-Sâlih, *Mebâhis fî ulûmi'l-Kur'ân*, Dersaadet, İstanbul ts, s.124.

¹⁶¹ Bkz. Öztürk, Mustafa, *Tefsir Tarihi Araştırmaları*, s. 249.

¹⁶² Turgut, Ali, *Tefsir Usûlü ve Kaynakları*, İFAV, İstanbul 1991, s. 12.

¹⁶³ Bkz. Turgut, Ali, *Tefsir Usûlü ve Kaynakları*, s. 15-23.

verenine rastlanmamaktadır. Buna mukabil İbnü'l-Cevzi'nin de *Fünûnu'l-efnân*'dan başka tefsir usûlüne dair çalışmaları bulunmasına rağmen Kur'ân ilimlerinin çoğunu toplaması açısından *Fünûnu'l-efnân* son derece ehemmiyet arz etmektedir.

ab. Konularına göre tefsir usûlü çalışmaları

Tedvin döneminin başından itibaren Kur'ân ilimlerinin konularına göre müstakil eserler telif edilmiştir. Bu bağlamda söz konusu ilimler içerisinde “Kıraat” son derece önemlidir. Resûlullah (s.a.v.) döneminden itibaren şifâhî nakillerle başlayan bu faaliyet tedvin dönemiyle birlikte zengin bir külliyat vücuda getirmiştir. Öyle ki İbnü'l-Cevzî'ye kadar bu alanda birçok eser telif edilmiştir. İbnü'l-Cevzi de bu konuya *Fünûnu'l-efnân*'da yer vermiş üstelik bu hususta müstakil eser telif etmiştir. Yahya b. Ya'mer'in (v. 89/707) *el-Kırâa*'sı, Ebân b. Tağlib'in (v. 141h.) *Kitâbu'l-kıraât*'i, İmam Ebû Amr (154/771)'ın *Kitâbu'l-kıraât*'i, İmam Ebû Amr'ın (v. 154/771) *Kitâbu'l-kıraât*'ı bu konudaki ilk teliflerdir. Ayrıca kıraat ilminin farklı dallarına dair eserler de mevcuttur. Nitekim Mushaf hakkında İmam Kisâi'nin (189/805) *Kitâbu ihtilâfi mesâhifi ehli'l-Medîne ve ehli'l-Kûfe ve ehli'l-Basra*'sı, yedi kırata dair Ebû Bekr Ahmed b. Mûsâ İbn Mucâhid et-Temîmî'nin (324/936) *Kitâbü's-seb'a fî'l-Kırâa*'sı, on kırâatla ilgili Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Bağdâdî'nin (499/1105), *el-Muhezzeb fî'l-'aşr*'i, şâz kırâatlarla ilgili ise Ebû Amr Osman ed-Dânî'nin (444/1053) *el-Muhtevâ fî'l-kırâati's-şevâz*'ı, vakıf ve ibtidaya dair İbnu'l-Enbârî'nin (328/938) *el-İzah fî'l-vakf ve'l-ibtida*'sı örnek verilebilir.¹⁶⁴

Diğer Kur'ân ilimlerinden başta esbâbu'n-nüzûl ve nâsîh – mensûh olmak üzere muhkem – müteşâbih, garîbu'l-Kur'ân, icâzu'l-Kur'ân, kısasu'l-Kur'ân, tekrâru'l-Kur'ân, emsâlû'l-Kur'ân, mecâzü'l-Kur'ân, müşkilû'l-Kur'ân, i'râbu'l-Kur'ân, vücuh ve nezâir, fedâilu'l-Kur'ân hususunda erken döneme ait telifat bulunmaktadır. Her ne kadar tedvin dönemi sonrasında telif edilen esbâb-ı nüzûl, garîbu'l-Kur'ân gibi konular, konulu tefsir örneği kabul edilse de tefsir değil, tefsir usûlünün örnekleridir.¹⁶⁵ Kur'ân'la ilgili birçok konu

¹⁶⁴ Kıraatla ilgili eserler için bkz. Çetin, Abdurrahman, *Yedi Harf ve Kıraâtler*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2005, s.235-251; Temel, Nihat, *Şaz Kıraâtler ve Yorum Farklılıklarına Etkisi*, İstanbul 2000, s. 32-36; Birişik, Abdülhamit, *Kıraât İlmi ve Tarihi*, Emin Yay, Bursa 2004, s. 151-162.

¹⁶⁵ Demirci, Muhsin, *Konulu Tefsire Giriş*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2006, s. 86.

hakkında ilk dönemlerden itibaren eserler yazılmıştır.¹⁶⁶ İbnü'l-Cevzî de gerek *Fünûnu'l-efnân*'da gerekse tefsir usûlüne dair kaleme aldığı eserlerde zikri geçen konuların çoğuna temas etmiş, bazılarıyla ilgili müstakil eserler telif etmiştir.

Kur'ân ilimlerini bilmek murad-ı ilâhiyi idrak etmek açısından büyük bir ehemmiyeti hâizdir. Söz gelimi âyetin Mekkî mi yoksa Medenî mi olduğu bilinmeden doğrudan lafzından hareketle hatalı manalar çıkarılabilir. Zira bu ilim sayesinde âyetin muhatapları ve indiği ortama dair malumat elde edilmekte ve kastedilen mananın sınırları dışına çıkılmamaktadır. Aynı şekilde esbâb-ı nüzûlü bilmek âyetin teşrii hikmetini bilmeye yardımcı olmaktadır.¹⁶⁷

b. Tefsir Mukaddimleri

Bazı müfessirler tefsirlerinin mukaddimelerinde tefsir usûlüne dair konulara temas etmişlerdir. Mukaddimelerde yer alan bu konular temelde Kur'ân Tarihi, Kur'ân Tasavvuru, Kur'ân'ın şekilsel özellikleri, tefsir tarihi ve tefsir metodolojisi şeklinde başlıklara ayrılabilir.¹⁶⁸ Dolayısıyla tefsir mukaddimleri tefsir usûlünün temel esaslarının zikredildiği kaynaklardır. Erken dönem tefsir mukaddimleri tefsir usûlünün ilk nüvesini teşkil etmiştir.¹⁶⁹ İbnü'l-Cevzî'den önce Taberî'nin (v. 310/922), *Câmiu'l-beyân an te'vîli'l-Kur'ân* adlı tefsirinin mukaddimesiyle Rağıb el-İsfahânî'nin (v. 502/1108) *Mukaddimetü't-tefsir* ve İbn Atiyye el-Endülü'sî'nin *el-Muharreru'l-vecîz*'i (v. 543/1148) bu konuda örnek verilebilir.¹⁷⁰

III. FÜNÛNÜ'L-EFNÂN'IN YAZMA NÜSHALARI

Kaynakların ittifakla Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali İbnü'l-Cevzî'ye nispet ettiği¹⁷¹ *Fünûnü'l-efnân fiuyûni ûlûmi'l-Kur'ân*, erken dönemde tevil edilen ciddi bir tefsir usûlü

¹⁶⁶ Bu ilimler hakkında daha teferruatlı malumat ve örnek eserler için bkz. Turgut, Ali, *Tefsir Usûlü ve Kaynakları*, s. 135-209.

¹⁶⁷ Bunun gibi Kur'ân ilimlerinin işlevselliğine dair daha teferruatlı malumat için bkz. Karacelil, Süleyman, *Tefsir Usûlünün Yapısı ve İşlevi*, s. 131-152. Ayrıca Kur'ân'a dayalı ilimlerin kısımları için bkz. Cemaleddin Kasımî, Muhammed b. Muhammed, *Tefsir İlminin Temel Meseleleri*, (trc. Sezai Özel), İz Yay, İstanbul 1990, s. 135-139.

¹⁶⁸ Bulut, Ali, *Erken Dönem Tefsir Mukaddimelerinin Tefsir Usûlü Açısından Değerlendirilmesi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi, SBE, Isparta 2009, s. 219.

¹⁶⁹ Bkz. Bulut, Ali, *Erken Dönem Tefsir Mukaddimelerinin Tefsir Usûlü Açısından Değerlendirilmesi*, s. 220, 221

¹⁷⁰ Bkz. Demirci, Muhsin, *Tefsir Usûlü*, İFAV, İstanbul 2006, s. 30, 31.

¹⁷¹ Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, (thk. Beşşar Avvâd Ma'ruf, Muhyi Hilâl Serhân, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1984/1404, XXI, s. 368, 374; Suyûtî, Celâleddin Abdurrahman, *el-İkân*,

kaynağı olması hasebiyle son derece önemlidir. Eserin tefsir usûlündeki yerine geçmeden önce giriş kabilinden eserin mevcut yazma nüshalarına temas etmekte fayda vardır. Eserle ilgili malumat verilirken eserin birkaç yazma nüshasına ilaveten müellifin tasnifâtı içerisinde *Fünûnü'l-efnân* ile irtibatlandırılan *Muhtasar Fünûnü'l-efnân*¹⁷² adlı çalışmasına da temas edilmektedir.

Fünûnü'l-efnân'ın birkaç tane mahdûd nüshası bulunmaktadır.¹⁷³ Her ne kadar ilmî bir araştırma söz konusu yazma nüshaların her birini ayrı olarak ele almayı gerektirse de bu çalışmanın esasını, bilinen yazmaların tamamını inceleyen Hasan Ziyâeddin İtr'in tahkikini gerçekleştirdiği *Fünûnü'l-efnân fî uyûni ulûmi'l-Kur'ân* teşkil ettiği için yazma nüshalar değerlendirilirken Köprülü Kütüphanesi'ndeki hariç tutulmak üzere¹⁷⁴ muhakkikin beyanatıyla iktifa edilecektir. Bununla birlikte mukayeseler esnasında Abdülfettah Âşûr'un mezkûr esere *Acâibu ulûmi'l-Kur'ân* adıyla yaptığı dar kapsamlı tahkik çalışması da itibara alınacaktır.¹⁷⁵

Birinci Nüsha: Bağdat'ta Mektebetu'l-evkâfi'l-âmmе'de 2412 numarada kayıtlıdır. Kapağındaki mühürden Umûmi Eserler Müdürlüğü ile Mektebetu'l-evkâfi'l-âmmе'ye ait olduğu anlaşılmaktadır. Bu kitabı Seyyid Muhammed Said hicri 1309 yılının Şevval ayında vakfetmiştir. Eserin ilk levhasında istihare namazı ile ilgili hadisin bir kısmı ve Hz. Ali'den bazı rivâyetler, levhanın sonunda ise büyük karakterlerle “ كتاب فنون الأفنان في عيون علوم القرآن. “ تأليف الشيخ الإمام العالم العلامة أبي الفرج عبدالرحمان بن علي بن محمد بن علي بن الجوزي, قدس الله روحه ونوره ونور ضريحه.

I, s. 44; Katib Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah, *Keşfü'z-zünûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1971, II, 1292; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hedîyyetü'l-arîfîn*, I, 522; Hayreddin Zirikli, *el-A'lâm*, I-VIII, Dârü'l-ilm li'l-melâyin, Beyrut 1992, III, 316.

¹⁷² Dârü'l-kütübi'l-hidiviyye: 530/7, Dârü'l-kütübi'l-Mısıryye: 61/1 ve Yugoslavya Sarayova Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi'nde 300 numarada kayıtlı yazma nüshaları bulunmaktadır. Bkz. Carl Brockelmann, *GAL*, I, 663; Carl Brockelmann, *S*, I, 918.

¹⁷³ Daha detaylı bilgi için bkz: İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân*, s.103-116.

¹⁷⁴ Bu çalışmanın kapsamında söz konusu yazmayı inceleme ve mukayese edebilme imkânı olmuştur. Ancak Köprülü Kütüphanesi'ndeki çalışmalar nedeniyle eser Süleymaniye Kütüphanesi'nde bilgisayar ortamında incelenebilmiştir.

¹⁷⁵ Mezkûr çalışmada sadece Ezher'deki Fars Bölümü'nde 347 ve Goethe Kütüphanesi'nde 544 numarada kayıtlı nüshaları tahkik etmiştir. Ancak bu tahkik *Fünûnü'l-efnân fî ulûmi'l-Kur'ân*'dan muhteva itibariyle epey eksiktir.

”¹⁷⁶”*ورحم الله أئمة المسلمين أجمعين*. آمين yazmaktadır. Her sayfada yaklaşık 25 satır ve her satırda 13 kelime olan nüshanın haşiyelerinde tashihler ve ta’kibeler¹⁷⁷ mevcuttur. Nesih hattıyla yazılan nüshanın çoğunu okunabilir olmasına rağmen Kur’ân âyetleri de dâhil olmak üzere nüshada bazı hatalar bulunmaktadır. Kırk levhlık nüshanın sonunda “ثم قرأ: هو الذي يصلي عليكم و ملائكته” ifadesi yer almakta ve kitap hamdele ve salvele ile nihâyete ermektedir. Nüshanın yazımını İbn Hasen es-Sâberisî 871 senesinin Zilkâde ayında bitirmiştir.

İkinci nüsha: Bu nüsha Marakeş şehrinde Ahmed el-Gazâli’ye mahsus bir kütüphanede korunmaktadır. Kapak sayfasında kitabın ismi kırmızı renkle yazıldıktan sonra müellifin ismine yer verilmiştir: “كتاب فنون الأفنان في عيون علوم القرآن. تأليف الشيخ الإمام العالم العامل جمال” Nüshanın her sayfasında 23 satır, her satırda ise yaklaşık 10 kelime bulunmaktadır. Babların, fasılların ve sûre isimlerinin başlıkları kırmızı renkli mürekkeple yazıldığı gibi ta’kibe ve tashihlere de yer verilmiştir. Kapak da dâhil olmak üzere 101 sayfadan müteşekkıl olan nüshada bazı hatalar görülmektedir. “آخر الكتاب والحمد لله أولا وآخرا. وصلى الله على محمد وآله وصحبه وسلم” şeklinde sona eren nüsha neredeyse tam bir nüshadır. Nüshayı Halife Mevlâ Ebû Ahmed Abdullah el-Müsta’sım Billâh hicri 654 senesinde vakfetmiştir. Abdullah b. Abdulvâhid Zekiyiddin Muhammed el-Basrî’nin 863 yılında Şevval ayının altısında bitirdiği nüshanın sonunda musannifin hattıyla “Bu kitabı tasnife başladığımdan bitirinceye kadar yedi günde tamamladım.” ifadesi mevcuttur. Bu, kitabın telif süresi musannifin ilmindeki genişliği, tefsir ve Kur’ân’a hâkimiyetini göstermektedir.

Üçüncü nüsha: Ezher Üniversitesi’ndeki Fars Bölümü Kütüphanesi’nin nüshası olup özel numarası 347, sıralı numarası 195’tir. Muhakikin tespitine göre kapak ile birlikte 45 levhadan müteşekkıl olan kitabın başlığı “كتاب عجائب علوم القرآن” şeklindedir. Bu levha faydalı

¹⁷⁶ “*Kitâb-ı Fünûnü’l-efnân fî uyûni ulûmi’l-Kur’ân* Ebu’l-Ferec Abdurrahman b. Muhammed b. Ali b. İbni’l-Cevzi’nin telif ettiği bir eserdir. Allah (c.c.) ruhunu şâd eylesin, kabrini nur eylesin, Müslüman imamların hepsine rahmet etsin. Âmin.”

¹⁷⁷ Sağ sayfanın en altındaki haşiyede yer alan ve sayfaların kaybolmaması için konulan bir sonraki sayfanın ilk kelimesidir.

zikirleri, arkasından gelen iki levha dua ve zikirlerle ilgili hadis ve rivâyetleri ihtiva etmektedir. Hicri 991 senesine ait olan nüsha 1046 senesinde vakfedilmiştir. Nesih hatlı nüshanın bölümleri, fasılları ve bazı kelimeleri kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Kapak levha üzerinde sayfa ölçüsü (16×20 cm) şeklinde gösterilmektedir. Her sayfa 19 satır ve her satır yaklaşık 11 kelime içerdiği için hattı oldukça düzenlidir. Nüshanın sonunda “ وجاء من أقصى المدينة رجل يسعى. تم الكتاب بحمد الله وعونه وحسن توفيقه. وصلى الله على سيدنا محمد وعلى آله وأصحابه وذرياته وأهل بيته الطيبين ” ifadesi mevcuttur. Ardından nüshanın ta‘likini 991 senesinde Fahrettin Ali b. Nâsıreddin b. Muhammed el-Düstî’nin yaptığına temas edilmiştir. Nüshanın sonundaki farklılık ilk nüshadan eksik olduğunu göstermektedir. Eksik olanlar “ باب ” gibi bablardır. “ بيان السور المكية من المدينة ”, “ ذكر القرائن من السور ” ve “ عدد آيات السور ”, “ مفرد من المتشابه ”

Dördüncü nüsha: Dâru’l-kütübü’l-Mısıryye’de 222¹⁷⁸ numarada kayıtlıdır. Kitabın kapak levhasında *Fünûnü’l-efnân fî acâibi ulûmi’l-Kur’ân* yazmakta ve bu eserin 597 senesinde vefat eden Ebu’l-Ferec İbnu’l-Cevzî’ye ait olduğu kaydedilmektedir. Kitabın başlığı besmelenin üstünde yer alan nüshada bablar, fasıllar ve bazı kelimeler kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Birçok hata ve eksiklik bulunan nüsha son derece zayıf bir Arapça ile yazılmıştır. Kitap tedvin edilmiş haliyle 122 sayfadır ve sonuna 61 verak olduğuna dair bir ibare düşülmüştür. Kitabı Ahmed b. İsmail b. Muhammed Timur vakfetmiştir. Her sayfada 15 – 20 satır ve her satırda on kelime bulunmaktadır. Kitabın son sayfası olan 121. sayfada yer alan malumatın, tamamı 40 sayfa olan asıl nüshanın 32. sayfasına tekabül ettiği göz önüne alındığında bu nüshanın ne kadar eksik olduğu ortaya çıkmaktadır.

Beşinci nüsha: İstanbul’da Köprülüzâde Kütüphanesi’nde 208 numarada kayıtlıdır. İkinci levhada besmelenin ardından silik bir yer gelmekte ve sonrasında “ هذا الكتاب في علوم القرآن ” ibaresi bulunmaktadır. Üçüncü levhada ise mühürler dikkat çekmektedir. Nüshada birçok eksiklik bulunmasına rağmen yazmanın 225 levha olduğu görülmektedir. Aslından özetlenen nüshaya nüsha edenin hattıyla başka tasnifler de eklenmiştir. Sonradan ilave edilen kısım müellifin kendi eserlerinden telif edilmiş olabilir.

¹⁷⁸

Teymûriyye Blm, Tefsir.

Fünûnü'l-efnân ve eserin diğer nüshalarda bulunmayan bölümü baştan sona nesih hattıyla yazılmış olmasına rağmen yazıldığı tarih bilinmemektedir.¹⁷⁹ *Fünûnü'l-efnân fî uyûni ulûmi'l-Kur'ân* 38. levhada “هو الذي يصلي عليكم وملائكته” âyetiyle sona ermekte ve aynı satırda yeni bir tasnif olan “ذكر غريب القرآن في اللفظ والمعنى” başlığı yer almaktadır. Her sayfada 20 satır ve her satırda yaklaşık 17 kelime bulunan nüshada senetler hazfedilmiştir. Diğer taraftan nüsha eden “Azze ve celle”¹⁸⁰ gibi bazı ibareler ilave ettiği gibi her babı da fasıl olarak isimlendirmiştir.

Altıncı nüsha: Almanya’da Goethe Kütüphanesi’nde 544 numarada kayıtlıdır.¹⁸¹ 23 levhadan teşkil eden nüshanın her sayfasında yaklaşık 20 satır ve her satırında yaklaşık 12 kelime mevcuttur. Kitapta bablar, fasıllar ve bazı kelimeler kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Nüsha eden zâtın ismi olmamakla beraber nüshada pek çok nahiv ve imla hataları bulunmaktadır. Ayrıca nüshada konuların sırasında da bazı karışıklıklar görülmektedir. Üstelik ta’kibeler nüshanın çoğu babında dolayısıyla da birçok levhasında eksik bulunduğunu göstermektedir.

Yedinci nüsha: Daha önce zikredilen yazmaların aksine basılı bir nüshadır. *Fünûnü'l-efnân fî uyûni ulûmi'l-Kur'ân* başlığı ile 1970 yılında basılmıştır. Kitabın kapağında neşredeninin Ahmed eş-Şerkâvî İkbâl olduğuna dair bir kayıt düşülmüştür. Kitap metninin 23 – 124. sayfalar arasında yer aldığı eser 15×20 cm boyutunda olup ortalama 22 satır ve 12 kelime içermektedir. Neşreden kitabı tahkik etmekten ziyade bulunduğu hal üzere takdim etmeyi tercih etmiştir. Mâmâfih çalışmada ilmi anlamda her herhangi bir ta’likaya rastlanmamakta ve âyetlerin sûrelerdeki yerlerine temas edilmemektedir. Hadd-i zâtında kendi döneminde ilmî bir ihtiyacı karşılamasına rağmen günümüz ilmî tahkik anlayışı açısından kısır kalan bu matbu nüshanın, sadece tek bir yazmayı esas almasının yanı sıra birçok da hatasının bulunduğu görülmektedir.

Özellikle Ezher ve Köprülü nüshalarının diğer yazmalarla mukayese edildiğinde aralarında ciddi farklılıkların bulunduğu ortaya çıkmaktadır. Ezher nüshasında “Sûrelerin Âyet Sayıları”, “Sûrelerin Âyet Sayısı Açısından Benzerlikleri”, “Mekkî ve Medenî Sûreler”,

¹⁷⁹ *Fünûnü'l-efnân fî uyûni ulûmu'l-Kur'ân* muhakkikine göre söz konusu tarih IX. veya X. asra ait olabilir.

¹⁸⁰ Bu lafız bazen ilave şeklinde değil, “Teâlâ” lafzının yerine kullanılmıştır.

¹⁸¹ Brockelmann, *GAL*, I, 663.

“Lügâtü’l-Kur’ân”, Vakıf ve İbtida’nın büyük bir kısmı, “Mahzûf (الهاء) Harfî”, “Müştebihâtü’l-Kur’ân” ve “Bir Yönüyle Benzer Âyetler” babları eksikken¹⁸² Köprülü nüshasında 21. bölümden sonra “Tefsir – Tevil” konusu ayrı bir bölüm olarak verilmiş ancak bu 22 bölümün ardından 16 tane daha ayrı bölüm açılmıştır. Üstelik ilk 22 bölümün her biri “bab” ile değil “fasıl” ile gösterilmiş, sondaki ilave 16 bölüm ise “zikir” lafzı ile başlıklara ayrılmıştır. Bütün bunlara ilaveten diğer yazmalardaki konuların tamamı Köprülü nüshasındaki sadece ilk 37 varâğa tekabül etmektedir. Dolayısıyla 37. varaktan itibaren 225. varâğa kadar büyük bir yekûn diğer nüshaların hiç birinde bulunmamaktadır.

Söz konusu kısmın yazma nüshalardan sadece birinde bulunması ve sonradan mülhak görünen bu bölümlerde diğer nüshalardakinin aksine “Zikir” lafzının kullanılması ilk anda bu ilave konuların kitabın aslına ait olmadığı izlenimini vermektedir. Üstelik bu nüshanın, “Bâb” değil “Fasıl” başlığını kullanmak sûretiyle diğer nüshalara muhalefet ettiği düşünüldüğünde nüshaya karşı güven kaybı ortaya çıkmaktadır. Ne var ki ilmi bir araştırmada bütün ihtimallere itibar edilmesini gerektiğinden, bu mülhak konuların nüshaya nasıl girdiği üzerinde ayrıca durmak icap eder. Her şeyden önce bütün yazma nüshaların müellif nüshasına yakın olabilme ihtimalinin, tartışma konusu haline gelen Köprülü nüshası için de geçerliliği unutulmamalıdır. Netice itibarıyla müellif nüshasına ulaşılmadığı müddetçe bu nüshada zikri geçen konuların müellif nüshasında bulunmadığı iddia edilemez. Zira tek bir yazma bile asıl nüshadan izler taşıyabilir. O halde mevcut malumatın müellife aidiyeti imkân dâhilindedir. Ancak söz konusu malumat ya müellif ya da müstensih tarafından kitaba eklenmiş hatta müellifin başka eserlerinden iktibas edilmiş olabilir. Böylelikle mülhak kısmı esere kimin ve hangi kaynaklardan eklediği meselesi ortaya çıkmaktadır. Öncelikle mülhak kısmı müellif veya müstensihin ilave ettiği hususunda net bir şey söylenemeyeceğini belirtmek gerekir. Fakat yazmada hep aynı nesih yazısının kullanıldığı dikkate alınırsa ilave edenin müellif veya müstensihden bir başkası olamayacağı ifade edilebilir. Bu durumda üzerinde fikir yürütülmesi gereken mesele, mülhak kısmın hangi kaynaktan iktibas edilmiş olabileceğidir. *Fünûnü’l-efnân*’ın müellifin tefsir usûlü ile ilgili diğer kitapları ile mukayesesine geçilmeden önce eser

---

¹⁸² Bkz. İbnü’l-Cevzî, *Fünûnü’l-efnân*, s. 115.

müstakil olarak incelendiğinde müellifin bir konu hakkında telif ettiği eser mevcutsa aynı bilgileri takdim etmek yerine o meseleye dair ilgili kitabına gönderme yaptığı görülmektedir. Bunu tefsir – tevil, nâsih – mensûh, muhkem – müteşabih mevzularında müşahede etmek mümkündür. Dolayısıyla müellif aynı meseleleri tekrarı tercih etmiyorsa *Fünûnü'l-efnân*'ın da müellifin diğer eserleriyle aynı konuları ihtiva etmemesi gerektiği düşünülebilir. Üstelik mülhak konular müellifin diğer eserleri ile büyük ölçüde benzerlik arz ediyorsa bu, mezkûr konuları müelliften bir başkasının ilave ettiği ihtimalini de artıracaktır. Ne var ki birçok alanda muhtelif eserler telif eden böylesi velûd bir âlim hakkında ön kabullerle aceleci değerlendirmeler yapmaktan kaçınmak daha isabetli olacaktır. Müellifin sadece tefsir usûlüne dair basılı, yazma ve nüshasına rastlanmayan çeşitli eserleri bulunmaktadır. Araştırmanın sürecini azaltmak adına neşredilen eserler üzerinde yapılan incelemelerde mezkûr altı eserin ikisinin genel tefsir usûlü konularını, dördünün ise müstakil bir tefsir usûlü konusunu ihtiva ettiği ortaya çıkmaktadır. *Fünûnü'l-efnân* ve *Acâibu ulûmi'l-Kur'ân* olmak üzere iki farklı isimle neşredilen eseri ile *el-Müdhiş fî ulûmi'l-Kur'ân* ve *'l-hadis ve 'l-lügâ ve uyûni't-tarih ve 'l-vaaz* tefsir usûlü hakkında genel eserlerdir. Ancak *Fünûnü'l-efnân* kapsamlı bir tefsir usûlü çalışmasıyken *el-Müdhiş*'te hadis, dil, tarih ve vaaz ile ilgili konular da vardır. Buna ilaveten *Fünûnü'l-efnân* mülhak bölümler de dâhil olmak üzere *el-Müdhiş*'teki bütün Kur'ân ilimleri konularını ihtiva etmektedir. Sadece bu iki eser karşılaştırıldığında bile konuların tasnifinden örneklendirilmesine kadar benzerlik arz ettiği görülmektedir. Dolayısıyla müellif bir taraftan tekrarı tercih etmemekte diğer yandan aynı konuları çeşitli kitaplarında kimi zaman aynı başlıkla aynı örnekleri kullanarak, kimi zaman aynı başlığa yeni bir şey katmadan biraz daha farklı ifadelerle veya farklı malumatlar da vererek işlemektedir. O halde müellifin eserindeki birkaç konuyu tekrar etmek istemediğini söyleyerek o konuyla alakalı kitaplarına gönderme yapmasından hareketle eserlerinde hiç tekrar etmediğini ifade etmek mümkün değildir. Pek tabidir ki o da diğer müellifler gibi aynı konulara farklı eserlerinde temas etmiştir. Söz konusu benzerliklere ilgili bahislerde temas edilecektir ancak mülhak konuların müellifin eserleri ile mukayesesinde şöyle sonuçlar ortaya çıkmaktadır:

1. Müellif aynı konuyu, aynı başlıklarla ve küçük ifade farklılıkları ile bazı eksiklikler dışında aynı şekilde ele almıştır. Mesela “Vücûh ve’n-nezâir” konusunda “الواو” harfini işlerken *el-Müdhiş* ile *Nüzhetü’l-a’yüni’n-nevâzir fî ilmi’l-vücûh ve’n-nezâir*’de küçük farklılıklar dışında neredeyse aynı şekilde ele almıştır. Yalnız *el-Müdhiş*’te daha muhtasar geçmiştir.¹⁸³ Demek ki müellif umûmi konular ifade eden eserlerinde meseleyi daha muhtasar incelerken, tabiatıyla müstakil çalışmalarında daha teferruatlı işlemekte böylece gerek öz gerekse kapsamlı bilgi isteyen her türlü muhatap kitlesine hitap etmektedir.

2. Müellif aynı konuyu, aynı başlıklarla işlemesine rağmen aynı ifadeler kullanmaktan çekinmiştir. Ancak neticede yeni bir bilgiye yer vermemiştir. Nitekim Âl-i İmrân Sûresi’nin 20. âyetini işlerken aynı malumatı farklı ifadelerle arz etmiştir.¹⁸⁴ Aynı şekilde Nisâ Sûresi’ndeki mensûh âyetler sıralanırken gerek *el-Musaffâ*’da gerekse *Nâsihu’l-Kur’ân*’da ilk âyet olarak mezkûr sûrenin altıncı âyeti verilmiş fakat konu farklı ifadelerle zikredilmiştir.¹⁸⁵ Bundan başka “Salât” konusunun ele alındığı *el-Müdhiş*’le *Nüzhetü’l-a’yüni’n-nevâzir fî ilmi’l-vücûh ve’n-nezâir*’de de aynı konu aynı örnekler eşliğinde yalnız örneklerin yerlerinin değiştirilmesi suretiyle verilmiştir.¹⁸⁶

3. Aynı konuyu iki eserinde farklı şekilde ele almıştır. *el-Müdhiş*’le *Nüzhetü’l-a’yüni’n-nevâzir fî ilmi’l-vücûh ve’n-nezâir*’de (لولا) maddesini işlerken ilk eserde iki manayı birçok örnekle desteklerken ikincisinde üç manaya birkaç örnek vermekle iktifa etmiştir. Diğer taraftan *Fünûnü’l-efnân*’daki mülhak konulardan Nâsih – Mensûh eserin diğer yazmalarla müşterek olduğu ilk bölümünde de işlenmesi araştırmaya açılım getirmektedir. Zira müellif ilk bölümde mevzuyu teferruatlı bir şekilde işlemek yerine konu hakkında telif ettiği eserine göndermede bulunmuştur. Dolayısıyla mülhak kısımda konunun yeniden serdedilmesi bu kısmın müelliften başkası tarafından ilave edilmiş olabileceği ihtimalini artırmaktadır. Ancak çok düşük de olsa müellifin sonradan ilave etme ihtiyacı da zuhur etmiş

¹⁸³ Bkz. İbnü’l-Cevzî, *el-Müdhiş*, s. 65; İbnü’l-Cevzî, *Nüzhetü’l-a’yüni’n-nevâzir*, s. 619, 620.

¹⁸⁴ Bkz. İbnü’l-Cevzî, *el-Musaffâ*, s. 22; İbnü’l-Cevzî, *Nevâsihu’l-Kur’ân*, s. 285.

¹⁸⁵ Bkz. İbnü’l-Cevzî, *el-Musaffâ*, s. 23; İbnü’l-Cevzî, *Nevâsihu’l-Kur’ân*, s. 299.

¹⁸⁶ Bkz. İbnü’l-Cevzî, *el-Müdhiş*, s. 29, 30; İbnü’l-Cevzî, *Nüzhetü’l-a’yüni’n-nevâzir*, s. 393-396.

olabilir. Her Şeye rağmen bu mülhak konular ister müellifin atıf yaptığı eserlerinden isterse atfetmediklerinden iktibas edilsin verilen malmatların bir Şekilde müellife aidiyeti söz konusudur. Nihâyetinde bu kısmı ya müellif ya da müstensih büyük ihtimalle müellifin başka eserlerinden ilave etmiştir. Mülhak konulardan hakkında eser telif edilen konular, ilgili eserlerle karşılaştırıldığında bu neticeye doğru gidilmektedir. Ancak hakkında esere rastlanmayan mevzular araŐtırmayı zorlaŐtırmaktadır. Neticede mülhak konuların bir Şekilde müellifle alakasının bulunabileceğinden ötürü eser değerlendirilirken dikkate alınmaları kaçınlmazdır.

İKİNCİ BÖLÜM
***FÜNÛNÜ'L-EFNÂN*'IN TEFSİR USÛLÜ AÇISINDAN DEĞERİ**

I. FÜNÛNÜ'L-EFNÂN'IN MUHTEVASI VE YÖNTEMİ

İbnü'l-Cevzî'nin *Fünûnü'l-efnân* adlı eseri tefsir usûlüne dair birçok konuyu ihtiva etmesi hasebiyle alanının temel kaynakları arasında yer almaktadır. Daha önce de zikredildiği gibi birkaç tane yazma nüshası bulunan esere farklı isimlerde iki tahkik yapılmıştır.

Eser üzerine yapılan bu iki tahkik çalışmasının *Fünûnü'l-efnân fî uyûni ulûmi'l-Kur'ân* ve *Acâibu ulûmi'l-Kur'ân* şeklinde iki farklı isimle neşredilmesinin sebebi sadece yazma nüshalarda değil, aynı zamanda eser hakkındaki kitaplarda da eserin adına dair bir mutabakat sağlanamamasıdır. Nitekim Bağdat Mektebetü'l-evkâfi'l-âmm ve Marakeş'teki yazma nüshalar "*Fünûnü'l-efnân fî uyûni ulûmi'l-Kur'ân*", Ezher Üniversitesi'ndeki "*Kitâbu acâibi ulûmi'l-Kur'ân*", Dâru'l-kütübü'l-Mısıryye'deki de "*Fünûnü'l-efnân fî acâibi ulûmi'l-Kur'ân*" başlıklarına sahiptir. Diğer taraftan İstanbul Köprülüzâde ve Almanya Goethe Kütüphanesi'ndeki yazmalarda esere müstakil bir isim verilmemiş ancak Köprülü nüshasının başında bu kitabın Kur'ân ilimleri ve Arapça hakkında olduğu belirtilmiştir.¹⁸⁷ Kaynak eserlerde ise kitabın adı "*Fünûnü'l-efnân*"¹⁸⁸, "*Fünûnü'l-efnân fî ulûmi'l-Kur'ân*"¹⁸⁹, "*Fî acâibi ulûmi'l-Kur'ân*"¹⁹⁰ ve "*Fünûnü'l-efnân fî acâibi ulûmi'l-Kur'ân*"¹⁹¹ olarak geçmektedir.

Araştırmamızda esas aldığımız *Fünûnü'l-efnân fî uyûni ulûmi'l-Kur'ân* isimli tahkikli nüshanın muhakkiki Ziyaeddin İtr tahkiki, özellikle ilk iki yazma nüshayı en sahih addettiğinden mezkûr nüshalarda yer alan "uyûn" kelimesinin başlıkta da mutlaka bulunması gerektiğini düşünmekte ve müellifin "Acâibu ulûmi'l-Hadis" hakkında eser telif ettiğinde "Acâibu ulûmi'l-Kur'ân" ile ilgili bir eser telif etmeyi istemesi nedeniyle nüsha edenlerin ön

¹⁸⁷ Bkz: Köprülü Ktp, Fazıl Ahmet Paşa Blm, NO: 208; *İbnü'l-Cevzî, Fünûnü'l-efnân*, s.121.

¹⁸⁸ Zehebî, *a.g.e*, XXI, 368; Suyûtî, *el-İtkân*, II, 432.

¹⁸⁹ Zehebî, *a.g.e*, XXI, 374; Suyûtî, *el-İtkân*, I, s. 44; Katib Çelebi, *a.g.e*, II, 1292; Bağdatlı İsmail Paşa, *a.g.e*, I, 522.

¹⁹⁰ Brockelmann, *GAL*, I, 663. (Eseri Suyûtî'nin *el-İtkân*'na benzer umûmi bir giriş olarak değerlendirmektedir).

¹⁹¹ Hayreddin Zirikli, *a.g.e*, III, 316.

kabulle kitabın ismini Acâib¹⁹² zannettilerini ileri sürmektedir. Bu nedenle muhakkik “acâib” kelimesini kullanmaksızın *Fünûnü’l-efnân fî uyûni ulûmi’l-Kur’ân* başlığını tercih etmiştir.¹⁹³

A. *Fünûnü’l-efnân*’ın Muhtevası

Bu bölümde *Fünûnü’l-efnân*’ın muhteva tahlili yapılırken daha önce temas edilen yazma nüshaların ihtiva ettiği bütün konular itibara alınmıştır. Yazma nüshaların muhtevaları değerlendirildiğinde “Bab” adını taşıyan 22 bölümden oluşan eserin, “Fasıl” şeklinde alt başlıklara ayrıldığı gözlemlenmektedir. Ayrıca Köprülü Kütüphanesi’ndeki nüshada ilave 16 başlık daha bulunmaktadır.

Ancak söz konusu başlıklardan bazıları aynı konuyla ilgilidir. Dolayısıyla eserin sadece başlık sayısına bakarak konu miktarı hakkında bilgi vermek hatalı olur. Söz gelimi “Müştebihâtü’l-Kur’ân” başlığının ardından gelen ve mezkûr bölümle irtibatlı olan yedi bab birlikte ele alınıp, Köprülü nüshasında müstakil bir bölüm halinde gösterilen “Tefsir – Tevil, Nâsih – Mensûh, Muhkem – Müteşâbih”¹⁹⁴ başlığı ilave edildiğinde *Fünûnü’l-efnân* temelde 15 bölüm kabul edilebilir. Ayrıca Köprülü’deki mülhak 16 bölümden Nâsih – Mensûh ile ilgili olan 7 ve dile dair 3 başlık birleştirildiğinde eserin mülhak bölümlerle 23 konudan müteşekkil olduğu söylenebilir. Netice itibariyle eserde birbirinden farklı yirmiden fazla tefsir usûlü meselesi üzerinde durulduğu ortadadır. Bu konuları da temelde Kur’ân’la ilgili genel bilgiler ve Kur’ân ilimleri olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür. Bu bağlamda Fezâilu’l-Kur’ân, halku’l-Kur’ân, Resmu’l-mushaf gibi konular Kur’ân’la ilgili genel bilgiler; müştebihatu’l-Kur’ân, vücut ve nezâir, nâsih – mensûh, hitâbu’l-Kur’ân vb. ise Kur’ân ilimleri çerçevesinde değerlendirilebilir. Dolayısıyla eserde yer alan konular çoğunlukla

¹⁹² Aslında müellif eserinde *et-Telkîh fî acâibi ulûmi’l-Hadis* değil *et-Telkîh fî garâibi ulûmi’l-Hadis* adlı bir eser telif ettiğini ifade etmektedir. Bununla birlikte Köprülü nüshasında ilgili bölümde eserin telif sebebinin anlatıldığı bu kısım yer almaksızın doğrudan ilk konuya geçilmiştir. (Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 1). Diğer nüshalarda ise mukaddime bölümünde hamdele ve salvaleden sonra telif sebebi kabilinden ulûmu’l-Hadis ile ilgili eserin zikri geçmektedir. Muhakkik çalışmasında yazma nüshaların örneklerini vermiş olmasına ve tahkîkinde aynı şekilde vererek Köprülü nüshasındaki eksikliği fark etmesine rağmen söz konusu bölümde geçen *et-Telkîh fî garâibi ulûmi’l-Hadis* başlığını *et-Telkîh fî acâibi ulûmi’l-Hadis* şeklinde zikretmiştir.

¹⁹³ Bkz: İbnü’l-Cevzî, *Fünûnü’l-efnân*, s. 123-124.

¹⁹⁴ Son dönem sistemli Tefsir kaynaklarında müstakil bir bölümde incelenen Tefsir – Tevil, Nâsih – Mensûh, Muhkem – Müteşâbih konuları diğer nüshalarda mahzûf harflerle ilgili bölümünün alt başlığı olarak bir arada verilmiştir.

sistematiik tefsir usûlü kaynakları ile mutabakat halindedir. Bu bakımdan *Fünûnü'l-efnân*'daki bazı konuların sonraki eserlere kaynaklık ettiğini söylemek mümkündür.

Araştırmamız esnasında konuları Kur'ân'la ilgili genel bilgiler ve Kur'ân ilimleri çerçevesinde tasnif ederken müellifin eserindeki sırasını nazar-ı dikkate aldığımızı belirtmekte fayda vardır. Diğer taraftan iki tahkikli nüshada yer almamasına rağmen Köprülü Kütüphanesi'ndeki yazma nüshadaki konular üzerinde de ayrıca durmak gerekir.¹⁹⁵

1. Kur'ân'la İlgili Genel Bilgiler

İbnü'l-Cevzî bu başlık altında Kur'ân'ın genel niteliklerine yer vermektedir. Bunları şöyle sıralamak mümkündür:

a. Halku'l-Kur'ân

Kelâmı Allah Teâlâ'nın kadîm bir sıfatı sayan ve Kur'ân'ın mahlûkiyeti fikrine¹⁹⁶ karşı çıkan Sünnî âlimler¹⁹⁷ arasında yer alan müellif bu konuda Mu'tezile'nin tam zıddı istikamette bir yol takip etmiştir.¹⁹⁸ Bu bağlamda meseleyi değerlendirirken “Kur'ân Allah kelimidir.” ve “Kur'ân mahlûk değildir.” düşüncesi üzerinde yoğunlaşmış, Kur'ân'ın Allah kelâmı olduğuna dair rivâyetlerin ardından mahlûkiyeti reddeden sahabe ve tâbiûn görüşlerine

¹⁹⁵ Ayrıntılı liste için bkz. EK 1

¹⁹⁶ Mu'tezile ile Ehl-i Sünnet arasında başlayarak tarihte “el-Mihne”, “Lafız Meselesi” olarak bilinen ve İslâm dünyasında bir dönem ihtilaf konusu haline gelen Halku'l-Kur'ân meselesi, Allah kelâmı Kur'ân-ı Kerîm'in Zât-ı İlâhiye'nin kadîm bir sıfatı sayılıp sayılmayacağı hususunda cereyan eden fikrî bir tartışmanın ürünüdür. İlmî ve siyasî müzakerelerin müsebbibi olan Halku'l-Kur'ân düşüncesi başlangıçta sakıncalı görülmesine rağmen Mu'tezilî ve Şîî âlimlerin tesiriyle tekrar tartışma konusu haline getirilerek hicrî üçüncü asrın ilk yarısında siyasete de yansımıştır. Mâmâfih söz konusu düşünce Abbasî halifelerinden Me'mûn ile devletin resmî görüşü haline geldiği gibi Abbasî halifelerinin fiili müdahaleleriyle sürmüş, bir taraftan sözlü ve yazılı tahribat meydana getirirken diğer taraftan oryantalistlerin çalışmalarına da malzeme sunmuştur. Buna mukâbil aynı mesele kelâm anlayışının özellikle de nefsi kelâmın sistemleşmesini sağlamıştır.

¹⁹⁷ Örnek için bkz. Ebu'l-Mu'in en-Nesefî, *et-Temhîd fî Usûli'd-Din*, Dâru's-sekâfeti'n-neşr, Kâhire 1987, s. 23, 24; Muhammed b. Abdurrahman el-Humeysî, *Ebü Hanîfe'nin İtikad Esasları*, (çev. Ahmet İyibildiren, Mustafa Öztürk), Gurâba, İstanbul 2010, s. 305, 308. Ayrıca Kur'ân'ın mahlûk olduğu iddiasının reddi için bkz. Begavî, Hüseyin b. Mesud, *Şerhü's-sünne*, I-XVI, (tah. Şuayb el-Arnaut, Muhammed Züheyr eş-Şâviş, el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut 1983/1403, I, 181-188.

¹⁹⁸ Müellif bu bölümü ele alırken bölüm başlığını “باب في أن القرآن غير مخلوق”/Kur'ân'ın mahlûk olmadığına dair bir bab” şeklinde vermek suretiyle mesele hakkındaki fikrini başlığa yansıtmıştır.

yer vermiştir.¹⁹⁹ Kelâmullah hakkında Ebû Derdâ'dan Kur'ân'ın mahlûk olmadığına dair bir rivâyet verdikten sonra Cabir b. Abdullah'dan "Beni kavmine götürecek kimse yok mu? Zira Kureyş beni, Rabbimin kelâmını tebliğ etmekten engellemek istedi."²⁰⁰ rivâyetlerini naklettiği gibi Ebû Bekir es-Sıddîk (r.a.)'ın Kureyşlilere "عَلَيْتِ الرُّومُ (1) الْم (2)"²⁰¹ âyetlerini okuduğunda Kureyş'in "Bu arkadaşının sözüdür." demesi üzerine "Hayır, Allah'a yemin olsun ki o Allah'ın kelâmıdır." dediğine, Ömer b. el-Hattâb'ın (r.a.) "Kur'ân Allah'ın kelâmıdır. Onu yerine yerleştiriniz." ve Osman b. Affân'ın "Eğer kalplerinizi arındırsaydınız Rabbinizin kelâmına doyamazdınız." ifadelerine işaret etmiştir. Bilahare Kur'ân'ın mahlûkiyetini reddedenlere örnek kabilinden Ali b. Ebî Talib, İbn Abbâs, Ali b. Hüseyin, Amr b. Dînâr, Mâlik b. Enes ve Ahmed b. Hanbel'in görüşlerine yer vermiştir. Ayrıca musannif Ebu'l-Fadl Muhammed b. Nâsır'ın kendisine Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdillâh b. Mende'den babası aracılığıyla yaptığı rivâyetle konu hakkındaki fikrini şu şekilde ortaya koyduğunu ifade etmektedir: "Sahabe, tâbiûn ve diğer âlimler asırlardır bu güne kadar Kur'ân'ın Allah kelâmı olduğu ve mahlûk olmadığı hususunda icma etmişlerdir. Her kim de bunun aksini iddia ederse inkâr etmiş demektir."

Müellif söz konusu eserinde Allah Teâlâ'nın kelâmının mahlûk olmadığı fikrini benimseyen sahabe isimlerini²⁰² verdiği gibi aynı görüşteki tâbiûndan zâtların isimlerini de beldele göre sıralayarak meseleyi nihâyete erdirmiştir. Söz konusu beldeler ise başta Medine ve Mekke olmak üzere sırasıyla Kûfe, Basra, Yemen, Şam ile Cezire, Sağr, Mısır, Horasan, Bağdat, Rey, Cebel ve Isbahan'dan müteşekkildir.

b. el-Ahrufu's-seb'a

Kur'ân tarihinin önemli konularından biri olan yedi harf meselesi kaynağını Allah Resûlü ve sahabeden gelen sahih rivâyetlerden aldığından İbnü'l-Cevzî konuya Hz. Ömer'den nakledilen meşhur rivâyetle girmiştir.²⁰³ Rivâyete göre Hz. Ömer bu hususta şunları

¹⁹⁹ Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 2; İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân*, s. 149-195; İbnü'l-Cevzî, *Acâibu ulûmi'l-Kur'ân*, (thk. Abdülfettah Âşûr), ez-Zehrâ li'l-i'lâmi'l-Arabî, Kahire 1986, s. 44-91.

²⁰⁰ Ebû Dâvûd, "es-Sünnet", 22; Tirmizî, "Fazâilu'l-Kur'ân", 24; İbn Mâce, "Mukaddime", 35.

²⁰¹ Rûm 30/1, 2.

²⁰² Ebû Bekir es-Sıddîk, Ömer b. el-Hattâb, Osman b. Affân, Ali b. Ebî Tâlib, Abdullah b. Mesûd, Habbâb b. el-Eret, Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Amr, Abdullah b. Ömer, İmrân b. Hüsayn, Ebû Saîd el-Hudrî, Ubâde b. Sâmî, Ebû Hureyre, İkrime b. Ebî Cehil, Ebû Bekir'in iki kızı Hz. Aişe ve Esmâ, Necâşi, Üveys el-Karnî (r.a.) bu hususta Allah Teâlâ'nın kelâmının mahlûk olmadığını ifade etmişler, sahabeden de hiç biri bu görüşe karşı çıkmamıştır.

²⁰³ Müellif bölüm başlığını "نَزُولُ الْقُرْآنِ سَبْعَةَ أَحْرَفٍ / Kur'ân'ın Yedi Harf Üzere İndirilmesi" şeklinde vermiştir.

zikretmiştir: “Hişam b. Hakem’in Furkân Sûresi’ni Allah Resûlü’nün bana okumadığı bir şekilde okuduğunu işittim. Neredeyse namazda üzerine atılacaktım. Namazı bitirince ‘Bu sûreyi böyle okumayı sana kim öğretti?’ diye sordum. O Resûlüllah’ın böyle öğrettiğini söyleyince ben de ‘Yalan söylüyorsun.’ dedim ve elinden tutup Allah Resûlü’ne götürdüm. Ona ‘Ya Rasûlallah sen bana Furkân Sûresi’ni öğretmiştin. Ben ise bu adamın bu sûreyi senin bana öğretmediğin şekilde okuduğunu duydum.’ dedim. Allah Resûlü ‘Oku ey Hişam!’ buyurdu. Hişam namazda okuduğu gibi okudu. Resûlüllah ‘Bu şekilde indirildi.’ dedi. Sonra da benim okumamı söyledi. Yine ‘Bu şekilde indirildi.’ dedi. Ardından ‘Kur’ân yedi harf üzere indirilmiştir’ dedi.”²⁰⁴

Bu rivâyetin akabinde müellif Ebû Hâtîm’den bu konu hakkında âlimlerin otuz beş farklı görüş ileri sürdükleri nakletmiş ve içlerinden uygun gördüğü 14 tanesini âyetlerle örnekendirerek vermiştir. Söz konusu görüşlerden bazıları şöyle sıralanabilir:

1. Ebû Hureyre’den rivâyet edildiğine göre Allah Resûlü İbn Abbas’a “İlahi kitap bir kapıdan bir harf üzere inerdi. Bu Kur’ân ise yedi kapıdan yedi harf üzere nâzil olmuştur; helal, haram, emir, zecr, darbu mesel, muhkem, müteşâbih. Allah’ın helal kıldığını helal bil, haram kıldığını haram bil, Allah’ın emrettiklerini yap, yasakladıklarından sakın, verdiği emsalden ibret al, muhkemi ile amel et, müteşâbihine iman et. Deki ‘كُلٌّ مِنْ عِنْدِ رَبِّنَا وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُو الْأَلْبَابِ’²⁰⁵ ” buyurmuştur. Musannife göre kitabın bir kapıdan inmesi, Kur’ân’ın zikredilen vecihleri kapsayacak şekilde indiğini ifade etmektedir.

2. Helal, haram, emir, nehiy, geçmişten haberler, olacakların haberi ve emsaldır.

3. Helal, haram, vaad, vaîd, mevâiz, emsal ve ihticâdır.

4. Muhkem, müteşâbih, nâsih, mensûh, husûs, umûm ve kasastır.

5. Mukaddem, muahhar, ferâiz, hudud, mevâiz, müteşâbih ve emsaldır.

²⁰⁴ Buhârî, “Fedâilu’l-Kur’ân”, 5; “İstitâbetü’l-mürteddîn”, 9; Müslim, “Salâtu’l-musâfirîn”, 1936 (48. Bab); Ebû Dâvûd, “el-Vitr”, 22; Tirmizî, “el-Kırâât”, 11; Ahmed b. Hanbel, I, 60, 61.

²⁰⁵ Âl-i İmran 3/7.

6. Husûsiyet ifade eden hâs lafız, umûmiyet ifade eden âmm lafız, husûsiyet ifade eden âmm lafız, umûmiyet ifade eden has lafız, tevile ihtiyaç duyulan lafız, ancak âlimlerin kavrayabildiği lafız, manasını sadece dinde kökleşmiş kimselerin anladığı lafızdır.

7. Allah Teâlâ'nın varlığını ispat eden âyetler, Allah'ın zâtının birliğine delalet eden âyetler, Allah'ın sıfatlarını gösteren âyetler, resûllerin, kitapların ve İslâm'ın ispatı hakkındaki âyetler, küfrün batıl olduğu hakkındaki âyetlerdir.

8. Allah'a, Hz. Muhammed'e (s.a.v.), Kur'ân'a, peygamberlere, kitaplara, meleklerle ve öldükten sonra dirilmeye imandır.

9. Dildeki hemz, fetha, kesra, imâle, tefhîm, med, kasr gibi hususlardır.

10. Aynı manaya gelen farklı lafızlardır. “ههنا، إلی، عندي، اعطف علي” lafzı için “هلم” lafızlarının da kullanılması buna örnek verilebilir.

11. Yedi harften maksat çoğul ve tekil, müzekker ve müennes, i'râb, sarf vb. gibi yedi vecihtir.

12. Yedi harften maksat kelimenin irabında veya harekesinde meydana gelen ancak yazılış şeklini değiştirmeyen farklılık ve kelimenin takdim ve tehirinden kaynaklanan farklılık vb. gibi yedi vecihtir.²⁰⁶

13. Yedi harften maksat müzekkerlik müenneslik, tekillik çoğulluk, mecrur merfu, edat ve aletler, irab ve tasrif gibi yedi vecihtir.

14. Yedi harften maksat Kur'ân'ın yedi lehçe üzere indirilmesidir. Zikredilen görüşleri müteakib Sa'lebî ve İbn Cerîr'e ait olduğu belirtilen son görüş en sahih addedilmiş ve bilahare mezkûr Arap lehçelerinin mahiyetine dair malumat verilmiştir.²⁰⁷ Lehçelerden yedisinin Kur'ân'da dağınık bir şekilde bulunduğu ve her bir harfin meşhur bir kabileye

²⁰⁶ Bu mesele için bkz. İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe, *Te'vîlu Müşkili'l-Kur'ân*, (nşr: Seyyid Ahmed Sakr), Beyrut 1983, s. 36-38.

²⁰⁷ Müellifin beyanına göre Ebû Câfer et-Taberî de yedi harften kastedilenin yedi lehçe olduğunu düşünmektedir. Zira Allah Resûlü hepsini tasdik etmiştir. Şâyet okuyuşları helal, haram hususunda olsaydı tasdik etmezdi. Bu da farklılıkların lehçelerde olduğunu göstermektedir. İbn Mesud'un “Kıratları dinledim ve onların birbirine yakın olduklarını gördüm. Öğrendiğiniz gibi okuyun, güç beğenmekten sakının.” ifadesi de bunu göstermektedir.

aidiyetini savunanların yanı sıra yedi lehçenin hangi kabilelere ait olduğu hakkında fikir beyan edenler de mevcuttur.²⁰⁸ Bazı âlimler ise Kur'ân'ın tamamının Kureyş lehçesine göre indirildiğini zira Kureyş lehçesinin fasih konuşan kabilelerin esaslarını kapsadığını düşünmektedir.

Aynı zamanda sahabe ve sonraki âlimlerin görüşlerinden rivâyette bulunan müellif bütün bu görüşleri veciz bir şekilde değerlendirmiş ve hangi lehçeler olduğunu belirtmek yerine Kur'ân'ın yedi fasih Arap lehçesine göre indirildiğini ifade etmenin daha isabetli olacağını beyan etmiştir.²⁰⁹ O halde Kur'ân-ı Kerîm, Arapça'nın en sahih yedi lehçe üzerine ve bu lehçelerle konuşanların dillerinden daha zengin bir şekilde indirilmiştir.

c. Resmu'l-Mushaf

Kendine mahsus yazısı olan Kur'ân-ı Kerîm kelimelerinin muhtelif durumlardaki yazılış şekilleri bakımından incelendiği bir ilim olan Resmu'l-mushafa dair tertip edilen bu bölümde bazı kelimelerin mushafta nasıl ve kaç defa yazıldığı birkaç fasıl halinde ele alınmıştır.²¹⁰ Her bir fasılda bahis konusu olan kelimenin bulunduğu âyet ve sûreler ayrıca verilmiştir.

Konuya girerken Ebû Bekir Muhammed b. Kasım el-Enbârî kaynak gösterildikten sonra (الربا، لكيلا، (أمن)، (المعصية، للجنة، الثمرة، إنما)، (الكلمة)، (النعمة) (ألا) lafzından başlanarak sırasıyla (الربا، لكيلا، (أمن)، (المعصية، للجنة، الثمرة، إنما)، (الكلمة)، (النعمة) (ألا) lafızlarının yazılışları üzerinde durulmuştur. Zikri geçen kelimelerin bazılarına dair verilen âyet misalleri şöyledir:

²⁰⁸ Lehçelerden dördünün Hevâzin, üçünün ise Kureyş veya her birinin Kureyş, Yemen, Temim, Cürhüm, Hevâzin, Kudâa, Lutay kabilelerine ait kabul edildiği gibi Ka'b b. Amr ve Ka'b b. Luey'in lehçesi olduğu da ileri sürülmektedir.

²⁰⁹ Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 2-4; İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân*, s. 196-219; İbnü'l-Cevzî, *Acâibu ulûmi'l-Kur'ân*, s. 92-111.

²¹⁰ Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 4-5; İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân*, s. 220-232; İbnü'l-Cevzî, *Acâibu ulûmi'l-Kur'ân*, s. 111-122.

“...أَنْ لَا أَقُولَ عَلَى اللَّهِ إِلَّا الْحَقَّ...” ve “...أَنْ لَا يَقُولُوا عَلَى اللَّهِ إِلَّا الْحَقَّ...”²¹¹ gibi on ayette aslına göre yani (أَنْ لَا) şeklinde ayrı yazılmıştır.²¹²

Zikredilen misallerin dışında yazım farklılığının sebepleri de ayrıntılı bir biçimde değerlendirilmiştir.²¹³ Diğer taraftan (النِّعْمَةُ) lafzının Kur’ân’da on bir yer dışında (ة) ile geldiği bildirilmiştir.²¹⁴ Aynı şekilde (الكَلِمَةُ) lafzının üç yer dışında (ة) ile kapalı olarak yazıldığı da ifade edilmiştir.²¹⁵

Diğer kelimelerin de yazım şekilleriyle farklı yazıldığı yerler bundan önceki kelimelerde olduğu gibi âyetler halinde takdim edilmiştir. Ancak mezkûr âyetleri göstermek yerine sadece sayısal farklılıklara işaret etmek yerinde olacaktır. Buna göre (المَعْصِيَةُ، اللِّعْنَةُ، الثَّمَرَةُ،) (إِنَّمَا) lafızlarından (المَعْصِيَةُ) ile (اللِّعْنَةُ) Kur’ân’da iki yer; (الثَّمَرَةُ) lafzı da tek bir yer dışında (ة) ile yazılmıştır. (إِنَّمَا) ise Mushaf’ta bir yer dışında her zaman bitişik olarak gelmiştir. Bu arada

²¹¹ Âraf 7/105, 169.

²¹² Müellifin burada Enbiyâ 21/87 âyetini gözden kaçırmış olmasına rağmen muhakkik herhangi bir tashihte bulunmamıştır.

²¹³ On mahreç bulunan ağızda (لَا) harfinin beşinci, (وَا) ise altıncı mahreç olduğu belirtilmiş ve mahreçleri yakın olduğu için (وَا) harfi (لَا) harfine idğam edildiğini, idğam edildiklerinde ise şeddeli (لَا) olarak okunduklarını ifade edilmiştir. Bununla birlikte telaffuz edildiği gibi yazıya geçirildiklerine ve (أَنْ) nasb ettiğinden nâsib ve mensûb tek bir harf kabilinden itibar göreceğine işaret edilmiştir.

²¹⁴ Müellif her ne kadar bu on yerde açık yazılı olduğunu ifade etmişse de Acâibu ulûmu’l-Kur’ân’da kapalı yazılmıştır. Ancak Mushaf’ta ve Fünûnü’l-efnân’da müellifin de belirttiği gibi açık bir şekilde yazılmıştır. Mezkûr yerlerden bazıları ise şu âyetlerdir: “...وَأَذْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَمَا أَنْزَلَ عَلَيْكُمْ مِنَ الْكِتَابِ...” (Bakara 2/231), “...وَأَذْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ هُمْ قَوْمٌ...” (Mâide 5/11), “...وَأَذْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ كُنْتُمْ أَعْدَاءً...” (Âl-i İmrân 3/103), “...وَتَمَّتْ كَلِمَتُ رَبِّكَ...” (A’raf 7/137), “...كَذَلِكَ حَقَّتْ كَلِمَتُ رَبِّكَ عَلَى الَّذِينَ فَسَقُوا...” (Yûnus 10/33) ve “...حَقَّتْ كَلِمَتُ رَبِّكَ عَلَى الَّذِينَ كَفَرُوا...” (Gâfir 40/6).

müellif fasıl başında zikretmemesine rağmen Mushaf'ta iki kere geçen (قَالَ يَا أَيُّهَا الْمَأْمُونُونَ) ²¹⁶ lafzına da temas etmiştir. Bunlara ilaveten (أَمَّنْ) lafzı dört yer hariç bitişik ve (الربا، لكيلا، فيما، مما، بئس ما،) (فإن لم) lafızlarından (الربا) bir yer dışında (و) ile yazılmıştır. Öte yandan (لكيلا) üç yer hariç ayrı, (فيما) on bir yer hariç bitişik, (مما) üç yer hariç bitişik (بئس ما) ve (لبئس ما) üç yer hariç ayrı gelmiştir. ²¹⁷

d. Kur'ân'ın Genel Bölümleri

Sayısal analizin yapıldığı bölümde ²¹⁸ öncelikle Kur'ân sûrelerinin sayısı üzerinde durulmuş akabinde altı fasıl halinde âyetlerin sayısı hususunda beldelerin görüşlerindeki farklılıklardan başlanarak âyetlerin, kelimelerin, harflerin ve noktaların sayısı ile harflerin kaç defa tekrar ettiği bildirilmiştir. ²¹⁹ İbnü'l-Cevzî söz konusu başlık altında Kur'ân'ı farklı bölümler şeklinde ele almaktadır. Şimdi bunları belirtmeye çalışalım.

da. Sûre

İbnü'l-Cevzî bu bölümde son dönem tefsir usûlü kitaplarının aksine sûre hakkında kavramsal her hangi bir açıklamada bulunmaksızın sayısal veriler çerçevesinde meseleyi ele almıştır.

daa. Sûrelerin Sayısı

Müellif sûrelerin sayısı hakkında âlimlerin icmasını benimseyerek bu hususta Ebu'l-Hüseyin el-Münâdî'nin Hz. Ebûbekir ve Hz. Osman dönemlerinde telif edilen Zeyd b. Sâbit mushafına göre Kur'ân'ın, içerisinde Fatiha, Tevbe, Nâs ve Felak sûrelerinin de bulunduğu yüz on dört sûreden meydana geldiği görüşüne yer vermiştir. Ardından Ubey b. Kâb'ın

²¹⁶ A'râf 7/150, Tâhâ 20/94.

²¹⁷ Bkz. Burhan'da üç yerde ayrı, diğerlerinde bitişik olduğu ifade edilmiş, hâlbuki doğru olan İbnü'l-Cevzî'nin tespitidir.

²¹⁸ Bu bölümün başlığı “عدد سور القرآن وآياته وكلماته وحروفه ونقطه” / Kur'ân Sûre, Âyet, Kelime, Harf ve Noktalarının Sayısı” olarak verilmiştir.

²¹⁹ Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 5-7; İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân*, s. 233-252; İbnü'l-Cevzî, *Acâibu ulûmi'l-Kur'ân*, s. 122-136.

mushafına Kunut Dualarını²²⁰ “الحفدة” ve “الخلع” sûreleri olarak ilave ettiğini, İbn-i Mes‘ûd’un ise Nâs ve Felâk sûrelerini kendi mushafına yazmadığını belirtmiştir.²²¹ Ayrıca burada Ubey b. Kâb’ın mushafında Zeyd mushafına göre iki, İbn-i Mesûd mushafına göre ise dört sûrenin fazla olduğu tespitinde bulunmuştur.

dab. Mekkî ve Medenî Ayırımı

Müellif, muhtasar olarak geçtiği bu bölümde konu hakkında pek çok farklı görüşün ortaya çıktığını, kendisinin de tefsirle ilgili kitaplarında bu ihtilaflara yer verdiğini dolayısıyla aynı malûmâtları tekrar ederek uzatmak istemediğini belirterek meseleyi muhtasar bir şekilde işlemiştir.²²² Bu bağlamda o, Mekkî ve Medenî’ye dair genel bilgileri özetlemek yerine hangi sûrelerin Mekkî hangilerinin Medenî olduğuna işaret etmek suretiyle diğer bölümlerdeki gibi sayısal veriler kullanmıştır.²²³ Sûrelerin 29 tanesinin Medenî, 85 tanesinin ise Mekkî olduğunu belirttikten sonra Mekkî mi yoksa Medenî mi olduğu hususunda ihtilaf edilen beş sûre bulunduğuna temas etmiştir. Ayrıca her bir sûrenin uzun uzun isimlerini vermek yerine sadece 29 Medenî sûre ve ihtilaflı bulduğu sûreleri vermekle yetinmiştir. Üstelik 29 Medenî sûreyi de Kur’ân-ı Kerîm’in ilk ve ikinci yarısında bulunmasına göre iki kısımda incelemiştir. Buna göre Medenî sûrelerin ilk kısmına ilk beş sûre olan Fatiha, Bakara, Âl-i İmrân, Nisâ ve Mâide’yi, ardından Enfâl, Tevbe ve Râd’ı, ikinci kısmına Hac, Nûr, Ahzâb, Kıtâl (Muhammed), Fetih, Hucurât’ı, bunlara ilaveten Hadid’den Tahrîm’e kadar on sûre ve İnsan sûrelerini yerleştirmiştir.²²⁴

²²⁰ Muhakkik bu kısımda Ubey b. Kâb’ın mushafının sonuna eklediği dualar hakkında Allah Resûlünden hadis nakletmişse de bunun söz konusu sûrelerin Kur’ân’dan olduğunu göstermeyeceğini ve Ubey, Osman mushafına muvafakat ettiğinden bu ikisinin Ubey’in nezdinde hatmeden sonraki dualar olması gerektiğini ifade etmiştir.

²²¹ Muhakkik burada Burhân’dan iktibasta bulunarak İbn Mes‘ûd’un bu iki sûreyi mushafına almamasını Müslümanların onları devamlı okuya gelmelerine bağlamıştır.

²²² Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 19; İbnü’l-Cevzî, *Fünûnü’l-efnân*, s. 335-338.

²²³ Muhakkik müellife takviye olması kabilinden Mekkî Medenî hakkında âlimlerin görüşlerini, Mekkî Medenî bilmenin faydalarını, bu konunun rivâyetlere dayandığından hakkında görüş belirtmenin yersiz olacağını, Mekkî sûrelerin Medenî sûrelerden daha fazla olduğunu, 114 sûre olduğu hususunda Ehl-i Sünnet arasında ihtilaf bulunmadığını ve Mekkî ve Medenî sûrelerin konu ile üslûp özelliklerini ifade etmemiştir.

²²⁴ Muhakkikin de dikkat çektiği gibi müellif burada toplam on yedi sûre sıralamıştır, eksik olan dört sûre nüshanın yazımı esnasında düşmüş olabilir. Ancak eksik sûreleri İtkân’daki verilerden tamamlamak mümkündür.

db. Âyet

İbnü'l-Cevzî âyetlerin sayısı hakkında beş beldenin görüşlerinin farklılık gösterdiği ifade ettikten sonra bu beldeleri Mekke, Medine, Kûfe, Basra ve Şam olarak sıralamış ve söz konusu beldelerin imamlarını zikretmiştir. Buna göre Mekke'nin imamı Mücâhid b. Cebr ve Abdullah b. Kesîr 'dir. İki farklı sayının belirtildiği Medine ehlinin ilk sayısı herhangi bir kimseye nispet edilmeksizin sadece Kûfe'den gelen nakillere dayanmakta; diğeri ise Ebû Cafer Yezid b. el-Ka'ka ve damadı Şeybe b. Nessâh'a nispet edilmektedir. Diğer taraftan müellif Medine ehlinden gelen ilk sayının ne zaman verildiğinin bilinemeyeceğini ve pek çok sahabe hemfikir olduğu için belli birine nispet edilemeyeceğini belirtmektedir.

Kûfe ise Ebû Abdurrahman es-Sülemî vasıtasıyla Ali b. Ebî Tâlib'e nispet edilmiştir. Her ne kadar İbn Mesûd'a da nispet edenler olmuşsa da ilk görüş sahih addedilmiştir. Verilen mâlûmata göre Basra ehli imamı Âsım b. Meymûn el-Cehderî'dir. Bu zât Haccâc'ın Hasan el-Basrî, Mâlik b. Dînar, Ebû Âliye, Ebû Muhammed Râşid el-Himmânî ve Nasr b. Asım el-Leysî gibi Kur'ân harflerini saymakla görevlendirdiği tâbiünden biridir. Bu bölgeyi Ebû Eyyub el-Mektûl'a nispet edenler olmasına rağmen ilk görüş daha tutarlı kabul edilmiştir. Son olarak Şam bölgesinin verdiği sayı da en sahih görüşe göre Abdullah b. Âmir'e nispet edilmiştir.

Âyet sayısının 6200 olduğu hususunda ittifak edildiği belirtildikten sonra bu sayının küsuratı hakkında beldelere göre farklılık arz eden rivâyetlere yer verilerek âyetlerin sayısı hakkındaki rivâyetlerin kime nispet edildiği üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda Medine ehlinin Minhal b. Amr kanalıyla İbn Mesûd'dan gelen rivâyetine dayanan ilk sayısına göre 6217, Şeybe'den gelen rivâyete dayanan ikinci sayıya göre 6210, Mekke ehline göre 6220, Kûfe ehline göre 6236, Âsım b. el-Cehderî'ye izafe edilen Basra ehlinin bir rivâyetine göre 6205, diğeri göre 6204, Şam ehline göre 6226 âyettir.

dba. Sûrelerin Âyet Sayıları

İbnü'l-Cevzî *Fünûnu'l-efnân*'ında Kur'ân-ı Kerîm'in ilk sûresinden başlayarak sonuna kadar bütün sûrelerdeki âyet sayılarını beldeler arası ihtilaflar da gözeterek ele

almıştır.²²⁵ Buna göre Fatiha hakkındaki veriler incelendiğinde bu ihtilafın temelde Kur’ân metninin kelimelerinden kaynaklanmadığı ortaya çıkmaktadır.²²⁶ Âyetlerin sayısına dair muhtelif beldelerin görüşleri, hangi âyetler üzerinde daha çok ittifak edildiği ve hangi kısımlara müstakil bir âyet olarak itibar edildiğinin tarafsız bir şekilde değerlendirilebilmesi açısından büyük bir önem arz etmektedir.²²⁷

Sûre adı	Benzer olduğu sûre	Sûrelerin âyet sayıları
Fatiha	Mâûn	7
Enfâl	Zümer	75
Yûsuf	Benî İsrâil	111
İbrahim	Nûn, Hakka	52
Hac	Rahmân	78
Kasas	Sâd	88
Rûm	Zâriyât	60
Secde	Mülk, Fecr	30
Sebe	Fussilet	54
Fâtır	Kâf	45
Fetih	Hadid, Tekvir	29
Hucurat	Teğâbûn	18
Mücadele	Burûc	22
Cuma	Münâfikûn, Duhâ, Âdiyât, Kâria	11
Talâk	Tahrîm	12
Nûh	Cîn	28
Müzemmil	Beled	20
Kıyâme	Nebe	40

²²⁵ Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 10-18; İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân*, s. 278-327.

²²⁶ Bu hususa ayrıca temas eden muhakkik konuyu girerken Kur’ân’ın sûrelere ayrılmasının hikmetlerinden bazılarını ve âyetlerle fasılları bilmenin faydalarını sistemli bir şekilde takdim etmeyi de ihmal etmemiştir.

²²⁷ Müellif konuyu işlerken âyetlerin beldelere göre farklılık arz eden sayılarına yer verdikten sonra hangi âyetlerin beldelerce müstakil âyet sayılıp sayılmadığı konusuna açıklık getirmiştir. Beldelere göre sûrelerin âyet sayıları için bkz. EK 2.

İnfıtar	Â‘la, Alak	19
İnşirah	Tîn, Beyyine, Zelzele, Tekâsür	8
Kadir	Fîl, Tebbe, Felâk	5
Asr	Kevser, Nâsr	3
Kureyş	İhlâs	4
Kâfirûn	Nâs	6

Veriler değerlendirildiğinde Fatiha, Yûsuf, Hicr, Nahl, Furkân, Ahzâb, Fetih, Hucurat, Kâf, Zâriyât, Kamer, Haşr, Mümtehine, Saff, Cuma, Münâfikûn, Teğâbûn, Tahrîm, Nûn, İnsan, Mürselât, İnfıtar, Mutaaffîn, Â‘la, Ğaşiye, Beled, Leyl, Duhâ, İnşirah, Tîn, Âdiyât, Tekâsür, Asr, Hûmeze, Fîl, Kevser, Kâfirûn, Nâsr, Tebbet ve Felâk sûrelerinin sayısında görüş birliği olduğu ortaya çıkmaktadır. Buna göre kısa sûrelerin sayısında uzun sûrelere göre daha fazla ittifak vardır. Aynı şekilde Mekki âyetlerde daha az ihtilaf mevcuttur. Her ne kadar âyetlerin sayıları konusunda muhtelif görüşler olsa da genellikle mevcut Mushaf Kûfe’nin görüşü ile uyum arz etmektedir. Hatta Kûfi’nin tercihlerinin diğerleri karşısında yalnız kaldığı durumlarda da Mushaf hattıyla münasebeti söz konusudur. Ayrıca sûre başlarındaki haruf-u mukataa harflerini âyet sayıp saymamaktan kaynaklanan farklılıklar dikkat çekmektedir. Sûre başlarındaki bu ilk harfleri Kûfi genellikle müstakil âyet kabul etmiştir.

dbb. Sûrelerin Âyet Sayısı Açısından Benzerliği

Bu bölümde âyet sayıları aynı olan sûreler Mushaf’taki tertibe göre sıralandıktan sonra Kûfilere göre 61 sûrenin âyet sayılarının aynı olduğu belirtilmiştir.²²⁸ Buna göre âyet sayısı aynı olan sûreleri İbnü’l-Cevzî’nin yaklaşımı doğrultusunda şöyle sıralamak mümkündür:

Sûre adı	Benzer olduğu sûre	Sûrelerin âyet sayıları
Fatiha	Mâûn	7

²²⁸

Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 18-19; İbnü’l-Cevzî, *Fünûnü’l-efnân*, s. 328-334.

Enfâl	Zümer	75
Yûsuf	Benî İsrâil	111
İbrahim	Nûn, Hakka	52
Hac	Rahmân	78
Kasas	Sâd	88
Rûm	Zâriyât	60
Secde	Mülk, Fecr	30
Sebe	Fussilet	54
Fâtır	Kâf	45
Fetih	Hadid, Tekvir	29
Hucurat	Teğâbûn	18
Mücadele	Burûc	22
Cuma	Münâfikûn, Duhâ, Âdiyât, Kâria	11
Talâk	Tahrîm	12
Nûh	Cîn	28
Müzemmil	Beled	20
Kıyâme	Nebe	40
İnfitar	Â'la, Alak	19
İnşirah	Tîn, Beyyine, Zelzele, Tekâsür	8
Kadir	Fîl, Tebbe, Felâk	5
Asr	Kevser, Nâsr	3
Kureyş	İhlâs	4
Kâfirûn	Nâs	6

Ayrıca müellif bahsi geçen sayının Basra ehli açısından 64, Mekke ehline göre ise 65 olarak kabul edildiğini de ifade etmiştir. Son olarak bir önceki konuda beldelerin âyet sayısı hakkındaki görüşleri verdiğinden konuya tekrar temas etmek suretiyle meseleyi uzatmak istemediğini, arzu edenin o bahse dönmesini belirtmiştir. Ancak kendisinin âyet sayısı hususunda itimat edilen Kûfe ehlinin görüşünü esas aldığını zikretmiştir.²²⁹ Tablo

²²⁹ İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân*, s. 330.

incelendiğinde müellifin ilgili âyetleri ele alırken sayının Kûfe ehlininkine uygun olmasına dikkat ettiği gibi sayıları itibariyle ittifak edilen sûrelere yer verdiği de görülmektedir. Bu bağlamda benzer iki âyetin ya her ikisi de ittifak edilen sûre ya da biri ittifak edilen diğeri Kûfe ehlinin tercih ettiği sûre, yahut her ikisi de Kûfe ehlinin tercih ettiği sûredir. O halde Kûfe ehlinin tercihlerinin Mushaf ile aynı olduğu dikkate alındığında müellifin, cumhurun kabulüyle mutabakat ettiği anlaşılır.

dc. Kelime

Fünûnu'l-efnân'ın bu bölümünde Kur'ân kelimelerinin sayısı hakkındaki muhtelif rivâyetler nakledilmiştir. Bu nakillerden hareketle denilebilir ki Kur'ân kelimeleri Minhal b. Amr'ın İbn Mesud'dan rivâyetine göre 77934, Mücâhid ve İbn Cübeyr'den gelen rivâyete göre 77437, Ata b. Yesar'dan gelen rivâyete göre 79277, Ebu'l-Muâfi Yezid b. Abdulvâhid ed-Darîr'den gelen rivâyete göre 76000, başka bir rivâyete göre 77460 ve zayıf bir görüşe göre de 77701 tanedir.²³⁰

dd. Harf

Bu bölümde yazar, Kur'ân-ı Kerîm'de kaç harf bulunduğu üzerinde durmuştur. Bu bağlamda Kur'ân'ın harflerinin 300.000 olduğu konusunda icmâ edilmesine rağmen kûsuratta farklı görüşlerin bulunduğunu belirterek söz konusu görüşlerle ilgili rivayetleri nakletmiştir. Ardından Medine ehlinin kıraatine göre eksik ya da fazla harflerle yazılan kelimelerin kullanmının sûrelere göre dağılımına yer vermiştir.

Bu bağlamda Kur'ân'nın harflerinin 300000 olduğu hususunda icma edilmesine rağmen kûsuratta farklı görüşlerin zuhur ettiği belirtilmiş ve söz konusu görüşlerle ilgili rivâyetler nakledilmiştir. Bu hususta 300000 harfin kûsuratına dair rivâyetler ve rivâyet sahipleri sıralanmıştır.²³¹ Daha sonra Medine ehlinin kıratına göre eksik ve fazla harflerin sûrelere göre dağılımı verilmiştir.²³²

---

²³⁰ Bkz. İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân*, s. 245.

²³¹ İbn Mesud 4740 harf, Hamza b. Habîb 73250 harf, Âsım b. Cahderî 63300 kûsur harf, Ebû Muhammed Râşid el-Basrî 60023 ve başka bir rivâyette de 40700 kûsur harf, Medine ehline ve Kûfe ehlinin bazıları 25250 harf, İbn

Harflerin tekrarı

Kur'ân-ı Kerîm'deki tekrarlanan harflerin sayıları şu şekilde sıralanmıştır:²³³

(ا) 48940, (ب) 11420, (ت) 1404, (ث) 10480, (ج) 3322, (ح) 4138, (خ) 2503, (د) 5998, (ذ) 4934, (ر) 1680, (ز) 12606, (س) 5999, (ش) 2115, (ص) 2780, (ض) 1682, (ط) 842, (ظ) 1204, (ع) 9409, (غ) 1229, (ف) 9813, (ق) 8099, (ك) 10522, (ل) 33502, (م) 26922, (ن) 269(5)5, (و) 25506, (ه) 17007, (ي) 4709, (ى) 2(5)717 tanedir.

Ayrıca Kur'ân-ı Kerîm'deki harflerin üzerindeki noktalar 1025030 tane olduğu ifade edilmiştir.²³⁴

e. Kur'ân'ın Oransal Bölümleri

Kur'ân ile ilgili bölümlemelerin yapıldığı bu kısımda Kur'ân-ı Kerîm, sırasıyla ikide bir, üçte bir, dörtte bir, beşte bir, altıda bir, yedide bir, sekizde bir, dokuzda bir, onda bir, on ikide bir, on dörtte bir, on altıda bir, on sekizde bir, yirmide bir,²³⁵ yirmi sekizde bir, otuzda bir ve altmışta bir olmak üzere on yedi fasıl halinde bölümlere ayrılmış ve her bir bölümün bulunduğu sûre ve âyet verilmiştir.²³⁶ Ayrıca mezkûr bölümlerin âyet başında veya sonundaki mevkileri de kaydedilmiştir. Buna ilaveten herhangi iki bölüm arasında kalan kelimenin harflerinin hangi bölüme ait olduğu da belirtilmiştir. Söz gelimi Kur'ân'ın ikide birinin ele alındığı ilk fasılda ilgili âyette geçen (نكرا) kelimesinin ilk iki harfinin ilk yarıda, son iki

---

Kesir, el-Himmânî, Yahya b. el-Hâris ve Ebu'l-Muâfâ 21000 harf, İbn Kesir ve el-Himmânî 188 harf, Yahya b. el-Hâris ve Ebu'l-Muâfâ 250 harf, Seleme b. Muhammed b. İshak 12000 harf olduğunu rivâyet etmişlerdir.

²³² Buna göre Bakara 2/132 (وَوَصَّى) lafzı (وَأَوْصَى) şeklinde elif ilavesiyle, Tevbe 9/107 (وَالَّذِينَ) lafzı (الَّذِينَ) şeklinde vavsız, Kehf 18/36 (مِنْهَا) lafzı (مِنْهُمَا) şeklinde mim ilavesiyle gelmiştir.

²³³ Bu kısma *Acâibu ulûmi'l-Kur'ân*'da temas edilmemiştir.

²³⁴ Bu kısma da *Acâibu ulûmi'l-Kur'ân*'da yer verilmemiştir.

²³⁵ *Acâibu ulûmi'l-Kur'ân*'da buradan "Vakıf ve İbtida" bölümüne kadar olan kısım eksiktir.

²³⁶ Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 7-10; İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efhân*, s. 253-277; İbnü'l-Cevzî, *Acâibu ulûmi'l-Kur'ân*, s. 136-149.

harfinin ikinci yarıda yer aldığıнын beyan edilmesini bu kabilden değerlendirmek mümkündür.²³⁷

f. Vakıf ve İbtida

İbnü'l-Cevzî bu konuya tam vakfın şartları hakkında Ebû Bekir el-Enbârî'ye (v. 328) isnat edilen uzun bir rivâyetle başlamıştır.²³⁸ Müellif söz konusu rivâyet çerçevesinde öncelikle kaideleri sıralamış ardından da her bir kaideye dair örnekler vermiştir.²³⁹ Buna göre vakfın tam olabilmesi için vakıf yapılırken; muzâf muzâfın ilehden, sıfat mevsûftan, ref eden amil merfûundan, merfû ref edenden ve nâsib mensûbtan, mensûb nâsb edenden vb. ayrılmamalıdır.

Vakfın Kısımları²⁴⁰

Müellif vakfı tam, hasen ve kabîh olmak üzere üç kısma ayırdıktan sonra her birinin hükmünü ilgili örnekler çerçevesinde izah etmiştir. Bu bağlamda vakıf çeşitlerini şu şekilde sıralamak mümkündür:

Tam vakıf: Vakıf yapıp kendisinden sonraki kısımla başlamanın güzel olduğu türdür. Zira vakıf yapılan kelimenin kendisinden sonrakiyle bir ilgisi bulunmamaktadır.

Hasen vakıf: Vakıf yapmanın güzel olduğu ancak kendisinden sonraki kısımla başlamanın uygun görülmediği türdür.

Kabîh vakıf: Vakfın uygun olmadığı türdür.

Bundan başka ayrı bir fasıl halinde bazı âlimlerin Kur'ân'da vakıf yapmanın güzel olup ayeti sonraki kısımla birleştirmenin uygun olmadığı yerlere temas edildikten sonra söz konusu yerler, nerede vakıf yapıp nereden başlanacağı da nazar-ı dikkate alınarak sûrelerin

²³⁷ Bkz. İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân*, s. 253.

²³⁸ Müellif vakıf ve ibtidanın edebi başlığını koymuştur.

²³⁹ Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 20-22; İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân*, s. 353-371; İbnü'l-Cevzî, *Acâibu ulûmi'l-Kur'ân*, s. 150-167.

²⁴⁰ Daha ayrıntılı bilgi için bkz. İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân*, s. 367.

mushaftaki sıralarına göre verilmiştir. Bakara 2/274, 275, Âl-i İmrân 3/7, Tevbe 9/19, 20, Nahl 16/90, Yâsîn 36/52, Ğâfir 40/6, 7, Haşr 59/7, 8 bu bağlamda zikri geçen âyetlerdir.

Ayrıca İbnü'l-Cevzî Kur'ân'daki (المراة, هاء التأنيث, والرحمة, يا أيها) gibi bazı lafızlar üzerinde nasıl vakıf yapıldığına dair fasıllara değinmiştir.

g. (الياء) Harfinin Hazfi

Vakıf ve ibtida ile irtibatlı olan bu konu *Fünûnu'l-efnân*'da müstakil bir bölüm olarak işlenmiştir.²⁴¹ Öncelikle Kur'ân'da iki yer hariç nefs-i mütekellim olan (الياء) harfinin telaffuz edilirken kendisine izafe edildiği her münâda başında hazfedilmesine temas edilmiştir. Yapılan açıklamalara göre harfin hazfedilmediği iki yer Ankebut 29/56, Zümer 39/53. âyetlerdir. Zuhuf 43/68. âyetinde ise ihtilaf bulunmaktadır. Ayrıca (الياء) harfinin hazfedildiği yerlerde harfin yerine aslına işareten kesre konulmuştur.²⁴² Kur'ân-ı Kerîm'deki nidâ manasında kullanılmayan her (العباد) lafzında (الياء) harfi sabit olmakta, Zümer 39/17. âyeti hariç (الياء) üzere vakıf yapılmaktadır.

Burada şunu da belirtelim ki mahzuf harflerle ilgili bölümün altında fasıl halinde ana başlıkla irtibatı olmayan bir bölümde tefsir, nesh, muhkem ve müteşabih kavramlarının ismi geçmektedir. Ancak müellif şahsi tercihi ile eserlerinde daha önce işlediği bir konuları farklı bir kitabında tekrar işlemek istemediği için muhatabı konuyla ilgili eserine sevketmiştir. Bu esnada lugavî veya istilâhî herhangi bir açıklamada bulunmayarak konularla ilgili bir eser telif ettiğini belirtmiştir. Bu geçen meselelerden tefsir hakkında da sadece tevil ile arasındaki farkları tefsirinde işlediğini zikretmiştir. Böylece mesele hakkında her hangi bir açıklama yapmaksızın konu başlığını vererek ilgili eserini kaynak göstermekle iktifa etmiştir. Müellifin

²⁴¹ Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 22; İbnü'l-Cevzî, *Fünûnu'l-efnân*, s. 272-375. Bu bölüm de *Acâibu ulûmi'l-Kur'ân*'da eksiktir.

²⁴² Müellif her ne kadar tekrardan haz etmese de hazfedilen (الياء) harfinin yerine kesre koyulması meselesini aynı başlıkta iki kere zikretmiştir.

sadece konu ismi vermesine rağmen aslında bu başlığı kitabına alması, meseleleri kitabın muhtevası içine dâhil etmesinden ileri gelmektedir. Buradan hareketle müellifin tefsir usûlü ile ilgili bir çalışmada bu konuya da değinilmesini gerekli gördüğü sonucuna ulaşmak mümkündür.²⁴³

h. Kur'ân'da Müslümanlar ve Peygamberlerin Müşterek Vasıfları

İbnü'l-Cevzî bu başlık altında Hz. Muhammed (s.a.v.) ümmetinin hasletlerinden bahsetmektedir. Muhtevanın diğer bölümlerden biraz daha farklı olduğu bu bölümde Allah Teâlâ'nın Muhammed ümmetini otuz hasletle vasıflandırdığı, bu hasletlerin on tanesinin Hz. İbrahim'in, diğer onunun Hz. Mûsa'nın ve kalan on tanesinin de Hz. Muhammed (s.a.v.)'in özelliklerinden olduğunu ifade etmiştir.²⁴⁴ Daha sonra da her bir peygamberin özelliklerini âyetler çerçevesinde ayrı başlıklar halinde sıralamıştır. Peygamberlerin özellikleri ile ilgili âyetler, mezkûr özelliklerin Müslümanlarda da bulunduğunu gösteren âyetlerle mukayeseli bir şekilde verilmiş böylelikle muhatabın kolaylıkla meseleye intikal etmesi sağlanmıştır. Bu arada Hz. İbrahim Halîl, Hz. Mûsa Kelîm ve Allah Resûlü Habîb isimleriyle anılmıştır. Kur'ân'da geçen (شَاكِرًا لِّأَنْعَمِهِ اجْتَبَاهُ)²⁴⁵ ibaresinin Hz. İbrahim'le ilgili olduğu belirtilirken benzer şekilde Muhammed ümmeti için de (هُوَ اجْتَبَاكُمْ)²⁴⁶ lafzının geçtiğinin ifade edilmesini, (وَالْقَيْتُ)²⁴⁷ lafzının Hz. Mûsa ve (سَيَجْعَلُ لَهُمُ الرَّحْمَنُ وُدًّا)²⁴⁸ ise Muhammed ümmeti hakkında

²⁴³ Müellif Zâdu'l-Mesîr fî ilmi't-Tefsîr adlı tefsirinin girişinde sûrelerin tefsirine geçmeden önce birkaç fasıl halinde bazı meselelere temas etmiştir. Söz konusu fasıllardan ilki tefsir ilminin faziletine, ikincisi de tefsir ve tevil kavramları üzerinedir. Buna göre âlimler tefsir tevil kavramlarının aynı mı yoksa farklı mı olduğu hususunda farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Mutekaddimûn müfessirlerinin cumhuru bu iki kavramın aynı olduğu görüşünü benimserken bazı âlimler de farklı olduğu kanaatindedirler. Onlara göre tefsir bir şeyi gizlikten açığa çıkarmak, tevil ise bir lafzı, ispatı için bir delile ihtiyacı olan konulduğu manadan başka bir manaya nakletmektir. Eğer bu delil olmazsa lafzın zâhiri manası bırakılmaz. “ال شيء إلى كذا / صار إليه” cümlesini de bu kabilden değerlendirmek gerekir. (Bkz. İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr*, I-IX el-Mektebetü'l-İslâmî, Dımaşk, I, 4).

²⁴⁴ Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 37; İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân*, s. 481-486.

²⁴⁵ Nahl 16/121.

²⁴⁶ Hac 22/78.

²⁴⁷ Tâhâ 22/39.

²⁴⁸ Meryem 19/96.

kullanılmasını ya da (وَيَسِّرْ لَنَا رَحْمَةً عَلَيْكَ)²⁴⁹ ibaresinin Resûlüllah, (وَأَتَمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي)²⁵⁰ lafzının da Müslümanlar hakkında geldiğinin beyan edilmesini bu konuya dair örnekler içerisinde sıralamak mümkündür.

Nihâyetinde İbn Abbas'tan gelen bir rivâyete yer verilerek Allah ve meleklerin Allah Resûlü dışında kimseye salât etmedikleri ve (هُوَ الَّذِي يُصَلِّي عَلَيْكُمْ وَمَلَائِكَتُهُ)²⁵¹ âyeti delil getirilerek meleklerin yalnız Muhammed (s.a.v.)'in ümmetine salât getirdikleri ifade edilmiştir.

i. Kur'ân Âyetleri ile İlgili İstifhamlar

İbnü'l-Cevzî'nin Kur'ân-ı Kerîm'deki bazı âyetler hakkındaki muhtemel sorular ve bu sorulara yönelik cevapların verildiği bölüm sadece Köprülü nüshasında bulunmaktadır.²⁵² Burada diğer bölümlerdeki gibi âyetler sûre sırası esas alınarak mesele ve cevaplar halinde sunulmuştur. Fatiha Sûresi'nde sûre başlığının koyulmamasına rağmen sonraki sûrelerde her bir sûrenin adı daha büyük karakterlerle yazılmak suretiyle araları tefrik edilmiştir. Aynı yöntemle konu, mesele ve cevaplara da ayrılmıştır. Ancak bazen ilk sorularda "Mesele" lafzı kullanılmadan doğrudan konuya girilmiştir.

Besmeleden itibaren başlayan sorular Duhâ Sûresi ile sona ermiştir. Söz konusu sorulara misal kabilinden besmelede neden "بِاللَّهِ" değil de "بِسْمِ اللَّهِ" lafzının tecih edildiğine dair yapılan izahları vermek mümkündür. Fatiha Sûresi'nin bu ilk meselesine cevap verildikten sonra hamd ve şükürün farkına temas edilmiştir. Buna göre hamd Allah Teâlâ'nın zâtî sıfatlarından, şükür ise fiilî sıfatlarındanır. Bundan dolayı Allah'a her durumda hamd edilirken yalnızca güzel işlerde şükredilir.

Bakara Sûresi'nde de öncelikle Kur'ân'ın Allah Resûlü'nden bir başkasına inmediği ve (ذَلِكَ الْكِتَابُ) lafzının bilinen bir geçmiş için kullanıldığı halde sûrede neden (ذَلِكَ الْكِتَابُ) ibaresinin yer aldığı üzerinde durulmuştur. Bu sorulara birkaç cevabın verildiğini ifade etmek

²⁴⁹ Fetih 48/2.

²⁵⁰ Mâide 5/3.

²⁵¹ Ahzâb 33/43.

²⁵² Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 114-138.

mümkündür. İlkine göre gerek “Kitap” gerekse “Vaad” Tevrat ve İncil’in nüzûlü sebebiyle önceden zikredilmiştir. Allah Teâlâ’nın (ذَلِكَ) lafzı “Önceden zikretmiş olduğum şey” manasına gelmektedir. İkincisi ise (ذَلِكَ) kelimesi sözlükte (كَيْفَ تَكَلَّمُ مَنْ كَانَ فِي) âyetinde olduğu gibi işaret ifade eden “Bu/هذا” anlamındadır. Yine aynı sûredeki başka bir soruda ise âyetteki (صُمُّ بَكُمْ عُمِي...) ²⁵³ ibaresinin söz konusu şahısların kulakları, akılları ve gözleri olmasına rağmen nasıl değerlendirileceğine cevap kabilinden bu organları bulunduğu halde onlardan faydalanamayacakları belirtilmiştir. Bu şekilde on meselenin ele alındığı sûrede bazı sorulara birkaç tane cevabın verildiğine rastlamak mümkündür. ²⁵⁵ Nitekim (وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّ أَرِنِي كَيْفَ تُحْيِي الْمَوْتَى قَالَ أُولِمُ تُوْمِنُ قَالَ بَلَىٰ وَلَكِنَّ لِيْطْمَئِنَّ ...) ²⁵⁶ âyetinde İbrahim (a.s.) hakkında “Bu olaydan önce mutmain değil miydi?” sorusu sorulmuş ve buna beş açıdan cevap verilmiştir. ²⁵⁷ Aynı şekilde Enâm Sûresi’nde de bir soruya dört cevap verilmiştir. ²⁵⁸ Bunun dışında *Fünûnu’l-efnân*’da buna mukabil bir mesele bir cevap halinde işlenen sûreler de bulunmaktadır. Diğer taraftan müellif bazen hakkında soru soracağı âyetin tamamını almadan âyet aralığını “(فَلَمَّا جَنَّ عَلَيْهِ اللَّيْلُ رَأَىٰ كَوْكَبًا قَالَ هَٰذَا رَبِّي) kavlinden (إِنِّي بَرِيءٌ مِّمَّا تُشْرِكُونَ) ²⁵⁹ şeklinde sunmakla da iktifa etmiştir. Mezkûr âyette müellif “İbrahim (as) daha önceden güneş ve ayı görmemiş miydi? Üstelik İbrahim (as) nasıl oluyor da (فَلَمَّا رَأَىٰ الشَّمْسُ بَارِغَةً) şeklinde güneş müennes lafızla gelmesine rağmen (هَٰذَا رَبِّي) diyor?” sorusunu cevaplamıştır.

²⁵³ Meryem 19/29.

²⁵⁴ Bakara 2/18.

²⁵⁵ Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 114-116.

²⁵⁶ Bakara 2/260.

²⁵⁷ Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 115-116.

²⁵⁸ Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 117-118.

²⁵⁹ Enâm 6/76-78.

Kimi sorular hakkında da geniş açıklamalar yapılmıştır. (إِنَّ اللَّهَ اشْتَرَى مِنَ الْمُؤْمِنِينَ أَنْفُسَهُمْ ...) ²⁶⁰âyetini bu kabilden örnek vermek mümkündür.²⁶¹ Bölüm genel olarak değerlendirildiğinde açılan meselerin çokluğunun sûrelerin uzunluğu ile doğru orantılı olduğu görülmektedir.²⁶²

2. Kur'ân İlimleri

Kur'ân'ı anlarken kullanılacak bilgiler anlamına gelen Kur'an ilimleri, Kur'ân'ın nasıl anlaşılacağını değil, onu anlamaya yönelik kimsenin nelere bakması gerektiğini bildirmektedirler. . Bu kısımda müelifin ele aldığı bazı Kur'an ilimleri zikredilecektir.

a. Fezâilü'l-Kur'ân

İbnü'l-Cevzî bu bölümde Kur'ân'nın faziletleri meselesinin dirâyet değil rivâyet kaynaklı olduğundan hareketle herhangi bir yorum yapmaksızın Allah Resûlü'nden sahabeler (r.a.) vasıtasıyla gelen rivâyetleri sıralamakla iktifa etmiştir.²⁶³ Böylelikle Kur'ân okuma ve ezberlemenin faziletiyle ilgili olan bu rivâyetleri rivâyet sahipleri ile birlikte sıralanmaktadır. Bunlardan bazıları şöyledir:

Osman b. Affân (r.a): “Sizin en hayırlınız Kur'ân'ı öğrenen ve öğretendir.”²⁶⁴

Abdullah b. Amr (r.a): “Kur'ân okuyan kimseye ‘Oku ve yüksel! Dünyada okuduğun gibi oku, zira derecen okuduğun âyetlerin son noktası kadardır.’ denilecektir.”²⁶⁵

---

²⁶⁰ Tevbe 9/111.

²⁶¹ Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 119-120.

²⁶² Sûrelerdeki mesele sayıları için bkz. EK 3.

²⁶³ Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 1; İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân*, s. 142-148; İbnü'l-Cevzî, *Acâibu ulûmi'l-Kur'ân*, s. 41-44.

²⁶⁴ Buhârî, “Fazâilu'l-Kur'ân”, 21; Ebû Dâvûd, “Vitr”, 14; Tirmizî, “Fazâilu'l-Kur'ân”, 15; İbn Mâce, “Mukaddime”, 38; Ahmed b. Hanbel, I, 151.

²⁶⁵ Ebû Dâvûd, “Vitr”, 20; Tirmizî, “Fazâilu'l-Kur'ân” 18.

Abdullah b. Mesud (r.a): “Kur’ân’dan bir harf okuyana bir sevap yazılacak ve her sevap on katıyla karşılık bulacaktır. Elif lam mîm bir harftir demiyorum. Fakat elif bir harf, lam bir harf, mim de bir harftir.”²⁶⁶

Hiz. Aîşe (r.a): “Her kim Kur’ân-ı öğrenir ve ezberlerse Allah Kur’ân sebebiyle onu cennete koyar ve ailesinden cehennemlik olan on kişiye şefaati kılar.”²⁶⁷

Üç Yüz Âyeti Okumanın Sevabı

İbnü’l-Cevzî fezâilu’l-Kur’ân’la ilgili rivâyetleri naklederken üç yüz âyeti okumanın sevabı üzerinde de ayrıca durmuştur.²⁶⁸ Bu bağlamda İbn Abbas’ın “Kim üç yüz âyet okursa öne geçenlerden (sâbikûn) yazılır.” ve Temîm ed-Dârî’nin²⁶⁹ “Kim üç yüz âyet okursa Allah Teâlâ ‘Kulum benim için elinden geleni yaptı.’ der.” rivâyetlerine yer vermiştir.²⁷⁰ Ardından “Ben de derim ki” anlamına gelen “قلت” lafzını kullanarak kendi fikrine temas etmiştir. Ne var ki söz konusu fikir yeni bir düşünce tarzını ortaya koymaktan ziyade Kûfe ehlinin âyet sayılarını esas almak suretiyle sûreleri üç yüz âyete tamamlamaktan müteşekkildir. Nitekim Bakara (286) ile Saff (14), En’âm (165) ile Tâhâ (135), Mûminûn (118) ile Saffât (182) ve Şuarâ (227) ile Ahzâb (73) sûreleri rakamlarıyla birlikte verdiği örneklerdir.²⁷¹

²⁶⁶ Tirmizî, “Fazâilu’l-Kur’ân”, 16.

²⁶⁷ Hadisi Tirmizî ve İbn Mâce Ali b. Ebî Tâlib’ten rivâyet etmişlerdir. Bkz. Tirmizî, “Fazâilu’l-Kur’ân”, 13; İbn Mâce, “Mukaddime”, 38.

²⁶⁸ Müellif âyetlerle ilgili bu kadar sayısal veriden sonra okumanın sevabına dair böyle bir başlığa yer vermeyi uygun görmüştür. Bu da ilimle amel bütünlüğünün önemine işaret etmektedir.

²⁶⁹ Temîm b. Evs b. Harice ed-Dârî meşhur sahabîlerdendir. Hicri 40 senesinde vefat ettiği söylenir. (Tahrîb 1/113)

²⁷⁰ Aynı rivâyete Fudâle b. Ubeydullah kanalıyla müellifin başka bir eserinde Fezâilu’l-Kur’ân bahsinde temas edildiği gibi âyet sayıları toplam üç yüz olan sûre çiftleri de buradaki şekliyle verilmiştir. Dolayısıyla müellifin eserlerinin bazı bölümleri veya bir eserinin tamamı başka bir eserinde yer almaktadır. Her ne kadar zikrettiği yerlere atıfta bulunmayı tercih etse de eserlerin bu kabilden tekrarları da az değildir. (Bkz. İbnü’l-Cevzî, Ebu’l-Ferec Abdurrahman b. Ali, Ruûsu’l-kavârîr, Dârü’s-Sahabe, Tanta 1990, s. 82). Üstelik aynı konun birkaç eserde tekrar ettiğine yönelik örnekler de mevcuttur.

²⁷¹ Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 19; İbnü’l-Cevzî, *Fünûnü’l-efnân*, s. 330-334.

b.Lüġâtu'l-Kur'ân

Bu başlık altında da Kur'ân'daki yabancı kelimelere geçilmeden önce Kur'ân dili üzerinde durulmuştur.²⁷² “Kur'ân'da bütün diller mevcuttur.”, “Şüphesiz Kur'ân'da Arapçadan başka dillerde kelimeler vardır.” ve “Yeryüzünde Allah Teâlâ'nın Kur'ân'da indirmediği hiçbir dil yoktur.” gibi rivâyetler çerçevesinde Kur'ân'da Arapça'dan başka dillerde kelimelerin bulunduğu görüşünü benimseyen sahabe ve tabiin kavillerine yer verildikten sonra ilk görüşün aksine Kur'ân'nın Arapça'dan başka dillerdeki kelimelerden beri olduğunu ileri süren bir kısım âlime işaret edilmiştir. Söz konusu âlimlerden biri olan Ebû Ubeyde'nin de bu görüşü desteklemek için Kur'ân'nın Arapça indirildiğine dair âyetlerden²⁷³ delil getirdiği belirtilerek müellifin hocası Ebû Mansûr el-Luġavî (v. 540) vasıtasıyla Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'dan (v. 224) aldığı bir görüşe atıfta bulunulmuştur. Buna göre bu hususta Ebu Ubeyd de diğer görüş bildirenler de isabet etmiştir. Hakikatte Kur'ân'da Arapça dışında kelimeler mevcuttur. Ne var ki Araplar bu kelimeleri kullanarak Arapçalaştırmışlardır. Böylelikle iki kesimin de görüşü doğru olmaktadır.²⁷⁴

Kur'ân'nın dili meselesini müteakib Kur'ân'daki asıl itibariyle yabancı dilde olup sonradan Arapçalaşan kelimelere yer verilmiştir. Bu bağlamda İshak, İbrahim, İsmail gibi peygamber; İsrâil, Cibril gibi melek; Âzer gibi şahıs isimleriyle eşya vb. isimler, geldikleri dil veya lehçe ile birlikte anlamları da dikkate alınmak suretiyle verilmiştir. Kelimeler sıralanırken bazen sadece Arapça olmadığıyla iktifa edilmiş, bazen de buna ilaveten Farça, İbranice, Süryanice, Türkçe ve Rumca gibi hangi dilden geldiği ifade edilmiştir. Bununla birlikte lafızların İshak kelimesindeki gibi Arapçaya uygun olup olmadıkları ve İbrahim kelimesindeki gibi Arapçada kullanılış şekilleri²⁷⁵ de ayrıca belirtilmiştir. İbn Kuteybe ve müellifin hocası Ebû Mansûr'dan alıntı yapılmış hatta bu bahsin müellifin hocasının *el-Muarrab mine'l-Kur'ân* adlı eserinden alındığı zikredilmiştir. Müellif aynı zamanda

²⁷² Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 19-20; İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân*, s. 341-352.

²⁷³ Zuhuf 43/3, ayrıca Yûsuf 12/2, Tâhâ 20/113, Zümer 39/28, Fussilet 41/3, Şûrâ 42/7.

²⁷⁴ Müellif Kur'ân'da yabancı dillerden kelime olduğunu kabul etmekte hangi dillerde olduğunu vermektedir. Muhakkik ise burada İbnü'l-Cevzî'nin Arapların kullandığı yabancı kelimelerin artık yabancı sayılamayacağı görüşünde olduğunu düşündüğü kanaatindedir. Böylece müellifi ikinci görüşe meylettirmiş olmaktadır. Her ne kadar müellifin daha önceki tercihlerinden hareketle ikinci görüşü tercih etmesi beklense de ara bir tercihte bulunmuştur.

²⁷⁵ “إبراهيم، وإبراهيم، وإبراهيم، وإبراهيم” olarak kullanılmaktadır.

hocasından Âdem, Sâlih, Şuayb ve Muhammed hariç peygamber isimlerinin tamamının acem olduğunu öğrendiğini söylemiştir. Daha sonra iki alt başlık açarak Kur'ân-ı Kerîm'e Arap lehçelerinden ve diğer lehçelerden giren bazı kelimelere temas etmiştir. Mezkûr Arap lehçeleri Himyer, Hemedan, Kays, Tay, Hüzeyl, Nasr b. Muaviye, Âmir b. Sâsa'a, Sekif, Temim, Nebit; diğer lehçeler ise Süryânî, İbrânî, Habeş, Zenc, Kıptî, Rum, Yemen, Akk, Fars lehçeleridir.

ba. Arap Dilinin Yapısı

Köprülü nüshasında müstakil bir bölüm olarak ayrılan bu kısımda Arap dilinin yapısı fasıllar halinde incelenmiştir.²⁷⁶ Bu konu müellifin *el-Müdhiş* adlı eserinde de geçmektedir.²⁷⁷ Hatta eserler arası benzerlik birinin diğerinden istinsah edildiği izlenimini vermektedir. Zira örnekler de dâhil olmak üzere iki eser tamamen aynıdır. Buna mukabil söz konusu eserlerden *Fünûnü'l-efnân*'da bazı eksik lafızlar mevcuttur. İhtiva ettiği alan daha genişliği hasebiyle bu kısmın *el-Müdhiş*'ten iktibas edilmiş olması imkân dâhilindedir. Buna ilaveten müellifin *Ruûsu'l-kavarir* adlı eserinde de aynı konu için bir bölüm açılmıştır. Ancak söz konusu eser *Fünûnü'l-efnân* ve *el-Müdhiş*'e nazaran daha muhtasardır. Konu aynı şekilde işlenmiş olmasına rağmen genellikle tek örnekle iktifa edilmiştir.²⁷⁸ Netice itibariyle müellifin üç eserinde de konu örnekler de dâhil olmak üzere tamamen aynıdır. Eserler içerisinde konuyu en kapsamlı işleyen *el-Müdhiş* olmasına karşın bazen *Fünûnü'l-efnân* ve *Ruûsu'l-kavarir*'de geçen bir malumata *el-Müdhiş*'te yer verilmediği görülmektedir.²⁷⁹

Arap dilinin, lafızların taşıdığı anlama göre açık ve kapalı olmak üzere iki kısma ayrıldığı ifade edilerek açık lafzın manasının işiten kimseye gizli kalmadığı ve zahirinden başka bir manaya tevil edilme ihtimali bulunmadığı, kapalı lafzın ise kinaye, işaret ve mecaz gibi unsurları kapsadığı belirtilmiştir. Kur'ân-ı Kerîm'in de Arapları bir benzerini getirmekten aciz bırakmak için açık ve kapalı her iki tür lafızla da nazil olduğuna temas edilmiştir. Böylelikle Cenâb-ı Hakk sanki “Bu ikisinden hangisine benzer isterseniz ona getirin!” demek istemiştir. Şâyet bütün âyetleri açık bir şekilde indirseydi “Bize göre güzel bir şeyler de indirseydi ya!” diyeceklerdi. Zira işaret, kinâye, istiâre, ta'riz ve teşbihin kelama güzellik

²⁷⁶ Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 194-199.

²⁷⁷ Bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Müdhiş*, s. 36-48.

²⁷⁸ Bkz. İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali, *Ruûsu'l-kavârîr*, Dârü's-sahabe, Tanta 1990, s. 40-63.

²⁷⁹ “Teksîr ifade edebilmesi için fiili tefil babında kullanmak” başlığı hakkında örnek için bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 195; İbnü'l-Cevzî, *el-Müdhiş*, s. 37; İbnü'l-Cevzî, *Ruûsu'l-kavârîr*, s. 43.

katmaktadır. Ardından İmriu'l-Kays'tan şiir örnekleriyle bu görüş desteklenmeye çalışılmıştır. Ayrıca şiirlerle ilgili gerekli izahat da yapılmıştır.

Ayrıca Kur'ân-ı Kerîm'in de Arapların bu sözlü gelenekleri üzerine inzal edildiği belirtildikten sonra Kur'ân'daki Araplar arasında yaygın kullanılan mecaz, kinâye, istiâre, hazf, ziyâdetu'l-kelime, ziyâdetu'l-harf, takdîm, te'hir, taklîl, isimleri gizlemek, fiilleri gizlemek, harfleri gizlemek vb. söz sanatlarına yer verilmiştir. Bu misallerin ardından müellif 12 fasıl halinde Arap dilinde yaygın olarak kullanılan diğer söz sanatlarını buraya kadar zikredilenlerden daha tafsilatlı bir şekilde işlemiştir. Söz konusu bölümler şunlardır:

1. Tekrar:²⁸⁰

2. Bir kelimenin yanına kendisine bitişik olmamasına rağmen onunla birlikteymiş gibi başka bir kelime getirme:²⁸¹

3. İki şeyi tek bir cümlede birleştirme

4. Bazı cümleleri beyan etme (birbirini tefsir eden ayetler)²⁸²

5. Sorunun cevabını soru cümlesinin ardından veya daha sonradan verme²⁸³

6. Sarf ilmi²⁸⁴

7. Bir varlığa o varlıkta değişim söz konusu olmaksızın birkaç isim verme²⁸⁵

8. Kelime zenginliği²⁸⁶

²⁸⁰ Müellif bu kısmı iki eserinde bölüm içerisinde müstakil bir fasıl olarak zikretmiştir. (Bkz. Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 195; İbnü'l-Cevzî, Ruûsu'l-kavârîr, s. 43).

²⁸¹ Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 195; İbnü'l-Cevzî, *el-Müdhîş*, s. 38; İbnü'l-Cevzî, *Ruûsu'l-kavârîr*, s. 44.

²⁸² Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 195, 196; İbnü'l-Cevzî, *el-Müdhîş*, s. 39, 40; İbnü'l-Cevzî, *Ruûsu'l-kavârîr*, s. 47-49; Ayrıntılı bilgi için Bkz. EK 4

²⁸³ Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 196; İbnü'l-Cevzî, *el-Müdhîş*, s. 40, 41; İbnü'l-Cevzî, *Ruûsu'l-kavârîr*, s. 50, 51; Ayrıntılı bilgi için Bkz. EK 5

²⁸⁴ Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 196, 197; İbnü'l-Cevzî, *el-Müdhîş*, s. 42, 43; İbnü'l-Cevzî, *Ruûsu'l-kavârîr*, s. 56, 57.

²⁸⁵ Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 196; İbnü'l-Cevzî, *el-Müdhîş*, s. 41, 42; İbnü'l-Cevzî, *Ruûsu'l-kavârîr*, s. 55, 56.

9. Benzer gibi görünen kelimeler arasındaki farklar

10. Kelimelerin değişkenliği

11. Umûm – husûs

12. Kelimelerin doğru kullanımları

Netice itibariyle Arap dilinin yapısı hakkındaki bu bölüm genel olarak değerlendirildiğinde müellifin Arapça'daki dil zenginliğini kelime örnekleri ile teferruatlı bir şekilde sunduğu dikkat çekmektedir. Daha önceden de temas edildiği gibi bu konu müellifin *el-Müdhiş*, *Fünûnü'l-efnân* ve *Ruûsu'l-kavarir* adlı eserlerinde aynı şekilde işlenmiştir. Eserler mukayese edildiğinde *Ruûsu'l-kavarir*'de bazı başlıkların sırasında farklılık görülürken *el-Müdhiş* ve *Fünûnü'l-efnân*'da sıranın da aynı şekilde devam ettiği ortaya çıkmaktadır. *Fünûnü'l-efnân*'ın kelime ve cümle eksiklikleri eserin diğer yazma nüshalarında bulunmayan bu bölümün *el-Müdhiş*'ten alındığı izlenimini verebilir. Bunun yanı sıra deve, inek, koyun sürüsüne “تلة” dendiği ile ilgili örnekte olduğu gibi *el-Müdhiş*'te olmayan ibareler veya az da olsa kelime farklılıkları mevcuttur.²⁸⁷ Nitekim soğuk esen rüzgâr anlamındaki “الحر جف” kelimesi *el-Müdhiş*'te “الحر جف” ve iri taneli yağmur manasına gelen “مطل” lafzı *el-Müdhiş*'te “مطل” şeklinde geçmektedir.²⁸⁸ Ayrıca *Fünûnü'l-efnân*'da bazı ibarelerin yerlerinde küçük karışıklar da bulunmaktadır. Yine bu eserde yazmanın tamamında olduğu gibi kelimeler hemzeli değil aslına göre getirilmiştir. Söz gelimi “حائط” kelimesi “حائط” şeklinde yazılmıştır. Son olarak her ne kadar konuların sırası açısından diğerlerinden biraz daha farklı olsa da meselenin *Ruûsu'l-kavarir*'de de sistemli bir şekilde işlendiğini belirtmekte fayda vardır. Zaten mevcut ihtilaflar da itibar edilmeyecek kadar küçük lafız farklılıklarından ibarettir.

²⁸⁶ Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 197, 198; İbnü'l-Cevzî, *el-Müdhiş*, s. 43- 47; İbnü'l-Cevzî, *Ruûsu'l-kavârîr*, s. 57-63; Ayrıntılı bilgi için Bkz. EK 6.

²⁸⁷ Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 197; İbnü'l-Cevzî, *el-Müdhiş*, s. 45.

²⁸⁸ Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 198; İbnü'l-Cevzî, *el-Müdhiş*, s. 46.

bb. Arap Dilinin Güçlendirilmesi

İlim ehlinden bir takım kimselerin âvamın kullandığı dile iltifat etmesi hasebiyle dili doğru kullanma ihtiyacına binaen ele alınan bu bölüm de sadece Köprülü nüshasında bulunmaktadır.²⁸⁹ Bölüm temelde iki fasıl halinde işlenmiştir. Birincisinde ilim ehlinin çok yanlış olduğu, bu nedenle meksûrun madmûm, madmûmun meksûr yapılması veya kelimedeki ziyade ve eksikliklerle ilgili her bir hata için müstakil bölümler açılması gerektiği belirtilmiştir. İkinci bölümü ise yanlış kullanımlar ve bunların doğru şekillerine tahsis edilmiştir. İbnü'l-Cevzî bu kısımda kimlerden iktibas ettiğini konunun başında vermiştir. Müellifin kaynakları arasında Ferrâ, Esmâî, Ebû Ubeyde, Ebû Hâtim, İbn Sikkât, İbn Kuteybe, Sa'leb, Ebû Hilal el-Askerî bulunmaktadır. Daha sonra müellif yanlış kullanılan kelimelere alfabe sırasına göre her bir bölüm açmak suretiyle yer vermiştir. “تقول” lafzını kullanarak da verilen ibarelerin doğru şekillerini âyet örnekleriyle desteklemiştir. Ayrıca Arap şiirinden örneklerle istişhata bulunmuştur. Bununla birlikte arasına mantıksal çıkarımlar yapmıştır. Mesela genellikle hatalı olarak “اشتكت عينه” şeklinde kullanılan ifadenin doğru hali için “اشتكى” ibaresi verildikten sonra rahatsız olanın göz değil şahsın kendisi olduğunun belirtilmesi bu kabilden değerlendirilebilir.²⁹⁰ Ayrıca müellif harflerin harekelerine dair malumat da vermiştir. Ya da “انت تَكْرُم” ibaresindeki gibi bazen harflerin harekeleri ve ibarenin harflerinin çoğunlukla nasıl kullanıldığı belirtildikten sonra “وهو خطأ” şeklinde kullanım hataları da ayrıca vurgulanmıştır. Seyrek sakallı manasındaki “رجل نط” ibaresinin çoğunlukla elif ziyadesi ile “انط” şeklinde gelmesi gibi ziyadelere de işaret edilmiştir. “ثياب جدد” ibaresinin ise çoğunlukla (د) harfinin fethasıyla “جُدد” olarak kullanılması yine buna benzer bir misaldir.

²⁸⁹ Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 204-225.

²⁹⁰ Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 204. Ayrıca elif bâbı ile ilgili diğer örnekler için bkz. vr. 204-207.

Böylelikle ilk harften son harfe kadar bâblar halinde ibarelerde yanlış kullanılan kelimeler esas alınarak konu hitama erdirilmiştir. Her bir harf için ayrılan kısım değerlendirildiğinde ilk harfin üzerinde diğerlerine nazaran daha fazla durulduğu, sonlara doğru verilen malumatın azaldığı ortaya çıkmaktadır. Köprülü nüshası üzerinde araştırma yapan Ali Turgut bu son kısım hakkında “Bu fasıl kitap muhtevasının dışında hazırlanmış dile ilişkin bir risale olarak gözükmemektedir.” değerlendirmesinde bulunmuştur.²⁹¹ Ancak dille alakalı önceki fasıllar da işlev itibarıyla bu fasıldan farklı değildir. Bütün bu fasıllarının Kur’ân dilini daha iyi anlamaya yönelik ele alınmış olması imkân dâhilindedir. Nitekim bu bölümün de dille ilgili diğer bölümler gibi sadece Köprülü nüshasında bulunduğu dikkate alındığında müellifin dile yönelik telif ettiği eserlerden iktibas edildiği ihtimali akla gelmektedir.

c. Nâsîh – Mensûh

Müellif nâsîh – mensûh konusunu zikrederken bu meseleye dair müstakil bir kitap yazdığından²⁹² aynı şeyleri tekrar etmek istemediğini belirtmiştir.²⁹³ Burada müellifin hakikatte bu mevzuyu kitabın muhtevasına uygun bulmasına rağmen daha önceden başka bir eserinde işlediği için izaha girmemesi söz konusudur. Hal böyleyken muhatap dolaylı olarak o

²⁹¹ Turgut, Ali, *İbnü'l-Cevzî ve Tefsîr Usûlündeki Yeri*, s. 71.

²⁹² Müellif bu konuyla ilgili birkaç tane kitap yazdığı gibi bunlardan bazıları da tahkik edilmiştir. Söz konusu kitaplar içerisinde en meşhur olanı *Nevâsihu'l-Kur'ân*'dır. *Nâsihu'l-Kur'ân ve mensûhuhû* adıyla da bilinen bu eser sekiz baktan müteşekkil olup neshin caizliği ve beda' ile arasındaki fark, Kur'ân'da mensûh âyetlerin bulunması, neshin hakikati, neshin şartları, üç fasıl halinde nesh ile ilgili ihtilaflı meseleri (Sünnetin Kur'ân'ı neshedip edemeyeceğine dair âlimlerin görüşleri: Müellif bu meselede öncelikle nesh edemeyeceğini, sonra da nesh edebileceğini ileri süren âlimlerin beyanlarına yer vermiş, ardından da ilk görüşün sahih olduğunu, sünnetin Kur'ân'ı nesh değil tefsir ettiğini gerekçeleriyle beraber zikretmiştir. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. İbnü'l-Cevzî, *Nevâsihu'l-Kur'ân*, s.119-122.), nâsîh ve mensûh ilminin faziletleri, mensûhun kısımları ile nâsîh ve mensûhun âyetleri olan, sadece nâsîh veya mensûh âyetleri olan, nâsîh ve mensûhun âyetleri olmayan sûreler sıralanmıştır. Ayrıca müellifin nâsîh ve mensûhla ilgi olarak yazdığı eserlerden biri de el-Musaffâ bi eküffî ehli'r-rusûh min ilmi'n-nâsîh ve'l-mensûh adlı eseri de gerek müstakil bir kitap olarak, gerekse *Erbeatü kütüb fi'n-nâsîh ve'l-mensûh* adlı kitabın içinde bir bölüm halinde basılmıştır. Bu eserde mukaddime kabilinden zikredilen birkaç fasılın ardından bu ilmin faziletine dair bir fasıla geçilmiş ve Mushaf'a göre sûrelerdeki nesih iddiası olan âyetleri sırayla uzunca bir fasıl halinde verilmiştir. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Musaffâ bi eküffî ehli'r-resûh min ilmi'n-nâsîh ve'l-mensûh*, (thk. Hâtim Salih ed-Dâmin), Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1984.

²⁹³ Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 22; İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân*, s. 374-375.

kitaba yönlendirilmektedir. Üstelik konuyla ilgili teferruatlı malumat isteyenlerin istifade etmeleri sağlanmakta ve eser tek bir konunun teferruatlarına dalmaktan bertaraf edilmektedir.

Diğer taraftan Köprülü nüshasındaki ilave başlıklardan dört tanesinde yeniden bu mevzûya temas edilmiştir. Bu durum mülhak bölümlerin müellif tarafından eklenmediği ihtimalini kuvvetlendirmekte ancak müellifin sonradan yazmış olabileceği ihtimalini de tamamen ortadan kaldırmamaktadır. İster müellif isterse müstensih eklemiş olsun, eserdeki malumatlar müellifin bu husustaki eseriyle diğer konulardaki gibi mutabakat sağladığından müellife aidiyeti söz konusudur ve incelenmesi gerekmektedir. Köprülü'deki nüshada nesh hakkında diğer nüshalarda olmayan “Nâsih – Mensûh”, “Nâsih bulunduğu halde mensûh bulunmayan sûreler”, “Mensûh bulunduğu halde nâsih bulunmayan sûreler”, “Nâsihin ve mensûhun bulunduğu sûreler”, “Nesh hakkındaki ihtilaf”, “Neshi inkâr edenlere ilâhi cevap”, “Şeriata göre nesh uygulamaları” ve “Kur’ân’daki nâsih ve mensûh âyetler” başlıkları da bulunmaktadır.

“Nâsih – Mensûh”²⁹⁴ bölümünde öncelikle nesh kelimesinin tanımı üzerinde durulmuştur. Buna göre nesh sözlükte “Kaldırmak” manasına gelmekte²⁹⁵ şeriatte de nâsih mensûhun hükmünü kaldırmasından ötürü Arapların bildiği bu manada kullanılmaktadır.²⁹⁶ Daha sonra neshin kısımları âyetlerle örneklendirilmek suretiyle izah edilmiştir.²⁹⁷ Neshin kısımları şu şekilde sıralanmıştır:

1. Metni ve Hükümü Mensûh Âyetler²⁹⁸

Müellif bu hususta Enes b. Mâlik’ten gelen bir rivâyete dayanmaktadır. Söz konusu rivâyet şu şekildedir: “Tevbe Sûresi uzunluğunda bir süre vardı. Biz onu Allah Resûlü zamanında okurduk sonra tamamı nesh edildi ve ‘İnsanoğlunun iki vadi dolusu altını olsa bir

²⁹⁴ Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 170.

²⁹⁵ *Nevâsihu’l-Kur’ân*’da ise neshin sözlükte iki manaya geldiği, bunlardan ilkinin “Kaldırmak, yok etmek” diğerinin ise “Tasvir etmek” olduğu belirtildikten sonra şerâitte ilk manada kullanıldığı üzerinde durulmuştur. (Bkz. İbnü’l-Cevzî, *Nâsihü’l-Kur’ân ve mensûhuhû: Nevâsihu’l-Kur’ân*, s. 114)

²⁹⁶ Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 170.

²⁹⁷ Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 170; İbnü’l-Cevzî, *Nâsihü’l-Kur’ân ve mensûhuhû: Nevâsihu’l-Kur’ân*, s. 136-149.

²⁹⁸ *Nevâsihu’l-Kur’ân*’da bu kısım hakkında birkaç farklı rivâyete yer verilmiştir. (Bkz. İbnü’l-Cevzî, *Nâsihü’l-Kur’ân ve mensûhuhû: Nevâsihu’l-Kur’ân*, s. 136-139).

üçüncüsünü ister, üç vadi altını olsa bir dördüncüsünü ister, insanoğlunun gözünü ancak toprak doyurur. Allah Teâlâ tevbe edenin tevbesini kabul eder.’²⁹⁹ dışında hiçbir âyeti kalmadı.”³⁰⁰ Bundan başka İbn Mesud’dan da “Allah Resulü onu bana öğretti, ben de onu ezberledim ve mushafıma kaydettim. Bir gece onu okumak istedim fakat hatırlayamayınca mushafıma müracaat ettim. Ne var ki onun bulunduğu yer bomboştu.” rivâyeti vârid olmuştur.³⁰¹

2. Metni Mensûh Hükümü Bâki Olan Âyetler³⁰²

Müellif bu kısımda Hz. Ömer’den gelen ve recim âyeti olarak bilinen âyete yer vermiştir.³⁰³ Söz konusu rivâyete göre Hz. Ömer bir hutbesinde şunları söylemiştir: “Şüphesiz Allah (c.c) Muhammed’i (s.a.v.) hak ile göndermiş ve ona Kitab’ı indirmiştir. Recim âyeti de ona indirilenler arasındadır. Biz de onu okuduk ve ezberledik. Allah Resulü (s.a.v.) recmetti, ondan sonra biz de recmettik. İnsanlar üzerinden uzun zaman geçer de birinin çıkıp ‘Biz Allah’ın kitabında recim âyetini bulamıyoruz.’ demesinden ve Allah’ın indirdiği bir farzı terk etmek sûretiyle sapıklığa düşmelerinden korkarım. Evli olduğu ve beyyine bulunduğu zaman ya da hamilelik ve itiraf söz konusu olduğunda erkeklerden ve kadınlardan zina edene recim haktır. Allah’a yemin ederim ki eğer insanlar, ‘Ömer Allah’ın kitabına ilâvede bulundu.’ demeyecek olsalardı, recim âyetini Kur’ân’a yazardım.”³⁰⁴

²⁹⁹ Tirmizî “ez-Zühd an Resulullah”, 23.

³⁰⁰ Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 170, 171.

³⁰¹ Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 171.

³⁰² Köprülü nüshasında bu başlık hata ile “Hükümü Mensûh Metni Bâki Olan Âyetler” şeklinde yazılmıştır. Öte yandan Nevâsihu’l-Kur’ân’da Fünûnü’l-efnân’dan farklı olarak metnin mensûh olmasına rağmen hükmünün baki olduğu hakkında ihtilaf bulunan âyetlere dair bir fasıl daha açılmıştır. Burada da Hz. Aişe’den emzirme ile ilgili rivâyet nakledilmiştir. (Bkz. İbnü’l-Cevzî, *Nâsihü’l-Kur’ân ve mensûhuhû: Nevâsihu’l-Kur’ân*, s. 145-148).

³⁰³ Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 171; İbnü’l-Cevzî, *Nâsihü’l-Kur’ân ve mensûhuhû: Nevâsihu’l-Kur’ân*, s. 140-144.

³⁰⁴ Bkz. İmam Mâlik, “el-Hudûd”, 1504, 1506; Ahmed b. Hanbel, el-Müsneû’l-Ensâr, V, 183; Buhârî, “el-Hudûd”, 31, Müslim, “el-Hudûd”, 4; İbn Mâce, “el-Hudûd”, 9; Ebû Dâvûd, “el-Hudûd”, 23; Tirmizî, “el-Hudûd”, 7.

3.Hükmü Mensûh Metni Bâki Olan Âyetler

Bu hususta Beytü'l-Makdis'e doğru namaz kılmak, ilk oruç, müşriklerden ve cahillerden yüz çevirmek vb. ile ilgili 63 sûreden âyetler örnek gösterilmiştir.³⁰⁵

Bu üçlü taksimin ardından içerisinde nâsîh ve mensûh âyet bulunmayan şu kırk üç sûrenin ismi verilmiştir:³⁰⁶ Fâtîha,³⁰⁷ Yûsuf, Yâsîn, Hucurât, Rahmân, Hadîd, Saff, Cuma, Tahrîm, Mülk, Hâkka, Nuh, Cin, Murselât, Nebe, Nâziat, İnfitâr, Mutaffîfîn, İnşikâk, Burûç, Fecr, Beled, Şems, Leyl, Duhâ³⁰⁸, İnşirâh, Kalem, Kadir, İnfikak,³⁰⁹ Zelzele, Âdiyât, Kâria, Tekâsur, Humeze, Fîl, Kureyş, Mâûn,³¹⁰ Kevser, Nasr, Tebbet, İhlâs, Felâk, Nas. Bu sûrelerin içerisinde emir ve nehiy bulunan, nehiy olduğu halde emir bulunmayan ve emir olduğu halde nehiy bulunmayanların da yeri geldiğinde zikredileceği ifade edilmiştir.³¹¹

“Nâsîh bulunduğu halde mensûh bulunmayan sûreler”³¹² bölümünde ise şu altı sûre zikredilmiştir.³¹³ Feth, Haşr, Munâfikûn, Teğâbûn, Talak, A'la.

“Mensûh bulunduğu halde nâsîh bulunmayan sûreler”³¹⁴ bölümünde de şu kırk sûre zikredilmiştir.³¹⁵ Enâm, A'râf, Yûnus, Hûd, Rad, Hicr, Benû İsrâil³¹⁶, Kehf, Tâhâ, Müminûn, Neml, Kasâs, Ankebut, Rûm, Lokman, Secde, Melâike, Sâffât, Sâd, Zümer, Mesâbih, Zuhurf,

³⁰⁵ Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 171.

³⁰⁶ Bu kısım *Fünûnü'l-efnân* ve *Nevâsihu'l-Kur'ân*'da tamamen aynıdır. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 171; İbnü'l-Cevzî, *Nâsihü'l-Kur'ân ve mensûhuhû: Nevâsihu'l-Kur'ân*, s. 150.

³⁰⁷ *Fünûnü'l-efnân*'da sûrenin adı “أم الكتاب” şeklinde geçmektedir.

³⁰⁸ *Fünûnü'l-efnân*'da Leyl ve Duhâ sûrelerinin yerleri değişmiştir.

³⁰⁹ Beyyine Sûresi kastedilmiştir.

³¹⁰ Sûrenin ismi “الدين” şeklinde verilmiştir.

³¹¹ *Nevâsihu'l-Kur'ân*'da daha farklı bir şekilde Ali b. Ubeydullah'ın görüşüne yer verilmiştir. (Bkz. İbnü'l-Cevzî, *Nâsihü'l-Kur'ân ve mensûhuhû: Nevâsihu'l-Kur'ân*, s. 114-116).

³¹² Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 171.

³¹³ Bu kısım *Fünûnü'l-efnân* ve *Nevâsihu'l-Kur'ân*'da tamamen aynıdır. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 171; İbnü'l-Cevzî, *Nâsihü'l-Kur'ân ve mensûhuhû: Nevâsihu'l-Kur'ân*, s. 150.

³¹⁴ Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 171.

³¹⁵ Bu kısım *Fünûnü'l-efnân* ve *Nevâsihu'l-Kur'ân*'da tamamen aynıdır. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 171; İbnü'l-Cevzî, *Nâsihü'l-Kur'ân ve mensûhuhû: Nevâsihu'l-Kur'ân*, s. 149-150.

³¹⁶ *Nevâsihu'l-Kur'ân*'da sûrenin ismi “سبحان” şeklinde gelmiştir.

Duhân, Câsiye, Ahkâf, Muhammed, Kâf, Necm, Kamer, Mümtehine, Nûn, Meâric, Müddesir, Kıyâme, İnsan, Abese, Târik, Ğâşiye, Tîn, Kâfirûn.

“Nâsihin ve mensûhun bulunduğu sûreler”³¹⁷ bölümünde de şu yirmi beş sûre zikredilmiştir.³¹⁸ Bakara, Âli İmrân, Nisâ, Mâide, Tevbe, İbrâhim, Nahl, Meryem, Enbiyâ, Hac, Nûr, Furkân, Şuara, Ahzab, Sebe, Mümin, Şûrâ, Zâriyat, Tûr, Vâkı‘a, Mücadele, Müzzemmil, Tekvîr, Asr.

“Nesh Hakkındaki İhtilaf”³¹⁹ bölümünde müfessirlerin nesh hususundaki görüşlerine yer verilmiştir.³²⁰ Mücâhid, Said b. Cübeyr ve Ammar’dan rivâyetle neshin sadece emir ve nehiylerde söz konusu olduğunu belirtmişlerdir.³²¹ Dahhak ise kendinden öncekilere ilaveten neshin emir, nehiy ve emir manasındaki haberlerde olduğunu ifade etmiş ardından da (الرَّانِي ... تَزْرَعُونَ سَعٍ ...) ³²² âyetini misal vermiştir. Yine emir manasındaki haber cümlesine (تَزْرَعُونَ سَعٍ ...) ³²³ âyeti örnek gösterilmiştir. Ayrıca bu âyetteki fiilin “ازرعوا” manasına geldiği zikredilmiştir. Yine beyan edildiğine göre (إِنْ كُنْتُمْ غَيْرَ مَدِينِينَ (86) تَرْجِعُونَهَا ...) ³²⁴ âyeti de “ارجعوا” anlamında kullanılmıştır.

Buna mukabil Abdurrahman b. Zeyd b. Eslem ve Süddî’den bir rivâyete dayanarak neshin emir ve nehiy ayırımı yapmaksızın bütün haberlerde söz konusu olduğunu ileri sürülmüştür. Bazıları da (لَا) ile istisna edilen cümlelerde neshin bulunduğunu ifade

³¹⁷ Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 171.

³¹⁸ Bu kısım *Fünûnü’l-efnân* ve *Nevâsihu’l-Kur’ân*’da tamamen aynıdır. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 171; İbnü’l-Cevzî, *Nâsihu’l-Kur’ân ve mensûhuhû: Nevâsihu’l-Kur’ân*, s. 149.

³¹⁹ Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 171-172.

³²⁰ *Nevâsihu’l-Kur’ân*’da âlimlerin çoğunun Kur’ân-ı Kerîm’de neshi kabul ettikleri ancak istisnai bir grubun reddetmek sûretiyle Kitabın nassı ve ümmetin icmasına muhalefet ettikleri beyan edilmiş ve bu görüş âyetlerle desteklenmeye çalışılmış, sahabe ve tabiinden muhtelif zâtların rivâyetleri aktarılmıştır. (Bkz. İbnü’l-Cevzî, *Nevâsihu’l-Kur’ân*, s. 108-113).

³²¹ Bkz. İbnü’l-Cevzî, *el-Musaffâ*, s. 12.

³²² Nûr 24/3.

³²³ Yûsuf 12/47.

³²⁴ Vâkı‘a 56/86, 87.

etmişlerdir. Son olarak bir takım haktan sapmış kimselerin Kur’ân’da nesih bulunduğunu reddettikleri belirtilmiştir.

“Neshi İnkâr Edenlere İlâhi Cevap”³²⁵ bölümünde Kur’ân-ı Kerîm’in hükümlerini kabul etmekten yüz çevirdikleri için Allah Teâlâ’nın mülhad ve münafıklara cevabı kabilinden (مَا نَنْسَخْ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنسِهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا أَوْ مِثْلَهَا...) ³²⁶ âyeti verilmiştir. Burada “Herhangi bir âyetin hükmünü yürürlükten kaldırır veya unutturursak, onun yerine daha hayırlısını veya onun benzerini getiririz. ” anlamı mevcuttur. Böyle bir yoruma itiraz edilmiş ve “Kur’ân’da bir kısmı diğerinden daha hayırlı âyet mi var, Allah’ın kelâmı tek değil mi?” sorusu sorulmuştur. Bunun cevabında ise “Ondan hayırlı” ifadesinin “Ondan daha hayırlı” manasına geldiği ifade edilmiştir. Zira nesih sadece ecir sebebiyle bir hükmün daha fazla ağırlaştırılmasında ya da kolaylaştırmak için hafifletilmesinde olmak üzere iki şekilde meydana gelmektedir. Bu şekilde mesele ele alınırken İbn Abbâs’tan bir rivâyete de yer verilmiştir.

“Şeriata Göre Nesh Uygulamaları”³²⁷ bölümünde şeriatte ilk neshedilenin namaz hakkında olduğu sonra sırasıyla kible, oruç, zekât gibi meseleler hakkında olduğu belirtilmiştir. Yine müşriklerden önce yüz çevirme sonra ise onlarla cihat etmenin emredilmesi ve Allah Resûlü’nün bizim şu an yapmakta olduğumuz emirleri bildirmesi de bu kabildendir. Bunlardan başka nesh uygulamalarına verilen örnekler içerisinde müşriklerle savaş, ehl-i kitapla da cizye verinceye kadar savaşmak, ehlü’l-ukûdun mirastan olan payının neshi, cahiliye adetlerinin kaldırılması yer almakta ve nâsih âyetlerin çoğunlukla Mekke’de mensûh âyetlerinse ekseriyetle Medine’de nazil olduğu ifadeleri ile konu bitirilmektedir.

“Kur’ân’daki Nâsih ve Mensûh Âyetler”³²⁸ kısmında ise önceki bölümlerdeki gibi Kur’ân sûrelerinin sırası esas alınarak Bakara Sûresi’nden itibaren mensûh âyet sayıları

---

³²⁵ Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 172.

³²⁶ Bakara 2/106.

³²⁷ Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 172-173.

³²⁸ Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 172-193.

verilmiştir. Ancak sadece mensûh âyet bulunan değil bütün sûreler, nâsih – mensûh açısından ele alınmıştır. Dolayısıyla müellif her bir sûre için başlık açarak nesh açısından durumunu beyan etmiştir. Üstelik her bir sûrenin nâzil olduğu yer de bildirilmiştir. Buna göre *Fünûnü'l-efnân*'da sırayla verilen sûreleri şu şekilde taksim etmek mümkündür:

Nâsih ve mensûh âyet bulunmayan sûreler: Fatiha, Yûsuf,³²⁹ Kehf,³³⁰ Yâsîn,³³¹ Hucurat,³³² Rahmân,³³³ Vâkı'a,³³⁴ Hadid,³³⁵ Saff,³³⁶ Cuma,³³⁷ Tahrîm,³³⁸ Mülk,³³⁹ Hakka,³⁴⁰ Nûh, Cîn, Mürselât, Nebe, Nâziât, İnfitâr, Mutaffîfîn, İnşikâk, Burûc, Fecr, Leyl, Şems, Duhâ, İnşirah, Alak,³⁴¹ Kadir, Beyyine,³⁴² Zelzele, Âdiyât, Kâria, Tekâsür, Hûmeze, Fîl, Kureyş, Kevser, Nâsr, Tebbet, İhlâs, Felâk ve Nâs.³⁴³

Nâsih bulunduğu halde mensûh âyet bulunmayan sûreler: Fetih,³⁴⁴ Münâfikûn,³⁴⁵ Teğâbûn,³⁴⁶ Talâk,³⁴⁷ ve Â'la.³⁴⁸

³²⁹ Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 183.

³³⁰ Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 184.

³³¹ Sûrede mensûh âyet bulunmadığı söylenmiş, ardından bir grup âlimin (...فَلَا يَحْزُنكَ قَوْلُهُمْ) âyetini mensûh kabul ettiği ifade edilmiştir. (Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 187).

³³² Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 189.

³³³ Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 190.

³³⁴ Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 190.

³³⁵ Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 190.

³³⁶ Sûrenin adı “سورة الحورارين” şeklindedir. (Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 191).

³³⁷ Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 191.

³³⁸ Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 191.

³³⁹ Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 191.

³⁴⁰ Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 191.

³⁴¹ Sûrenin adı “القلم” şeklindedir.

³⁴² Sûrenin adı “الإنفكال” şeklindedir.

³⁴³ Nûh ile Nâs arasında zikredilen sûreler için bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 191-193.

³⁴⁴ Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 189.

³⁴⁵ Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 191.

³⁴⁶ Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 191.

³⁴⁷ Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 191.

³⁴⁸ Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 192.

Mensûh âyet bulunan sûreler: Mensûh âyetlere dair verilen rakamlar müellifin *Nâsîhü'l-Kur'ân ve mensûhuhu* adlı eseriyle küçük farklılıklar dışında mutabakat halindedir. Nitekim her iki telifin de Bakara Sûresi'nin üçüncü âyetiyle başlamasına rağmen ilerleyen âyetlerde sayı ve yer değişikliklerinin tezahür etmesi bu farklılıklardan kaynaklanmaktadır. Mesela *Fünûnü'l-efnân*'da verilen 19. sıradaki âyet *Nevâsihu'l-Kur'ân*'da 24. sıradadır.³⁴⁹ Aynı şekilde eserin 30. sıradaki âyeti *Nevâsihu'l-Kur'ân*'da 36. sırada işlenmektedir.³⁵⁰

Netice itibariyle mensûh âyet sayısı verilen sûrelerden 17 tanesinde bazı rakam farkları bulunduğu, *Fünûnü'l-efnân*'da geçen 4 âyetin *Nâsîhü'l-Kur'ân ve mensûhuhu*'nda yer almadığı ve *Nâsîhü'l-Kur'ân ve mensûhuhu*'nda geçen 2 âyetin de *Fünûnü'l-efnân*'da bulunmadığı ortaya çıkmaktadır. Ayrıca iki eserde özellikle tek olan mensûh âyetler aynıdır. İbrahim, Neml, Kasas, Ankebut, Rûm, Lokmân, Secde, Sebe, Fâtır, Fussilet, Kamer, Mücadele, Nûn, Müddesir, Kiyâme, Abese, Tekvir, Târık, Ğaşiye, Tîn, Asr ve Kâfirûn sûrelerinde birer mensûh âyet verilmesine rağmen *Nâsîhü'l-Kur'ân ve mensûhuhu*'nda İbrahim ve Neml sûrelerinin mensûh âyetleri hakkında malumat olmaması nedeniyle iki eser arasında mukayese yapılamamıştır. Diğer taraftan Abese sûresinin mensûh âyeti iki eserde farklılık arz etmektedir.³⁵¹ Bütün bunlara ilaveten müellif Dîn Sûresi³⁵² hakkında nesihle ilgili her hangi bir şeyden bahsetmeksizin ilk yarısının Abdullah b. Übey b. Selul hakkında Mekke'de, kalan yarısının ise Medine'de indiğini zikretmiştir.³⁵³

³⁴⁹ Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 175; İbnü'l-Cevzî, *Nevâsihu'l-Kur'ân*, s. 231-235.

³⁵⁰ Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 177; İbnü'l-Cevzî, *Nevâsihu'l-Kur'ân*, s. 268-281. Ayrıca sûrelerde müellifin zikrettiği mensûh âyet sayıları için bkz. EK 7.

³⁵¹ *Fünûnü'l-efnân*'da sûrenin (كَلَّا إِنَّهَا تَذْكِرَةٌ) âyeti *Nâsîhü'l-Kur'ân ve mensûhuhu*'nda (فَمَنْ شَاءَ ذَكْرَهُ) âyeti mensûh olarak gösterilmiştir. (Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 183; İbnü'l-Cevzî, *Nevâsihu'l-Kur'ân*, s. 554).

³⁵² Mâûn Sûresi kastedilmiştir.

³⁵³ Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 193.

d. Muhkem – Müteşâbih

Müellif diğer iki konuda olduğu gibi muhkem ve müteşâbih³⁵⁴ arasındaki farka tefsirinde değindiğini zikrederek meseleyi tekrar izah etmemiştir.³⁵⁵ Dolayısıyla bu konu da kitabın muhtevasına girmektedir. Ne var ki müellif tefsirinde bu konuyu izah ettiğinden burada yeniden bir bahis açmamış, mevzunun sadece ismiyle yetinmiştir. Ardından müteşâbih ile ilgili bir bahis daha açacağını ancak bununla lafız açısından benzer âyetleri kastettiğini belirtmiştir.³⁵⁶ O halde bu son kısım Kur’ân ilimlerindeki müteşâbih hakkında değil, tamamen lâfzî bir meseledir.

e. Müteşâbihâtü’l-Kur’ân

Her ne kadar musannif bu bölümde “Müteşâbihat” başlığını kullanmışsa da Müteşâbihu’l-Kur’ân değil, Kur’ân-ı Kerîm’in lafızlarındaki benzerliklerle ilgili bir ilim olan

³⁵⁴ Tefsir usûlünün önemli konuları arasında yer alan “Muhkem ve Müteşâbih” İslâm âlimlerinin asırlarca üzerinde durdukları meseleler içerisinde mühim bir mevkiye sahiptir. Meselenin temel kavramlarından muhkem manası açık olan, müteşâbih ise manası kapalı olan âyetlerdir. Buna göre âyetleri mutlak manada muhkem, mutlak manada müteşâbih ve bir yönüyle muhkem bir yönüyle müteşâbih şeklinde tasnif etmek mümkündür. Müteşâbihu’l-Kur’ân özellikle müteşâbihin muhtevası üzerinde durmaktadır. Bu hususta erken dönemlerden itibaren âlimlerin taksimatı bulunmaktadır. (Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Ragıb el-İsfahani, Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal (502/1108), *Müfredatu elfazi’l-Kur’ân*, (thk. Safvan Adnan Dâvûdî, Dârü’l-kalem, Dımaşk 2002/1423; Dârü’ş-şamiyye, Beyrut 2002/1423 s.443-445; es-Suyûtî, *el-İtkân*, III, 5-32; Demirci, Muhsin, *Kur’ân’ın Müteşâbihleri Üzerine: (Müteşâbihâtü’l-Kur’ân)*, Birleşik Yay, İstanbul 1996, s. 63-112).

³⁵⁵ Müellif tefsirinde Âl-i İmrân Sûresi’nin yedinci âyetinde müteşâbih hakkında izahatta bulunmuştur. Ardından konu hakkındaki âlimlerin görüşlerine yer vermiştir. Buna göre muhkem açık olan âyetlerdir, bunun mahiyeti hususunda ise sekiz görüş mevcuttur. Bunlar sırasıyla nâsih, helal – haram, âlimlerin tevilini bildikleri, nesh edilmeyenler, lafzları tekrar etmeyenler, kendi başına yeterli olup açıklamaya ihtiyacı olmayanlar, mukatta harfleri hariç Kur’ân’ın tamamı, emir – nehy, vaad – vaid, helal – haramdır. Müteşâbih hakkında da mensûh, kıyametin kopması gibi âlimlerin bile manasını bilemediği âyetler, mukatta harflerinin olduğu âyetler, birkaç manaya gelebilen âyetler (ما اشبهت), lafızları tekrar eden âyetler, birkaç bakımdan teville ihtimali bulunan âyetler, kıssa ve darbı meselli

âyetler olmak üzere yedi görüş vardır. Diğer taraftan müteşâbihi indirmenin faydası Allah Teâlâ’nın muhataplarını gerek manası açık muhkem âyetleri gerekse daha fasih bir anlatım biçimi olan mecaz, kinaye gibi hitap şekillerini ihtiva eden müteşâbih âyetleriyle Kur’ân’ın bir benzerini getirmede aciz bırakması, kullarını imtihan etmek istemesi, ilim ehlini daha fazla meşgul etmek (âlimi cahilden ayırmak) ve derin manalar çıkarmaktır. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-mesîr fi ilmi’t-tefsir*, I-IX, el-Mektebetü’l-İslâmî, Dımaşk ts, I, 350-353.

³⁵⁶ Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 22; İbnü’l-Cevzî, *Fünûnü’l-efnân fi uyûni ulûmi’l-Kur’ân*, s. 375.

Müştebihâtu'l-Kur'ân³⁵⁷ kastedildiğinden çalışmamızda meseleyi incelerken karışıklığa mahal vermemek için “Müştebihât”³⁵⁸ lafzını tercih ettiğimizi önceden belirtmek gerekir. Müellif de bir önceki bölümün sonunda muhkem ve müteşâbih konusuna tefsirinde temas ettiğini³⁵⁹ ve lafız açısından müteşâbih âyetleri de zikredeceğini ifade etmiştir.³⁶⁰

Buradan hareketle bölümün alanına giren lafız açısından benzer âyetlere dair kısımda önce ana başlığı ifade eden (أَبواب), ardından alt başlıkları gösteren (بَاب) lafızları ile muhtelif bölümlere yer verilmiştir.³⁶¹ Böylece “Bir yönüyle benzer âyetler”, “Lafız açısından bazı benzer âyetler”, “Kelime veya harflerinde değişiklik bulunan benzer âyetler”, “Fazla ve eksik harfleri bulunan benzer âyetler”, “Takdim ve tehirin söz konusu olduğu benzer âyetler”, “Birbiri ile ilişkisi bulunan kelimelerin kullanıldığı benzer âyetler”, “Bazı sorulara göre benzer âyetler” ve “Müslümanlarla peygamberlerin ortak özelliklerine göre benzer âyetler” bölümleri âyetlerin lafız açısından benzerliklerine göre incelenmektedir.

Bu bölümde müellif lâfzen benzer âyetlere giriş kabilinden bir yönüyle benzer âyetlere yer vermiştir.³⁶² Örnek âyetler değerlendirildiğinde müellifin belirttiği lafızları bizatihi aynı şekilde taşıyan başka âyetler bulunmamakla birlikte³⁶³ söz konusu lafızlara yakın âyet

³⁵⁷ Müştebihâtu'l-Kur'ân hakkında bazı âlimler müstakil eserler telif etmişlerdir. Bu hususta ilk eser Kıraat imamlarından Kisâî'nin *Kitâbu'l-müteşâbihât fi'l-Kur'ân* adlı eseridir. (Eserin yazması İstanbul Beyazıt Kütüphanesi'nde mevcuttur.) Sehâvî'nin nazma çevirdiği bu eserin dışında Kirmânî'nin *el-Burhân fî tevcîhi müteşâbihi'l-Kur'ân*, Ebu Abdillâh er-Râzî'nin *Durretu't-tenzil ve ğurratu't-tevil*, Kadı Burhaneddin b. Cemaa'nın *Keşfu'l-meânî an müteşâbihi'l-mesânî* gibi eserleri de mevcuttur. (Bkz. Suyûtî, *el-İtkân*, III, 286).

³⁵⁸ Müştebih, benzeyen, hakkında şüpheye düşülen şey. Aralarında anlam ve üslûp benzerliğinin bulunduğu âyetler için kullanılan tefsir usûlü terimi. Söz konusu kelime genellikle usûl ilminde âyetlerin lafız ve anlam yönünden benzerliğini ifade etmek üzere “müştebihât” şeklinde çoğul olarak kullanılmaktadır. (Bkz. Demirci, Muhsin, *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, İFAV, İstanbul 2009, s. 189).

³⁵⁹ Ancak konuyu sadece muhkem ve müteşâbih arasındaki farklarla sınırlamıştır. Müellifin müstakil bir bölümde mezkûr konuların sadece isimlerini takdim etmesi nedeniyle ilgili malumat, bu çalışmanın “Muhkem – Müteşâbih” başlığında ele alınmaktadır.

³⁶⁰ İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân*, s. 375.

³⁶¹ Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 22; İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân*, s. 376.

³⁶² Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 22-24; İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân*, s. 377-386. *Acâibu ulûmi'l-Kur'ân*'da bu bölüm de eksiktir.

³⁶³ Bakara 2/62 âyeti bu yargının dışında kalmaktadır. Zira söz konusu âyetle ilgili verilen (فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ) lafzı aynı sûrenin 274. Âyetinde de geçmektedir.

misallerinin mevcut olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu benzerlik yönü kimi zaman her hangi bir kelimenin benzerliği bazen de sadece bir kelimenin marife veya nekre olarak kullanılışı ile ilgili fark müstesna âyetin birebir benzerliği şeklinde zuhur etmektedir.³⁶⁴

Diğer taraftan lafızlar açısından benzeyen âyetler mushaftaki sırasına göre verilmiştir.³⁶⁵ Meseleye giriş mahiyetinde lâfzî olarak benzeyen üç âyet verildikten sonra belirli bazı lafızlar on yedi fasıl halinde ele alınmıştır. Konu işlenirken ilgili lafzın geçtiği âyetlere ve hangi sûrede kaç defa geçtiğine temas edilmiştir. Her bir lafzın kendi içinde bağlaç, zamir vb. değişikliklerinin dikkate alınarak ve sayısal veriler kullanılarak değerlendirilmesi bu çalışmanın ne kadar teferruatlı olduğunu ortaya koymaktadır.³⁶⁶

Daha önce zikri geçen ilk üç âyetin her biri verildiği haliyle Kur'ân'ın tek bir yerinde şu şekilde geçmektedir:

(فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ إِنَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ)³⁶⁷

(فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ)³⁶⁸

(فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ)³⁶⁹

³⁶⁴ Her ne kadar müellif ana başlığın ardından “باب من مشكل ما في القرآن منه حرف واحد” başlığını kullanmışsa da müşkil ile “benzer” manasındaki “müteşâbih” kavramını kastetmiş olmalıdır. Nitekim konu örnekleri ile değerlendirildiğinde Kur'ân ilimlerinden biri olan Müşkilü'l-Kurân bahsi ile alakasının bulunmadığı ortaya çıkacaktır. Ayrıca müşkil âyetlerin müteşâbih âyetlerin kapsamında değerlendirilmesinin de söz konusu olduğunu belirtmekte fayda vardır. (Bkz. Demirci, Muhsin, *Kur'ân'ın Müteşâbihleri Üzerine: (Müteşâbihâtü'l-Kur'ân)*, Birleşik Yay, İstanbul 1996, s.65). Üstelik bu bölümde kullanılamamasına rağmen müteşâbih kavramı hakikatte bünyesinde bilinmezlik, kapalılık, benzer anlamlar arasında tercihte zorluk gibi vasıflara sahiptir. Dolayısıyla bu yönüyle de müteşâbih ve müşkil lafızları arasında münasebet kurabilmek imkân dâhilindedir.

³⁶⁵ Müellif burada “باب من المتشابه” şeklinde ayrı bir başlık açmasına rağmen bir önceki kısımdaki gibi lafız açısından benzer âyetlerle ilgili örnekleri sunmaya devam etmiştir. (Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 24-28; İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân*, s. 387-419; İbnü'l-Cevzî, *Acâibu ulûmi'l-Kur'ân*, s. 168-220).

³⁶⁶ Benzer âyetlerle ilgili açılan bu teferruatlı bölüm, kendi döneminin kısmî bir Şâmile programı niteliğinde kabul edilebilir. Dolayısıyla her ne kadar çalışma o günün dünyasında Şâmile'nin bugünkü akademik çalışmalar içindeki işlevini göremese de bir tür Kur'ân ansiklopedisi addedilebilir.

³⁶⁷ Âraf 7/200.

³⁶⁸ Fussilet 41/36.

³⁶⁹ Gâfir 40/56.

بسم الله، لا إله إلا الله.1

(بسم الله) lafzı Hûd 11/41 ve Neml 27/30 olmak üzere Kur'ân-ı Kerîm'de iki yerde geçmektedir. Ayrıca Fatiha Sûresi'nin başındaki besmele de âyet kabul edilirse üç yerde, diğer sûrelerin başındaki besmeleler âyet sayılırsa toplam 115 yerde geçmiş olur.

(لا إله إلا الله) lafzı ise dört farklı şekilde ifade edilmiştir. Söz konusu verilerin ardından (لا إله إلا الله) lafzının Allah Teâlâ'nın ism-i a'zamından olduğuna dair bir rivâyete yer verilmiştir.

İfade Şekli	İfade Adedi
لا إله إلا الله	2
لا إله إلا أنت	1
لا إله إلا أنا	3
لا إله إلا هو	30

الحمد لله.2: Küçük lafız farklılıkları ile beş şekilde gelmiştir.

İfade Şekli	İfade Adedi
الحمد لله	21
والحمد لله	2
قل لله الحمد	1
له الحمد	1
وله الحمد	3

يسبح، سبحان الله.3

(يسبح) lafzı ise dört farklı şekilde, (سبحان) ise üç şekilde ifade edilmiştir:

İfade Şekli	İfade Adedi
يسبح	6

ويسبح	1
نسبح	1
تسبح	1

İfade Şekli	İfade Adedi
سبحان الله	5
وسبحان الله	2
فسبحان الله	2

4. إذا قضى أمرا: Bu lafız iki farklı şekilde toplam iki defa gelmiştir.

İfade Şekli	İfade Adedi
إذا قضى أمرا	2
وإذا قضى أمرا	1

5. تبارك: Üç şekilde ifade edilmiştir:

İfade Şekli	İfade Adedi
تبارك	6
فتبارك	2
وتبارك	1

6. تلك: Üç şekilde ifade edilmiştir:

İfade Şekli	İfade Adedi
تلك	28
وتلك	11
فتلك	2

7. نعم: Dört şekilde ifade edilmiştir.

İfade Şekli	İfade Adedi
نعم	5
ونعم	4
فنعم	6
فلنعم	1

8. بنس: Küçük lafız farklılıkları ile altı şekilde gelmiştir.

İfade Şekli	İfade Adedi
بنس	8
فبنس	7
وبنس	15 ³⁷⁰
ولبنس	4
لبنس	5
فلبنس	1

9. أم: Bu lafız Kur'ân'da altı defa kullanılmıştır.

10. تك، يك: Üç şekilde ifade edilmiştir.

İfade Şekli	İfade Adedi
تك	7
يك	8
نك	2

11. يا أيها الناس: Bu lafız iki farklı şekilde gelmiştir:

İfade Şekli	İfade Adedi

يا أيها الناس	20
أيها الناس	1

12. يا أيها الذين آمنوا: Kur'ân'da seksen dokuz defa geçen bu lafzın bulunduğu âyetler ilgili sûrelerin mushaftaki sıralarına uygun olarak verilmiştir. Ayrıca her sûrede kaç defa geçtiği de belirtilmiştir.³⁷¹

13. (يا أيها الذين كفروا) ve (يا أيها الذين هادوا) şekillerinde birer defa kullanılmıştır.

14. يا أيها النبي: Bu lafız iki farklı şekilde gelmiştir:

İfade Şekli	İfade Adedi
يا أيها النبي	13
يا أيها الرسول	2

15. فلما: Kur'ân'da 101 defa geçen bu lafzın geçtiği sûreler mushafa göre sıralanmıştır.

16. ولا: Kur'ân'da 31 defa geçen bu lafzın geçtiği sûreler mushafa göre sıralanmıştır.³⁷² Ancak âyetlerin yazımında görülen hataları muhakkik mushafa uygun olarak tashih etmiştir. Bakara 214. âyetini buna misal vermek mümkündür.³⁷³

17. يسألونك: Bu lafız iki farklı şekilde gelmiştir:

İfade Şekli	İfade Adedi
يسألونك	9

³⁷¹ Sayılar verilirken sayıların temyizi ile ilgili bir irab hatası bulunmaktadır.

³⁷² Muhakkik âyetlerdeki hataları Mushaf'a uygun bir şekilde tashih etmiştir.

³⁷³ Bkz: İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân*, s. 417.

ويسألونك	9

ea. Kelime veya Harflerinde Değişiklik Bulunan Benzer Âyetler

Lafız açısından benzer olmasına rağmen bir kelime veya harfinde değişiklik bulunan âyetlerin incelendiği bu bölümde Bakara'dan İnsan Sûresi'ne kadar mushafa göre sıralama yapılmıştır.³⁷⁴ Bakara Sûresi'ndeki (...وَقُلْنَا يَا آدَمُ اسْكُنْ...) ³⁷⁵ lafzı ile A'râf Sûresi'ndeki (...وَيَا آدَمُ) ³⁷⁶ arasındaki benzerlikler bu kabilden değerlendirilmiştir.

Söz konusu âyetler ele alınırken benzer olan âyetin tamamını zikretmek yerine değişiklik bulunan kısmına temas etmekle iktifa edilmiştir. İlgili âyetler içerisinde İbnü'l-Cevzî'nin müteşâbihin başka bablarında örnek olarak verdiği âyetler de bulunmaktadır. Zira müellifin “Bir yönüyle benzer âyetler”³⁷⁷ bölümünde örnek gösterdiği “...وَيَقْتُلُونَ النَّبِيَّ بِغَيْرِ...³⁷⁸” âyetini burada da kullanmasını bu kabilden değerlendirmek mümkündür. Ne var ki müellif ilk bölümde sadece verilen âyeti bir yönüyle benzer olan âyetler arasında sıralamakla yetinirken benzerlik arz ettiği âyetlere işaret etmemiştir.

Diğer taraftan âyet örnekleri verilirken özellikle de çalışmanın uzun ve teferruatlı olmasından ileri gelen hatalar görülmektedir.³⁷⁹ Hataların bir kısmı müelliften kaynaklanmışsa da farklı nüshaların mukayesesi neticesinde müstensihlerin ihmallerinin de az olmadığı görülmektedir. Bu arada muhakkik söz konusu hataları devamlı tashihe gitmiştir.³⁸⁰ Mesela (...وَبُشِّرَى لِلْمُسْلِمِينَ)³⁸¹ lafzının Kur'ân'da iki defa geçtiği ve geçiş yerleri ifade edilirken

³⁷⁴ Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 28-33; İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân*, s. 420-450; İbnü'l-Cevzî, *Acâibu ulûmi'l-Kur'ân*, s. 221-263.

³⁷⁵ Bakara 2/35.

³⁷⁶ A'râf 7/19.

³⁷⁷ Bkz: İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân*, s. 377-386.

³⁷⁸ Bakara 2/61.

³⁷⁹ A'râf 7/161, Meryem 19/20, Zâriyât 51/28, Enbiyâ 21/70 âyetlerini bu kabilden değerlendirmek mümkündür. Daha ayrıntılı bilgi için bkz: İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân*, s. 421-450.

³⁸⁰ Ancak muhakkik bazen müellifi tashih ederken kendisi yanlışlığa düşmüştür. Mesela müellif Lokman 31/7 âyetinin Câsiye 45/8. âyeti ile benzer olduğunu zikretmesine rağmen muhakkik Lokmân Sûresi'nde böyle bir âyetin bulunmadığını ifade etmiştir. Ne var ki mezkûr âyet müellifin de ifade ettiği şekilde ilgili sûrede bulunmaktadır.

³⁸¹ Nahl 16/89, 102.

bütün nüshalarda âyetteki “وَرَحْمَةً” ibaresinin eksik olmasının müelliften kaynaklanan hatalar kabilinden değerlendirilmesi mümkündür.³⁸² Buna mukabil (...وَبَشْرَىٰ لِلْمُحْسِنِينَ)³⁸³ lafzının nüshalardan birinde hatalı bir şekilde “لِلْمُسْلِمِينَ” ibaresiyle yazılması da müstensihe mâl edilebilir. Ancak bu örnekte müellif (...وَبَشْرَىٰ لِلْمُحْسِنِينَ) lafzının Ahkâf ve Lokman Sûresi olmak üzere Kur’ân’da iki kere geçtiğini ifade etmiştir. Hâlbuki Lokman Sûresi’nde müellifin yanılarak verdiği şekilde değil, (هُدًى وَرَحْمَةً لِّلْمُحْسِنِينَ)³⁸⁴ olarak gelmiştir. Dolayısıyla söz konusu âyetlerin sadece son kelimeleri itibarıyla benzerliğinden söz edilebilir. Öte yandan (...أَن طَهَّرَا...)³⁸⁵ âyetinde olduğu gibi bütün nüshalarda baştaki “أَن” kısmının eksikliği ilk etapta düşmüş olma izlenimi verse de bütün nüshalarda bulunmayışı hatanın müelliften kaynaklandığı ihtimalini daha fazla düşündürmektedir.³⁸⁶

Müellif ayrıntılı bir şekilde çalışmasına rağmen zaman zaman bazı hususları gözden kaçırmıştır. (...وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ) ibaresinin Kur’ân’da iki kere geçtiğini³⁸⁷ belirttikten sonra bir yerde daha bulunduğunu³⁸⁸ zikretmiş ne var ki ibarenin yer aldığı iki yeri³⁸⁹ gözden kaçırmıştır.³⁹⁰ Dolayısıyla bu türden teliflerin gözden geçirilip tashih edilmeye ihtiyacı vardır.

Her ne kadar müellif tekrarı sevmese de işlediği bazı konuları farklı kitaplarında tekrar etmiş, hatta aynı örnekleri kullanmaktan da çekinmemiştir. Buradan hareketle müellifin yine tefsir usûlüne dair telif ettiği *el-Müdhiş* adlı eserinde lafız açısından benzer âyetlerle ilgili açtığı fasılların *Fünûnü’l-efnân*’daki bahislerle bütünlük arz ettiğini belirtmekte fayda vardır. Öyle ki müellif lâfzen mütaşabih âyetlerle ilgili açtığı fasılları aynı sıraya göre vermekten beri

³⁸² İbnü’l-Cevzî, *Fünûnü’l-efnân*, s. 423.

³⁸³ Ahkâf 46/12.

³⁸⁴ Lokmân 31/3.

³⁸⁵ Bakara 2/125.

³⁸⁶ Bkz: İbnü’l-Cevzî, *Fünûnü’l-efnân*, s. 424.

³⁸⁷ Bakara 2/125, Âl-i İmrân 67.

³⁸⁸ Nahl 16/123.

³⁸⁹ Âl-i İmrân 3/95, En’âm 6/161.

³⁹⁰ Muhakkikin tashihi için bkz: İbnü’l-Cevzî, *Fünûnü’l-efnân*, s. 425.

durmamıştır. Fakat müellifin *el-Müdhiş*'te verdiği toplam otuz örneğin³⁹¹ her birini *Fünûnü'l-efnân*'da da aynı haliyle aldığı hatta daha fazla örnek sunduğu dikkate alındığında bu eserde mevzuyu daha ayrıntılı incelediği gerçeği ortaya çıkacaktır. O zaman müellif her hangi bir konuya dair aktaracağı meseleleri zihninde belirlemekte, konun muhtevasına sadık kalarak bazen konuyu genişletmekte bazen de ihtiyaca göre muhtasar geçmektedir. Ayrıca müellifin meselelere daha hâkim olabilmek için mevzuları bir sistem dâhilinde vermesi de bugünün akademik çalışmalarına yöntem açısından ufuk açmaktadır. Zaten zikri geçen iki eserinde de örneklerin sırasına varıncaya kadar aynı yolu takip etmesi ve Mushaf sırasına bağlı kalması da bu titizliğinin bir neticesidir. Yine meseleler hakkında tercihte bulunurken çoğunluğun görüşünü tercih etmesi de ilmi tavrının ender örneklerindendir. Dolayısıyla eserleri arasındaki münasebet sıradan bir tekrar faaliyeti ile karıştırılmamalı, müellifin bir konuya dair katkılarının bir semeresi olarak değerlendirilmelidir.

Bunlara ilaveten diğer eserlerde olduğu gibi ilgili örnekler verilirken müellifin ya da müstensihnin bazı hataları da dikkatlerden kaçmamaktadır. Harflerinde değişiklik bulunan benzer âyetlere dair bölümde temas edilen (... أَنْ طَهَّرَ بَيْتِي لِلطَّائِفِينَ وَالْعَاكِفِينَ ...) ³⁹² âyeti ile benzerliği bulunan (... وَطَهَّرَ بَيْتِي لِلطَّائِفِينَ وَالْقَائِمِينَ ...) ³⁹³ âyeti verilirken ikinci âyetin *el-Müdhiş*'te hata ile “فِي الْحَجَرِ” şeklinde Hicr Sûresi'nde bulunduğu ifade edilirken ³⁹⁴ *Fünûnü'l-efnân*'da doğru haliyle “فِي الْحَجِّ” Hac Sûresi'nde yer aldığının beyan edilmesini ³⁹⁵ buna örnek vermek mümkündür. Tabiatıyla bu hata küçük bir harften kaynaklanmaktadır ancak bir müellifin iki eserinde aynı konuyu ele alırken kendini bizzat kendisinin tashih etmesi de gerek müellif gerekse söz konusu eserlerden istifadeyi bekleyen muhatap kitlesi açısından son derece dikkat çekicidir.

---

³⁹¹ Ancak müellif her iki telifinde de toplam kaç konuya temas ettiğine dair bir beyanda bulunmamıştır.

³⁹² Bakara 2/125.

³⁹³ Hac 22/26.

³⁹⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Müdhiş*, s. 18.

³⁹⁵ İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân*, s. 424.

eb. Fazla ve Eksik Harfleri Bulunan Benzer Âyetler

Birbirinden eksik veya fazla lafızları bulunan müteşâbih âyetlerin Bakara'dan Fecr Sûresi'ne kadar Mushaf sırasına göre verildiği bu bölümde benzer âyetlerin sayısına göre bazen ikili mukayeseler yapılırken bazen de söz konusu lafzın geçtiği her bir âyete ayrı ayrı temas edilmiştir.³⁹⁶ (فَبَدَّلَ الَّذِينَ ظَلَمُوا قَوْلًا...) ile (فَبَدَّلَ الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْهُمْ قَوْلًا...) âyetleri ve (مُصَدِّقًا...) âyetinin eksik ve fazla lafız farklılığı geçtiği yerler⁴⁰⁰ buna örnek teşkil etmektedir. Örnekler değerlendirildiğinde aynı âyetin lâfzen farklı iki kısmının, benzer âyetlerle ilgili iki farklı başlıkta kullanıldığı görülmektedir.⁴⁰¹

Müellif ilgili farkları gösterirken lafzın tamamını aktardığı gibi zaman zaman da muhtasar bir şekilde sadece farklı olan ibareyi vermekle yetinmiştir.⁴⁰² Bir önceki bölümde olduğu gibi toplam ne kadar benzer âyetten bahsettiğine dair her hangi bir açıklamada bulunmamaktadır. Bununla beraber verilen 96 örneğin 32 tanesi aynı şekilde müellifin *el-Müdhiş* adlı eserinde geçmektedir.⁴⁰³ Fakat (يُرِيدُ أَنْ يُخْرِجَكُمْ مِنْ أَرْضِكُمْ فَمَاذَا تَأْمُرُونَ)⁴⁰⁴ âyetinin verildiği örnek dışında ciddi olmayan birkaç ibare farklılığı bulunmaktadır. *el-Müdhiş*'te zikri

³⁹⁶ Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 33-35; İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân*, s. 451-466; İbnü'l-Cevzî, *Acâibu ulûmi'l-Kur'ân*, s. 264-284.

³⁹⁷ Bakara 2/59.

³⁹⁸ A'râf 7/162. (Hatayla 161. âyet olduğunu söylenmiştir.)

³⁹⁹ Mâide 5/46.

⁴⁰⁰ Müellif (مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ) ibaresinin dört defa "التَّوْرَةِ" lafzı bulunmaksızın geçtiğini belirttikten sonra söz konusu yerleri şu şekilde vermiştir: Bakara 2/97, Âl-i İmrân 3/3, Fâtır 35/31, Ahkâf 46/30. Ancak aynı lafzın Maide 5/31, 48. âyetlerde de geçtiği bildirilmemiştir.

⁴⁰¹ Mukayese için bkz. İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân*, s. 420 ve 451. (Bakara 2/35 ve A'râf 7/19 âyetlerin "Kelime veya harflerinde değişiklik bulunan benzer âyetler" ve "Fazla ve eksik harfleri bulunan benzer âyetler" başlıklarında kullanılmıştır.

⁴⁰² Daha ayrıntılı bilgi için bkz: İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân*, s. 451-466.

⁴⁰³ Bkz: İbnü'l-Cevzî, *el-Müdhiş*, s. 21.

⁴⁰⁴ Â'râf 7/110.

geçen âyetin hatayla Ahzâb Sûresi'nde bulunduğu ifade edilmiştir.⁴⁰⁵ Burada müellif *Fünûnü'l-efnân* ile kendisini tashih etmiştir.⁴⁰⁶

Bu bölümde de bütün nüshalarda mushafa muhalif bir takım hatalar bulunmaktadır.⁴⁰⁷ Buna ilaveten nüshaların bazılarında hatalı, bazılarında doğru olarak gelen kullanımlar da mevcuttur.⁴⁰⁸

ec. Takdim ve Tehirin Söz Konusu Olduğu Benzer Âyetler

Bundan önceki müteşabih bölümlerde olduğu gibi burada da lafızlarında takdim tehir söz konusu olan benzer âyet örnekleri Mushaf'taki sırası esas alınmak suretiyle verilmiştir.⁴⁰⁹ Müellif her ne kadar sayı belirtmese de verilen 22 örneğin 15 tanesi el-*Müdhiş*'te geçmektedir.⁴¹⁰ Bu bölümde müellif birkaç kere geçen lafızlarda öncelikle lafzı tayin ederek Kur'ân'da kaç defa geçtiğini ve geçiş yerlerini vermiş ardından takdim tehir neticesinde lafızın değişen haliyle geçtiği yerlere atıfta bulunmuştur.⁴¹¹ İkili örneklerde ise (... كُونُوا قَوَّامِينَ...) ⁴¹² ve (... كُونُوا قَوَّامِينَ لِلَّهِ شُهَدَاءَ بِالْقِسْطِ...) ⁴¹³ şeklinde âyetleri nakletmekle yetinmiştir. Diğer bölümlerde olduğu gibi âyetin ilgili kısmı farklı kullanımıyla birlikte tekrar edilmiş ve sadece farklı kısımları arz edilmiştir. (... وَتَرَى الْفُلْكَ مَوَاحِرَ فِيهِ...) ⁴¹⁴ ve (... فِيهِ مَوَاحِرَ...) ⁴¹⁵ buna misal verilebilir.⁴¹⁶

⁴⁰⁵ Bkz: İbnü'l-Cevzî, *el-Müdhiş*, s. 20, 21.

⁴⁰⁶ Bkz: İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân*, s. 460.

⁴⁰⁷ Söz konusu örnekleri muhakkikin tespitlerinden hareketle Âl-i İmrân 2/73, Nisâ 4/38, Mücadele 58/15 gibi âyetlerde görmek mümkündür.

⁴⁰⁸ Bu husustaki örnekleri de muhakkikin tespitlerinden hareketle Tevbe 9/85, Tevbe 9/94, Yûnus 10/74 gibi âyetlerde görmek mümkündür.

⁴⁰⁹ Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 35-36; İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân*, s. 467-470; İbnü'l-Cevzî, *Acâibu ulûmi'l-Kur'ân*, s. 285-290.

⁴¹⁰ Bkz: Bkz: İbnü'l-Cevzî, *el-Müdhiş*, s. 21, 22.

⁴¹¹ Örnek için bkz: İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân*, s. 467.

⁴¹² Nisâ 4/135.

⁴¹³ Maide 5/8.

⁴¹⁴ Nahl 16/14.

⁴¹⁵ Fâtır 35/12.

⁴¹⁶ Acâibu ulûmi'l-Kur'ân burada sona ermektedir.

ed. Birbiri ile İlişkisi Bulunan Kelimelerin Kullanıldığı Benzer Âyetler

Birbiri ile ilişkisi bulunan kelimelerin önce veya sonra kullanımlarından kaynaklanan farklılıkları Mushaf'ta geçiş şekillerine göre ele alınmıştır.⁴¹⁷ Meseleyle ilgili ilk örnekleri müteakip on fasıl açılmıştır. Ancak konunun daha kapsamlı incelenmesi için müellifin örneklerini bir tabloda toplamak yerinde olacaktır:

İfade Şekli	İfade Adedi	İfade Şekli	İfade Adedi
النفع قبل الضر	8	الضر قبل النفع	9
اللعب قبل اللهو	4	اللهو قبل اللعب	2
الرجفة	3		
الصيحة	5		
في دارهم	4	في ديارهم	2 ⁴¹⁸
التراب مع العظام	5		
التراب	3 ⁴¹⁹		
الإنس قبل الجن	3		
قبل الأموال السبيل	3		

Önce – sonra kullanımların yanı sıra “الرجفة” gibi tek bir kelimenin, “ثَرَابًا وَعِظَامًا” gibi beraber kullanılan iki kelimenin veya “ثَرَابًا” gibi beraber olduğu gibi tek başına da gelebilen kelimelerin geçtiği âyetlere değinilmiştir.⁴²⁰ Ancak tek lafızlarda, Mushafta olmasına rağmen müellifin gözden kaçırdığı kısımlar söz konusudur.⁴²¹ Bu bölümde de önceki bölümlerde olduğu gibi bütün yazma nüshalarda veya bazı nüshalarda Mushaf'tan farklı yazım hataları mevcuttur.⁴²²

⁴¹⁷ Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 35-36; İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân*, s. 471-477.

⁴¹⁸ “فِي دَارِهِمْ” ve “مِنْ دَارِهِمْ” iki farklı kullanımla şeklinde birer defa geçtiğine de ayrıca değinilmiştir.

⁴¹⁹ Müellifin Nebe 78/40 âyetini gözden kaçırmaya rağmen muhakkik herhangi bir açıklamada bulunmamıştır.

⁴²⁰ Daha ayrıntılı bilgi için bkz: İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân*, s. 471-477.

⁴²¹ Her ne kadar muhakkik müellifin kaçırdığı yerleri vermişse de kendisinin de “الرجفة” kelimesinde Hicr 15/73, 83; Ankebut 29/40 ve Kâf 50/42 âyetlerini gözden kaçırdığı ortaya çıkmaktadır. Bu hususta muhakkikin tespit ettiği âyetler için bkz: *Fünûnü'l-efnân*, s. 473, 474.

⁴²² Bu hususta muhakkikin tespit ettiği âyetler için bkz: İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân*, s. 471-477.

ee. İstifham Üslûbundan Kaynaklanan Benzer Âyetler

Müteşâbih âyetlerin insanı âciz ve hayran bırakan yönlerine işaret edildiği bu bölümde aynı lafızların nasıl bir insicam içerisinde geldiği gösterilmiştir.⁴²³ Müellif belki de çoğu kimsenin okurken farkına varamadığı ilginç tekrarlara yer verirken “Eğer denilirse / إِنْ قِيلَ” ve “Cevap şöyledir / فَالْجَوَابُ” lafızları vasıtasıyla diğer bölümlerden farklı bir yöntem izlemek suretiyle on soru halinde arka arkaya gelen benzerliklere işaret etmiştir. Söz konusu soru ve cevapları şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. Sonları Allah Teâlâ'nın iki ismiyle biten ardışık yedi âyet Kur'ân'da nerede geçmektedir? (Hac 22/59 – 65)

2. Her biri “قَالَ” ile başlayan dokuz âyet nerede geçmektedir? (Şuarâ 26/ 23 – 31)

3. Her biri “قَالُوا” ile başlayan beş âyet nerede geçmektedir? (Yûsuf 12/71 – 75)

4. Her biri “وَلَقَدْ” ile başlayan beş âyet nerede geçmektedir? (Kamer 36 – 41)⁴²⁴

5. Her biri “شَ” ile başlayan beş âyet nerede geçmektedir? (Bakara 2/185, Âl-i İmrân 3/18, Nahl 16/121, Şûra 42/13)

Bu sorunun akabinde sonu “شَ” ile biten âyetlerin Kâria 101/5 ve Kureyş 106/1 âyetleri olduğu ifade edilmiştir.

6. Ortasında “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا” ibaresinin bulunduğu âyet nerede yer almaktadır? (Azâb 33/56)

⁴²³ Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 36; İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân*, s. 478-480.

⁴²⁴ Muhakkik ilgili sûrenin 39. âyetinin “وَلَقَدْ” ile başlamadığını ifade ederek müellifin bu tespitinde tashihe gitmiştir.

Bu soruyu müteakip ortasında “يَا أَيُّهَا النَّاسُ” bulunan âyetin Yûnus 10/23 olduğu belirtilmiştir.

7. “الَّذِينَ آمَنُوا وَعَلَى رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ” lafzı nerede geçmektedir? (Nahl 16/99)

8. “الَّذِينَ آمَنُوا لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ” lafzı nerede geçmektedir? (Nûr 24/19)

9. Alfabedeki bütün harfleri ihtiva eden âyetler nerede geçmektedir? (Âl-i İmrân 3/154, Feth 48/29)

10. Allah lafzının geçmediği sûre hangisidir? (Kamer, Rahmân)

Ayrıca Kamer, Rahmân ve Vâkıa sûrelerinde “اللَّهُ”, “بِاللَّهِ” ve “وَاللَّهُ” bulunmadığı ifade edilmiştir. Daha sonra bütün âyetlerinde “اللَّهُ” lafzının geçtiği sûrelerin Mücadele ve Haşr sûresi olduğu belirtilmiştir.

Bu bölümde de bütün nüshalarda, Mushaf hattından farklı yazılı yerler bulunmaktadır.⁴²⁵

f. Garîbu'l-Kur'ân

Kur'ân-ı Kerîm'deki garip kelimelerin açıklandığı bölümde Bakara'dan başlanarak Nâs'a kadar devam etmek sûretiyle her bir sûrenin sırası takip edilmiştir. Ayrıca sûre isimleri diğer bölümlerde olduğu gibi daha koyu ve büyük karakterlerle yazılmıştır. Bu bölüm de Köprülü nüshasındaki ilave bölümler arasında olduğundan müellifin konuyla irtibatlı telif ettiği *Tezkiretü'l-erîb fî tefsiri'l-garîb* adlı eseri ile mukayese edildiğinde ciddi benzerlikler ortaya çıkmaktadır. Her şeyden önce *Fünûnü'l-efnân*'nın bu kısmı ile *Tezkiretü'l-erîb*'inaynı lafızlarla meseleye girdiğini belirtmek gerekir. Hatta bazı küçük istisnalar dışında söz konusu telifler birbirinin tamamen aynısıdır.⁴²⁶ Bu da eserlerin birinin diğerinden iktibas ettiği

⁴²⁵ Bu hususta muhakkikin tespit ettiği âyetler için bkz: İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân*, s. 479.

⁴²⁶ Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 37-114; İbnü'l-Cevzî, *Tezkiretü'l-erîb fî tefsiri'l-garîb*, (thk. Tarık Fethi Seyyid), Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2004, 14-478.

ihtimalini kuvvetlenmektedir. Zaten farklı olan yerlerin, bir nüshadan diğer nüshaya geçirilirken dikkatten kaçan kısımlar olması da imkân dâhilindedir. Nitekim ⁴²⁷(أَنَدَادًا) lafzı açıklanırken iki eserde de “الأمثال” ifadesinin kullanılmasına rağmen *Fünûnü'l-efnân*'da *Tezkiretü'l-erîb*'de bulunan “الأشكال و هي الأصنام” ibaresinin eksikliği bu kabilden değerlendirilebilir.⁴²⁸ Aynı şekilde *Tezkiretü'l-erîb*'de ⁴²⁹(هَذَا الَّذِي رَزَقْنَا مِنْ قَبْلُ) kadarı verilen âyetin *Fünûnü'l-efnân*'da (مِنْ قَبْلُ) kısmının verilmemesi⁴³⁰ veya ⁴³¹(أَوَّلَ كَافِرٍ بِهِ) âyetinden *Fünûnü'l-efnân*'da (أَوَّلَ كَافِرٍ) kadarının alınması diğer misallerdir.⁴³² Yine bazen Bakara 2/58. âyetinin (سُجَّدًا) ibaresindeki gibi açıklama esnasında eserlerden birinde ⁴³³(بمعنى) diğerinde ise ⁴³⁴(أى) kullanılması ve ⁴³⁵(الَّذِينَ اعْتَدَوْا مِنْكُمْ فِي السَّبْتِ) âyeti ile ilgili yapılan izahta “وقد حرم عليهم”⁴³⁶ lafzının ⁴³⁷(ذلك عليهم) şeklinde yerlerinin değişmesi diğer farklılıklardır. Ancak *Fünûnü'l-efnân*'da aradan bazı lafızların düşmüş olması⁴³⁸ özellikle bu eserde eksiklik bulunduğunu göstermektedir. Söz konusu eserde her bir sûrenin adı büyük karakterlerle yazılmış ancak “Sûre” lafzı son cüzde ara sıra kullanılmamıştır. Konu işlenirken yapılan açıklamalar esnasında ⁴³⁹(والصيب):المطر” lafzında olduğu gibi kimi zaman tek bir kelime ile iktifa edilmiş,⁴⁴⁰ kimi zaman ⁴⁴¹(مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا) ibaresinde olduğu gibi mesele daha geniş tefsir

⁴²⁷ Bakara 2/22.

⁴²⁸ Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 37, İbnü'l-Cevzî, *Tezkiretü'l-erîb*, s.15.

⁴²⁹ Bakara 2/25.

⁴³⁰ Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 38, İbnü'l-Cevzî, *Tezkiretü'l-erîb*, s.16.

⁴³¹ Bakara 2/41.

⁴³² Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 38, İbnü'l-Cevzî, *Tezkiretü'l-erîb*, s.15.

⁴³³ Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 38.

⁴³⁴ İbnü'l-Cevzî, *Tezkiretü'l-erîb*, s. 17.

⁴³⁵ Bakara 2/65.

⁴³⁶ İbnü'l-Cevzî, *Tezkiretü'l-erîb*, s. 18.

⁴³⁷ Fazıl Ahmet Paşa Blm, dn. 208, vr. 38.

⁴³⁸ *Fünûnü'l-efnân*'da Bakara 2/71. âyeti açıklanırken (أى) lafzı düşmüştür. (Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 38, İbnü'l-Cevzî, *Tezkiretü'l-erîb*, s.18).

⁴³⁹ Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 37, İbnü'l-Cevzî, *Tezkiretü'l-erîb*, s.15.

⁴⁴⁰ Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 37; İbnü'l-Cevzî, *Tezkiretü'l-erîb*, s. 15.

⁴⁴¹ Bakara 2/30.

etme yoluna gidilmiştir.⁴⁴² Bazen de İbn Abbas, İbn Mesud gibi sahabelerden nakilde bulunulmuştur. Buna (تلبسوا)⁴⁴³ lafzı hakkında yapılan açıklamaları misal vermek mümkündür.⁴⁴⁴ Ayrıca ilk örnekteki gibi kelimelerin Kur’ân’da kullanıldığı hal üzere değil, sözlükteki şekliyle getirilmesi söz konusu olmuştur.⁴⁴⁵ Âyette geçen (حُوبًا)⁴⁴⁶ lafzı açıklanırken marife getirilmesi de buna misal sayılabilir.⁴⁴⁷ Diğer taraftan müellif âyetlerin kimi zaman sebebi nüzûlüyle meseleye başlamış kimi zamansa âyeti zamirlerle açıklamıştır. Bütün bunlara ilaveten müellif sadece kelimeleri değil âyetin tamamını da tefsir etmiştir.⁴⁴⁸

Böylece yapılan ön inceleme iki telifin aynı olduğu izlenimini vermektedir. Ancak sadece ilk kısımların mukayesesi eserlerin aynı olduğunu iddia etmek için yeterli değildir. Bu bakımdan eserlerin her bir sûredeki âyet açıklamalarının karşılaştırması mesele hakkında daha kesin hüküm vermeyi sağlayacaktır. Yalnız söz konusu kısım yazmada 37 ila 114. varak kadar büyük bir yekûnu tuttuğundan sûrelerde tefsir edilen ilk ve son lafızlar incelenmiştir.⁴⁴⁹

Netice itibariyle *Fünûnü’l-efnân*’ın “Garibu’l-Kur’ân” bahsinin *Tezkiretü’l-erîb* ile muvafakat ettiği veeksikliklerin *Fünûnü’l-efnân*’da yoğunlaştığı ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla *Fünûnü’l-efnân*’nın Köprülü nüshasındaki bu ilave kısmının müellifin *Tezkiretü’l-erîb* adlı eserinden iktibas edilmiş olması imkân dâhilindedir.

g. Vücûh ve Nezâir

Kur’ân ilimleri içerisinde önemli bir mevkisi bulunan ve kelimelerinin ifade ettikleri anlamları inceleyen “Vücûh ve nezâir” *Fünûnü’l-efnân*’ın Köprülü nüshasında yer almasına rağmen diğer nüshalarda bulunmayan ilave konularından biridir.⁴⁵⁰ Bu bölümde bir kelimenin

⁴⁴² Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 38; İbnü’l-Cevzî, *Tezkiretü’l-erîb*, s.16.

⁴⁴³ Bakara 2/42.

⁴⁴⁴ Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 38; İbnü’l-Cevzî, *Tezkiretü’l-erîb*, s. 16-17.

⁴⁴⁵ Bakara 2/19 âyetinde (كَمِيب) şeklinde geçmektedir.

⁴⁴⁶ Nisâ 4/2.

⁴⁴⁷ İbnü’l-Cevzî, *Tezkiretü’l-erîb*, s. 58.

⁴⁴⁸ Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 107; İbnü’l-Cevzî, *Tezkiretü’l-erîb*, s. 414.

⁴⁴⁹ *Fünûnü’l-efnân* ve *Tezkiretü’l-erîb*’in mukayesesi için bkz. EK 8.

⁴⁵⁰ Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 138-170.

* Âyetin sebebi nüzûlü ile başlanmıştır.

** İbn Kuteybe’den rivâyetle başlamıştır.

birkaç manaya gelmesi manasında kullanılan vücûh ile aynı kelimenin Kur'ân'ın muhtelif yerlerinde farklı anlamlar ifade etmesini inceleyen nezâirin alanına giren kelimelerin sözlük ve terim anlamları, alfabedeki harf sırası takip edilmek suretiyle mütehasıs âlimlerin görüşleriyle birlikte sistematik olarak arz edilmiştir. Diğer bölümlerde sûre sıralamasının dikkate alındığı gibi bu bölümde de kelimelerin sözlükteki alfabetik dizimine itibar etmek suretiyle bazı ansiklopedik malumatlar verilmiştir. Kelimelerin manalarına dair görüşler sunulurken kimi zaman rivâyet kaynağı olan âlimlerin isimleri zikredilmiş, kimi zaman da umûmi alıntılarda bulunulmuştur. Bu bağlamda İbn Fâris gibi dilcilerin görüşlerine temas edilmiştir. Konunun muhatabın zihninde daha net anlaşılması için mezkûr kelimenin geçtiği âyetlerden önce kelimenin sözlük anlamı ve kullanımı ile ilgili örnekler de serdedilmiştir.

Müellifin bu mevzuyu tefsir usûlü ile alakalı diğer eserlerinde de incelediği görülmektedir. Bu bölüm işlenirken müellifin konu ile ilgili eserlerinden istifade edilmiş olabileceği ihtimalinden ötürü ilgili eserler arasında mukayesede bulunmak gerekmektedir. Eserler karşılaştırıldığında son derece fazla benzerliğin bulunduğu görülmektedir. Pek tabidir ki bunda müellifin işlediği konunun alfabetik bir sırayı gerektirmesi de etkilidir. Müellif kelimelerin manalarını farklı eserlerinde aynı başlıklar halinde ele almıştır. Eserler, işleniş şekli ve temas edilen ana başlıklar itibariyle aynı olmakla birlikte ihtiva ettikleri alan itibariyle bazı farklılıklara sahiptir. Söz gelimi Kur'ân ilimlerine dair genel bilgiler içeren *el-Müdhiş*'te ve müellifin vücûh ve nezâir konusuna dair müstakil bir eseri olan *Nüzhetü'l-a'yüni'n-nevâzir fî ilmi'l-vücûh ve'n-nezâir*'de de *Fünûnü'l-efnân*'daki gibi kelimeler alfabenin (حرفالألف) şeklinde ilk harfinden başlayarak son harfine kadar bölümler eşliğinde verilmiştir. Her ne kadar aynı kelimelere temas edilmiş olsa da eserler arasında ihtiva ettikleri kelime sayılarında farklılıklar bulunmaktadır. Bu bağlamda meseleyle ilgili müstakil bir eser olması hasebiyle *Nüzhetü'l-a'yüni'n-nevâzir fî ilmi'l-vücûh ve'n-nezâir*'de işlenen kelime sayısı en fazla iken, ulûmu'l-Kur'ân hakkında umûmi bilgiler vermesine rağmen bunun dışında hadis, dil vb. gibi farklı konulara da iktibas eden *el-Müdhiş*'te en azdır. Diğer taraftan *Fünûnü'l-efnân*'da *el-Müdhiş*'te temas edilenlere ilaveten farklı kelimeler de incelenmiştir.⁴⁵¹

⁴⁵¹

Söz konusu kelimeler için bkz. EK 9.

أو، أدنى، الإنزال، الأرض، الأمر، الإنسان، الباء، الحق، الخير، الدين، الذكر، الروح، الصلاة، عن، الفتنة، في، القرية، كان، كلا، اللام، لولا، من، الو
kelimeleri müellifin *el-Müdhiş* adlı eserinde de işlenmiştir.⁴⁵² Bu eserde kelimelerin manaları verildikten sonra âyetlerle örneklendirilmiştir. *Nüzhetü'l-a'yüni'n-nevâzir fî ilmi'l-vücûh ve'n-nezâir*'de ise konu daha kapsamlı ele alındığı için her bir harf “Kitap” lafzıyla bölümlere ayrılmış, bunlarda “Bab” şeklinde alt bölümlere ayrılmıştır.

Buna mukabil *Fünûnü'l-efnân*'da açıklanacak kelimeler daha büyük karakterlerle yazılmıştır. Ardından “حرف الظا، الظلمات” ibaresinde olduğu gibi ele alınacak harfle kelimenin arasını ayırmak için virgöl kullanılmıştır. Ayrıca diğer bölümlerde olduğu gibi kelime sonlarındaki hemzeler düşürülmüştür. “البا، الرجاء، السماء” kelimelerinin “البا، الرجاء، السماء” şeklinde yazılmaları bunu açıkça göstermektedir. Bazen (الغيب) ve (لا) lafzındaki gibi tek bir harfte sadece bir kelimeye yer verilmiştir. Kelimelerin bazıları daha dar kapsamlı işlenirken (الضلال)⁴⁵³ gibi bazı lafızlar geniş bir şekilde izah edilmiştir. Yine (الام)⁴⁵⁴ lafzındaki gibi bir harfte verilen kelimelerden birine diğer kelimelerin tamamından daha fazla yer verilmiştir.

Öte yandan her üç kitapta da kelimeler zikredilirken isimler marife olarak, fiiller mazi sîgada harfler de bulundukları hal üzere sözlüklerde kullanıldığı şekilde getirilmiştir. *Fünûnü'l-efnân*'daki her bir kelimenin karşılığı *Nüzhetü'l-a'yüni'n-nevâzir fî ilmi'l-vücûh ve'n-nezâir*'de bulunduğu için bilhassa ikisi arasında yapılan mukayeseler neticesinde kelimelerin çoğunlukla aynı sıra dâhilinde verildiği ancak bazı kelimelerin yerlerinde küçük değişiklikler görülmektedir. Nitekim (الاتباع) kelimesi iki eserde neredeyse aynı lafızlarla işlenmiştir. Öyle ki eserler arasında bir kelime ve son cümle eksikliği⁴⁵⁵ dışında hiçbir fark

⁴⁵² İbnü'l-Cevzî, *el-Müdhiş*, 23-35.

⁴⁵³ Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 159-160.

⁴⁵⁴ Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 165-166.

⁴⁵⁵ *Fünûnü'l-efnân*'da “والعقل” kelimesi ve “إن الاتباء والتباء بالتخفيف والتشديد بمعنى واحد” cümlesi eksiktir.

yoktur.⁴⁵⁶ Yine (أخلد) lafzı açıklanırken *Nüzhetü'l-a'yüni'n-nevâzir*'de fiilin hangi babtan geldiği söylendikten sonra kelimenin iki manası verilmesine rağmen *Fünûnü'l-efnân*'da babın verilmediği gibi fiilin tek bir manası ile iktifa edilmiştir. Yalnız bu mana iki eserde lafız farkı ile takdim edilmiştir. Bunun dışında söz konusu kelime hakkında işaret edilen (... وَيَطُوفُ عَلَيْهِمْ وِلْدَانٌ مُّخَلَّدُونَ...)⁴⁵⁷ âyeti ile ilgili örnek *Fünûnü'l-efnân*'da bulunmamaktadır. Dolayısıyla bu kelime kayda değer bir fark yoktur.⁴⁵⁸ Diğer taraftan eserler arasında aynı mananın daha muhtasar ifade edildiği örnekler de mevcuttur. (الاستطاعة) lafzında “على سبيل المجاز” yerine “التجوز” kullanılması bu kabilden değerlendirilebilir.⁴⁵⁹ Ya da (الأسف) lafzının izahında eserlerden birinde “الحزن الشديد على الشيء”⁴⁶⁰ kullanılırken diğerinde “شدة الحزن”⁴⁶¹ ibaresinin tercih edilmesi de buna örnektir. Eksik cümle ve lafız değişiklikleri istisna edilirse eserlerin birbirine mutabak ettiği görülmektedir. Nitekim *Fünûnü'l-efnân*'da (أصبح) lafzı açıklanırken baştaki eksik kısım istisna edilirse *Nüzhetü'l-a'yüni'n-nevâzir*'le aynıdır.⁴⁶² Aynı şekilde (إلى) lafzının eserlerden birinde önce diğerinde sonra gelmesi de buna misaldir.⁴⁶³ Eserlerin özellikle ilk kısımları daha fazla mutabakat göstermektedir. Bununla beraber kelime hakkındaki görüşlerin yerlerinde değişikliklere rastlanmaktadır. Nitekim *Fünûnü'l-efnân*'da (التوفي) lafzı açıklanırken bazı eksiklerine ilave olarak kelime ile ilgili verilen üç görüşün sıralarında farklılıklar görülmektedir.⁴⁶⁴ Ayrıca *Fünûnü'l-efnân*'daki kelimelerin sözlük manalarının atlanarak doğrudan Mushafta bulunduğu vecihlerine göre meseleye başlamaktan kaynaklanan eksiklikler de mevcuttur.

⁴⁵⁶ Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 138-139; İbnü'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-a'yüni'n-nevâzir*, s. 85, 86.

⁴⁵⁷ İnsan 76/19.

⁴⁵⁸ *Nüzhetü'l-a'yüni'n-nevâzir*'deki “وذكر أهل التفسير” ibaresi *Fünûnü'l-efnân*'da “قال المفسرون” olarak gelmiştir. (Bkz.

Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 138; İbnü'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-a'yüni'n-nevâzir*, s. 86, 87).

⁴⁵⁹ Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 139; İbnü'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-a'yüni'n-nevâzir*, s. 88-89.

⁴⁶⁰ İbnü'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-a'yüni'n-nevâzir*, s. 91.

⁴⁶¹ Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 139.

⁴⁶² Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 140; İbnü'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-a'yüni'n-nevâzir*, s. 91, 92.

⁴⁶³ Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 139; İbnü'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-a'yüni'n-nevâzir*, s. 102.

⁴⁶⁴ Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 147; İbnü'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-a'yüni'n-nevâzir*, s. 213, 214.

h. Hitâbu'l-Kur'an

Fünûnü'l-efnân'ın sadece Köprülü nüshasında yer alan konularından biri olan Kur'an'daki hitap şekilleri işlenirken 15 hitap şekline temas edilmiştir. Hitap şekilleri ile ilgili herhangi bir izah yapılmaksızın doğrudan örnekler çerçevesinde konu işlenmiştir.⁴⁶⁵ Bu bölüm müellifin *el-Müdhiş* adlı eserinin Kur'an ilimleri ile alakalı bölümünde birkaç farkın dışında aynı şekilde geçmektedir. Müellif her iki eserde de 15 hitap şeklini şu şekilde sıralamıştır:

1. Umûmi hitap (خَلَقَكُمْ)
2. Husûsi hitap (أَكْفَرْتُمْ)
3. Cinse hitap (يَا أَيُّهَا النَّاسُ)
4. Neve hitap (يَا بَنِي آدَمَ)
5. Zâta hitap (يَا آدَمَ)
6. Medhî hitap (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا)
7. Zemmî hitap (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ كَفَرُوا)
8. Şeref hitabı (يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ)
9. İhanet hitabı (فَإِنَّكَ رَجِيمٌ)⁴⁶⁶
10. Tekil lafızla çoğula hitap (يَا أَيُّهَا الْإِنْسَانُ مَا عَرُكَ)
11. Çoğul lafızla tekile hitap (وَإِنْ عَاقَبْتُمْ)
12. İkil lafızla tekile hitap (أَلْقِيَا فِي جَهَنَّمَ)
13. Tekil lafızla ikile hitap (فَمِنْ رَبِّكَمَا يَا مُوسَى)
14. Başkası kastedilerek zâta hitap (فَإِنْ كُنْتَ فِي شكٍ)
15. Hitap ardından haber, haber ardından hitap ve zata hitap edip sonra başkasına yönelmek:

a.Hitap ardından haber (... حَتَّى إِذَا كُنْتُمْ فِي الْفُلِّ وَجَرَّيْنَهُمْ...)⁴⁶⁷

⁴⁶⁵ Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 193; İbnü'l-Cevzî, *el-Müdhiş*, s. 15, 16.

⁴⁶⁶ Bu madde *el-Müdhiş*'te Hitabu't-teveddüd şeklinde geçmektedir. Örnek olarak da (يَا بَنِي آدَمَ) verilmiştir.

b. Haber ardından hitap (... فَأَمَّا الَّذِينَ اسْوَدَّتْ وُجُوهُهُمْ أَكْفَرْتُمْ...)⁴⁶⁸

c. Zâta hitap edip sonra başkasına yönelmek (... إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ شَاهِدًا وَمُبَشِّرًا وَنَذِيرًا (8) لَتُؤْمِنُوا بِاللَّهِ) ⁴⁶⁹ Bu âyet-i kerîmedeki “لَتُؤْمِنُوا” lafzını Nâfî ve İbn Âmir (ت) harfî ile okumuşlardır.⁴⁷⁰

i. Emsâlu'l-Kur'ân

Fünûnü'l-efnân'ın sadece Köprülü nüshasında yer alan bu bölüm Kur'ân-ı Kerîm'de 42 meselin bulunduğu bildirildikten sonra sûre sırası esas alınarak ilgili âyetlere yer verilmiştir. Her bir âyetin hangi sûrede olduğu ayrıca belirtilmiştir.⁴⁷¹ Bu bölüm müellifin *el-Müdhiş* adlı eserinde aynı şekilde geçmektedir.⁴⁷² Üstelik *Fünûnü'l-efnân*'da da konu *el-Müdhiş*'te olduğu gibi Kur'ân'daki hitap şekillerinden sonra işlenmiştir. Kur'ân'da kaç mesel bulunduğu belirtildikten sonra sadece söz konusu âyetler verildiği için iki eser arasında da lafız farkı son derece azdır. Mevcut farklılıklar ise *Fünûnü'l-efnân*'daki eksik ve ziyade olan âyetlerde yoğunlaşmaktadır. Diğer taraftan Kur'ân-ı Kerîm'deki mesel sayısı hakkında *Fünûnü'l-efnân* 42, *el-Müdhiş* ise 43 ibaresini kullanmıştır.

Müellifin mesele hakkında genel bir açıklamada bulunmadan verdiği bazı âyetler şunlardır:

1. Bakara:⁴⁷³ (... كَمَثَلِ الَّذِي اسْتَوْفَدَ نَارًا)⁴⁷⁴

2. Âl-i İmrân: (... وَكُنْتُمْ عَلَىٰ شَفَا حُفْرَةٍ مِنَ النَّارِ...)⁴⁷⁵

3. Enâm: (... كَالَّذِي اسْتَهْوَتْهُ الشَّيَاطِينُ...)⁴⁷⁶

⁴⁶⁷ Yûnus 10/22.

⁴⁶⁸ Âl-i İmrân 3/106.

⁴⁶⁹ Ahzâb 33/45.

⁴⁷⁰ *el-Müdhiş*'te âyet “لَتُؤْمِنُوا” lafzıyla verildiğinde İbn Kesîr ve Ebî Amr kıraatine göre (ي) ile okunduğu belirtilmiştir.

⁴⁷¹ Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 193, 194.

⁴⁷² İbnü'l-Cevzî, *el-Müdhiş*, s. 16-18.

⁴⁷³ *el-Müdhiş*'te bu sûrenin 161, 261, 264 ve 265. âyetleri de geçmesine rağmen *Fünûnü'l-efnân*'da zikredilmemiştir.

⁴⁷⁴ Bakara 2/17.

⁴⁷⁵ Âl-i İmrân 3/103.

⁴⁷⁶ Enâm 6/71.

4. A'raf: (... فَمَثَلُهُ كَمَثَلِ الْكَلْبِ ...) ⁴⁷⁷

Bunlara ilaveten musannif Arapların kullandıkları mesellerin Kur'ân-ı Kerim'de daha güzel bir şekilde geçtiğini belirttikten sonra bu husustaki âyet örneklerini sıralamış ve her bir meseli (وقولهم) lafzıyla göstermiştir. Söz konusu meseller Arapların kullandığı ve Kur'ân'da geçen haliyele şu şekilde verilebilir:

Arapların kullandıkları meseller	Kur'ân'da geçiş şekilleri
Katil katli önler. (القتل أنفى للقتل)	⁴⁷⁸ (وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَاةٌ)
Duyulan görülen gibi değildir. (ليس المخبر كالمعاين)	⁴⁷⁹ (وَلَكِنْ لِيُطَمِّنَنَّ قَلْبِي)
Ne ekersen onu biçersin. (ما تزرع تحصد)	⁴⁸⁰ (مَنْ يَعْمَلْ سُوءًا يُجْزَ بِهِ)
Yerin kulağı vardır. (للحيطان آذان)	⁴⁸¹ (وَفِيكُمْ سَمَاعُونَ لَهُمْ)
Hamiyyet devanın başıdır. (الحمية رأس الدواء)	⁴⁸² (وَكُلُّوا وَاشْرَبُوا وَلَا تُسْرِفُوا)
İyilik ettiğin kimsenin şerrinden sakın. (احذر شر من أحسنت إليه)	⁴⁸³ (وَمَا نَقْمُوا إِلَّا أَنْ أَغْنَاهُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ مِنْ فَضْلِهِ)
Cahil bilmediğinin düşmanıdır.	⁴⁸⁵ (وَإِذْ لَمْ يَهْتَدُوا بِهِ فَيَقُولُونَ هَذَا إِفْكٌ قَدِيمٌ)

⁴⁷⁷ A'râf 7/176.

⁴⁷⁸ Bakara 2/179.

⁴⁷⁹ Bakara 2/260.

⁴⁸⁰ Nisâ 4/123.

⁴⁸¹ Tevbe 9/47.

⁴⁸² A'râf 7/31.

⁴⁸³ Tevbe 9/47.

⁴⁸⁴ (من جهل شيئا عاداه)	
İşlerin en hayırlısı ortasıdır. (خير الأمور أوسطها)	وَلَا تَجْعَلْ يَدَكَ مَغْلُولَةً إِلَىٰ عُنُقِكَ وَلَا تَبْسُطْهَا كُلَّ الْبَسْطِ ⁴⁸⁶
Kim zalime yardım ederse Allah o zalimi kendisine musallat eder. (من أعان ظالما سلطه الله عليه)	⁴⁸⁷ (كُتِبَ عَلَيْهِ أَنَّهُ مَنْ تَوَلَّاهُ فَأَنَّهُ يُضِلُّهُ)
İyilik yaptığında sonra onu bozar. (لما انضح رمد)	⁴⁸⁸ (وَأَعْطَىٰ قَلِيلًا وَأَكْدَىٰ)
Yılan ancak yılan doğurur. (لا تلد الحية إلا حية)	⁴⁸⁹ (وَلَا يَلِدُوا إِلَّا فَاكِراً كَفَّارًا)

B. Fünûnü'l-Efnân'ın Yöntemi

Erken dönem tefsir usûlü kaynaklarından olan *Fünûnü'l-efnân* döneminin klasik yöntemiyle telif edilmiş kıymetli bir eserdir. Müellif Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin Hanbelî mezhebine mensubiyeti eserin muhteva ve yöntemine hatırı sayılır derecede tesir etmiştir. Dolayısıyla eserin yöntemi incelenirken gerek müellifin gerekse yaşadığı dönemdeki şartların itibara alınması gerekmektedir. Müellifin hicri altıncı asırda yaşadığı dikkate alınırsa eserin rivâyetle birlikte dirâyet yöntemiyle de tasnif edildiği ortaya çıkmaktadır. Fırkalaşma sürecinin teşekkül etmeye başladığı bir İslâm coğrafyasında yetişen müellif, bu asırda zuhur eden meseleleri yine dönemin yöntemlerini kullanmak suretiyle eserine yansıtmıştır.

⁴⁸⁵ Ahkâf 46/11.

⁴⁸⁴ Bu meselin *Fünûnü'l-efnân*'da zikredilmemesine rağmen el-Müdhîş'te iki âyet örneğiyle birlikte yer almaktadır. Üstelik *Fünûnü'l-efnân*'da doğrudan ikinci örnek verilmiştir. Dolayısıyla daha önce mesel de zikredilmediği için sanki bu örnek bir önceki mesele ait gibi görünmektedir. Halbûki arada bir mesel düşmüştür. O halde iktibasın el-Müdhîş'ten *Fünûnü'l-efnân*'a iktibas söz konusu olabilir.

⁴⁸⁶ İsrâ 17/29.

⁴⁸⁷ Hac 22/4.

⁴⁸⁸ Necm 53/34.

⁴⁸⁹ Nûh 71/27.

Diğer taraftan çoğu ilim dalı ile ilgili müstakil eserler telif eden İbnü'l-Cevzî, eserinin alanını sadece Kur'ân ilimleri ve tefsir usûlü ile sınırlandırmıştır. Bu bakımdan da eser ilk dönemde telif edilen derli toplu bir tefsir usûlü çalışması olma özelliğine sahiptir. Böylelikle kendisinden sonraki çalışmalar da ayrıca örnek teşkil etmiştir. Müellifin eserindeki yönteminin, konuları ele alırken istifade ettiği kaynaklara ve ifade şekillerine göre değerlendirilebilir.

1. Kaynakları Kullanma Tarzı

a. Rivâyetlere Yer Verme

İbnü'l-Cevzî bazı konuları işlerken sadece mevcut görüşleri nakletmekle iktifa etmiştir. Özellikle bölümle ilgili malumatların rivâyetlere dayandığı durumlarda mesele hakkındaki rivâyetleri sırayla zikretmiştir. Rivâyet kaynakları arasında sahabe, tâbiûn ve sonraki dönem ulemasından muhtelif kişiler bulunmaktadır. Buna göre sahabe kaynakları arasında Hz. Ebû Bekir (13/634), Hz. Ömer (23/643), Hz. Ali (40/660), Abdullah b. Mesud (32/652), Ebû Hureyre (58/678), tabiin arasında Mücâhid b. Cebr (104/722), Dahhak b. Müzâhim (106/724), İkrime (107/725) ve daha sonraki dönemden İmriu'l-Kays (545), Nâbiğa (18/604), Mukâtil b. Süleyman (150/767), Kisâi (189/804), Ferrâ (207/822), Ebû Ubeyde (209/824), Ahfeş (221/835), Buhârî (256/869), Müslim (261/874), Tirmizî (279/892), İbn Kuteybe (276/889), İbnü'l-Enbârî (328/939), Ebû'l-Hüseyin İbnü'l-Münâdî (336/947), İbn Fâris el-Luğavî (395/1004), ve Ali b. Ubeydullah (527/1132) gibi zâtlar bulunmaktadır.⁴⁹⁰ Kendi asrındaki âlimlerin yanı sıra sahabe ve tâbiinden de nakilde bulunan musannif genellikle rivâyetleri senetleri ile birlikte vermiştir. Bütün bunlara ilaveten rivâyetlerinde sıhhat şartı aramamıştır.

Müellif kimi zaman mevcut rivâyetleri sıralamakla yetinmeyerek rivâyetler arasında da tercihte bulunmuştur. Ayrıca halku'l-Kur'ân meselesinde olduğu gibi tercihlerine mezhebi görüşü açık bir şekilde tesir etmiştir. Üstelik tercihlerini konu başlıklarına yansıtmayı da ihmal etmemiştir. Nitekim halku'l-Kur'ân'da olduğu gibi “Neshi İnkâr Edenlere İlâhi

⁴⁹⁰

Bkz. Turgut, Ali, *İbnü'l-Cevzî ve Tefsir Usûlündeki Yeri*, s. 71, 72.

Cevap”⁴⁹¹ bölümünde de konu başlığından, müellifin neshi kabul edenler arasında yer aldığı görülmektedir.

Bunun gibi rivâyetler arasında rast gele bir tercih yapmak yerine yedi harf meselesindeki gibi mevcut rivâyetleri veciz bir şekilde değerlendirmiştir. Bu bakımdan yedi harfin hangi lehçeler olduğunu belirtmeksizin Kur’ân’ın yedi fasih Arap lehçesine göre indirildiğini ifade etmenin daha isabetli olacağını beyan etmesi ve Kur’ân-ı Kerîm’in Arapça’nın en sahih yedi lehçe üzerine, bu lehçelerle konuşanların dillerinden daha zengin bir şekilde indirildiğini vurgulaması bu kabilden değerlendirilebilir.

Yine müellif tercihlerinde kullandığı rivâyet kaynaklarını belirtmekten de çekinmemiştir. Bunun örneğini de yedi harf hususunda en sahih görüş olarak takdim ettiği görüşün Sa‘lebî ve İbn Cerîr’e aidiyetini ifade etmesinde görmek mümkündür. Bununla birlikte bir meselenin bir bölümü hakkındaki tercihlerini ayrı bir fasılda değerlendirdiği de olmuştur. Mesela sûrelerin âyet sayılarına dair açılan bölümde öncelikle muhtelif beldelerin âyetlerin sayısına dair görüşlerine yer vermekte⁴⁹² daha sonra “Sûrelerin Âyet Sayıları Açısından Benzerlikleri” bölümünde mevcut sayıları Kûfe ehlinin tercihlerine göre verdiğini belirtmektedir. Dolayısıyla ilmi tavrın bir gereği olarak konuyu işlerken tercihini neye göre yaptığını beyan etmiştir. Bu arada müellif tercihlerinde ulemanın ekseriyetinin kanaatlerine katılmaktadır. Zaten âyet sayılarında da Kûfe ehlini itimat edilen görüş olmasından dolayı tercih etmiştir. Zira Kûfe ehlinin görüşleri mushafla mutabakat halindedir.

b. Referans Gösterme

Müellif konuları işlerken meseleyi uzatmamak ve gereksiz yere tekrar etmemek için okuyucuyu bazı kaynaklara yönlendirmektedir. Bu yönlendirmeler aynı eser içerisinde daha önceden işlenmiş konulara olabileceği gibi başka eserlere yönelik de ortaya çıkabilir. Eserin kendi içindeki göndermelerine dair misali “Sûrelerin Âyet Sayıları Açısından Benzerlikleri” bölümünün başında meseleyi uzatmak istemediğini, arzu edenin “Sûrelerin Âyet Sayıları” bahsine dönebileceği ifadelerinde görmek mümkündür.

---

⁴⁹¹ Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 172.

⁴⁹² Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 10-18; İbnü’l-Cevzî, *Fünûnü’l-efnân*, s. 278-327.

Müellifin işlediği eserin dışındaki kaynaklara yaptığı göndermeler ise iki türdür. Bunlardan ilki müellifin kendisine ait başka bir eserine işaret etmesi şeklindedir. *Fünûnü'l-efnân*'da bunun çeşitli örneklerine rastlamak mümkündür. Musannif bazen daha önce başka bir kitabında da aynı konuyu işlediğini zikrettikten sonra işlemediği farklı bir yöne temas ettiği gibi bazense sadece konuların başlıklarını vererek doğrudan o husustaki teliflerine atıfta bulunmuştur. Bunun ilk kısmı için de müellifin Mekkî ve Medenî'ye dair malûmâtları tekrar ederek uzatmak istemediğini belirttikten sonra meseleyi muhtasar bir şekilde işlemesi ve konu hakkında pek çok görüşün ortaya çıktığını, kendisinin de tefsirle ilgili kitaplarında mezkûr ihtilaflara yer verdiğini zikretmesine rağmen sonradan ilave malumat kabilinden hangi sûrelerin Mekkî hangilerinin Medenî olduğuna temas etmek suretiyle sayısal veriler kullanmasını misal vermek mümkündür.⁴⁹³ İkinci kısma da “Tefsir – Tevil”, “Muhkem – Müteşâbih” gibi hakkında müstakil eser yazdığı konulara gönderme yaparken sadece konu başlığını zikretmesi örnek verilebilir.⁴⁹⁴ Diğer taraftan müellifin kendi eserleri dışında gösterdiği kaynaklara Kur'ân'daki yabancı kelimeler konusunda zikredilen *el-Muarrab mine'l-Kur'ân* adlı eser misal verilebilir. Burada müellif söz konusu malumatı hocası Ebû Mansûr'dan aldığını zikretmiştir.⁴⁹⁵ O halde yeri geldiğinde bilginin kaynağını da vermiştir.

Diğer taraftan İbnü'l-Cevzî gerek kendisine ait eserlerden gerekse diğer âlimlerin özellikle hocalarının eserlerinden yeri geldikçe ictibasta bulunmaktadır. Hakikatte tekrarı sevmemesine rağmen işlediği bazı konuların farklı kitaplarında geçtiği görülmektedir. Üstelik aynı örneklerin kullanılması eserler arasında ictibas olduğu ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Müellifin sadece tefsir usûlü ile ilgili eserleri mukayese edildiğinde bile bunun pek çok örneğini müşahade etmek mümkündür.

c. Örneklerle Konuyu Zenginleştirme

Müellif özellikle âyet kaynaklı örnekleriyle meseleleri muhatabının zihninde somutlaştırmaktır. Bunu yaparken her mesele hakkında ayrı örnek verdiği gibi bazı örnekleri de teferruatlı bir şekilde açıklamaktadır. Söz konusu izahat ise genellikle ilk örneklerde açığa çıkmaktadır. Kimi zaman örneklere ilaveten meselenin sebepleri üzerinde de durulmuştur. Fiil

⁴⁹³ Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 19; İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân*, s. 335-338.

⁴⁹⁴ Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 22; İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân*, s. 374, 375.

⁴⁹⁵ İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân*, s. 348.

çekimleri konusunda “هل” lafzının neden sadece olumlu cümlelere dâhil olduğunu belirtilmesi buna misaldir.

d. Tefsir Kaynaklarındaki Yöntemleri Kullanma

Eserde aynı zamanda zamirlerini merciini verme, âyetlerin sebebi nüzûlünü beyan etme, Arap şiirinden istiṣhatta bulunma ve kıraat farklılıklarına işaret etme gibi tefsir yöntemleri de kullanılmıştır. Garîbu’l-Kur’ân konusunda sebebi nüzûl örnekleri, Arap dilinin yapısıyla ilgili bölümde İmriu’l-Kays’tan sunulan şiir örnekleri, (يا أيها) lafzı üzerinde vakıf yapma hususunda kıraat imamlarının farklılıkları bu kabilden değerlendirilebilir. Ayrıca kıraatlar arasında tercih de yapılmaktadır.

e. Konuyu Sistematik Bir Bütünlük İçerisinde Ele Alma

İbnü’l-Cevzî’nin eserini işlerken en çok kullandığı yöntem meseleleri karmaşık yığınlar halinde değil sistematik bir bütünlük içerisinde muhatabına sunmasıdır. Bu bağlamda kaynaklardaki malzemeyi de iyi bir şekilde derlemiştir. Söz konusu bütünlük ise mevzuya göre şekillenmektedir. Mesela sûreler söz konusu olduğunda Kur’ân-ı Kerîm’deki kronolojik sırası esas alınırken,⁴⁹⁶ kelimelerde ise alfabetik sıralama gözetilmiştir.⁴⁹⁷

Müelif meseleleri tasnif ederken özlü bir şekilde izahatta da bulunmuştur. Vakfı tam, hasen ve kabîh olmak üzere üç kısma ayırdıktan sonra her birinin hükmünü ilgili örneklerle beyan etmesi buna misaldir. Bunun yanı sıra konular belirli bir plan dâhilinde ve kendi içerisinde alt başlıklara ayrılarak sunulmuştur. Aynı zamanda daha iyi kavramayı sağlamak adına sıralamalarda grupta yoluna gidilmiştir. “Mekkî ve Medenî Sûreler” bölümünde Medenî sûreler sayılırken önce Kur’ân’ın ilk ve son yarısında bulunmasına göre ele alınması ardından da Fatiha, Bakara, Âl-i İmrân, Nisâ, Mâide sûreleri ilk beş sûre parantezine alınması bu kabilden değerlendirilebilir. Yine sûreleri arka arkaya sıralamak yerine “Hadid Sûresi’nden Tahrîm Sûresi’ne kadar on sûre” şeklinde gruplandırılması da buna misaldir. Benzer şekilde tek tek her bir sûrenin ismi zikredilmeyerek az yekûnu teşkil eden grubun isimleri ile iktifa edilmiştir. Buna da aynı bölümdeki 29 Medenî sûre ile ihtilâflı sûrelere yer verilmesi

⁴⁹⁶ Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 10-18; İbnü’l-Cevzî, *Fünûnü’l-efnân*, s. 278-327.

⁴⁹⁷ Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 138-170.

örnektir.⁴⁹⁸ Ayrıca her bir sûrenin adını daha büyük karakterlerle yazmak suretiyle de sûrelerin arasını tefrik etmiştir.

2. Konuları İfade Etme Tarzı

a. Okuyucuyu Doğrudan Muhatap Kabul Etme

Müellif, klasik usûle uygun olarak okuyucuyu doğrudan muhatap kabul ettiğinden hitap dilini kullanmıştır. Fiil çekimleri bölümündeki “Zikretmiş olduğum bütün fiillerin misallerinin (فعل) binasından olduğunu bilmelisin.” ifadesi bu kabildendir.

b. Şahsî Tercihlerine Yer Verme

Müellif zaman zaman “Ben de derim ki” anlamına gelen “قلت” lafzıyla kendi fikrine temas etmektedir. Ancak her ne kadar tercih ifadeleri kullansa da hakikatte yeni bir fikir beyan etmekten ziyade daha önceden kaydettiği bir rivâyeti aklıyla desteklemektedir. Dolayısıyla hüccet getirirken rivâyetle birlikte akıldan da destek almaktadır.

c. Bazı Lafızlara Husûsi Manalar Yükleme

Musannifin lafızlara yüklediği anlam büyük ölçüde bugünkü tefsir usûlü terimleriyle mutabakat halinde olmasına rağmen bazı küçük farklılıklar da bulunmaktadır. Müşkil kelimesini müteşâbih anlamında kullanması ya da müteşâbihi birçok manaya gelebileceği için açıklamaya ihtiyaç duyulan âyetler anlamıyla birlikte lâfzen benzer âyetler manasıyla da ele alması bu duruma örnek teşkil edebilir.

Müellif, lafızlar arasında karışıklığa mahal vermemek için maksadını da ayrıca dile getirmiştir. Lafız açısından benzer âyetler bölümünden önce müteşâbih hakkında bir bahis daha açacağını ancak bununla lafız açısından benzer âyetleri kastettiğini belirtmesi bu kabilden değerlendirilebilir.⁴⁹⁹

---

⁴⁹⁸ Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 19; İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân*, s. 335-338.

⁴⁹⁹ İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân*, s. 385.

d. Soru – Cevap Üslûbunu Kullanma

Müellif bazı sorular sormak suretiyle okuyucunun dikkatini çeşitli meselelere çekmeye çalışmıştır. Söz gelimi “Lafız Açısından Benzer Âyetler” bölümündeki gibi “Eğer denilirse / إن قيل” ve “Cevap şöyledir / فالجواب” lafızlarıyla soru cevap yöntemine de başvurulmuştur.⁵⁰⁰

Netice itibariyle müellifin gerek muhtevası gerekse yöntemi değerlendirildiğinde kendi dönemine kadar tefsir usûlü konularına dair dağınık halde gelen malzemeyi *Fünûnu'l-efnân* ile toplu halde takdim ettiği ifade edilebilir.

II. FÜNÛNÜ'L-EFNÂN'IN TEFSİR USÛLÜ AÇISINDAN DEĞERİ

Bu bölümde *Fünûnu'l-efnân*'ın yöntem ve muhtevasını diğer tefsir usûlü kaynaklarıyla mukayese etmek sûretiyle inceledikten sonra eserin etkileri üzerinde durmaya çalıştık. Erken döneme yakın bir zamanda telif edilen *Fünûnu'l-efnân*, tefsir usûlünün belli başlı konularını ihtiva etmesi hasebiyle kendinden önceki eserler arasında ayrıcalıklı bir yer edinmiştir. Eser aynı zamanda son dönem sistemli tefsir usûlü kaynaklarına örnek teşkil ettiğinden asırlardır ilim ehlinin değer verdiği kıymetli bir çalışma olmuştur. *Fünûnu'l-efnân*'ın tefsir usûlündeki değerini tespit edebilmek için eseri kendinden önceki ve sonraki kaynaklarla mukayese ettik. Mukayeselerimiz esnasında *Fünûnu'l-efnân*'ın Köprülü Kütüphanesi'ndeki yazmasında bulunmasına rağmen tahkik edilmiş nüshalarında yer almayan konuları da nazar-ı dikkate aldığımızı önceden belirtmek isteriz.

A. *Fünûnu'l-Efnân*'ın İçerik ve Metod Açısından Bazı Tefsir Usûlü Kaynakları İle Mukayesesi

Fünûnu'l-efnân'ın içerik ve metodunun daha sağlıklı değerlendirilebilmesi için eserin kendinden önceki ve sonraki kaynaklarla karşılaştırılması gerekmektedir. Ne var ki söz konusu süreçte telif edilen eserler büyük bir yekûn teşkil ettiğinden, çalışmamızda *Fünûnu'l-efnân*'ı sadece belirli birkaç eserle mukayese ettik. Bu bağlamda müellifin yaşadığı asra yakın

⁵⁰⁰

Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 36; İbnü'l-Cevzî, *Fünûnu'l-efnân*, s. 478-480.

kaynaklardan başka müelliften asırlarca önce ve sonra yaşayan âlimlerin eserlerinden de yararlandık. Böylelikle İbnü'l-Cevzî'nin *Fünûnu'l-efnân*'ının etkilediği ve etkilendiği usûl kaynaklarını tespit etmeye çalıştık.

1. *Fünûnu'l-efnân*'ın Kendinden Önceki Bazı Tefsir Usûlü Kaynakları İle Mukayesesi

Bu bölümde *Fünûnu'l-efnân*, Haris el-Muhâsibî'nin *el-Akl ve fehmu'l-Kur'ân*'ı; Taberî'nin *Câmiü'l-beyân an te'vili âyi'l-Kur'ân*'ı ve Rağıb el-İsfahânî'nin *Mukaddimetu câmi't-tefâsir*'i ile içerik ve yöntem bakımından karşılaştırılacaktır.

a. *el-Akl ve fehmu'l-Kur'ân*

Haris el-Muhasibî'nin *el-Akl ve fehmu'l-Kur'ân* adlı eseri tefsir usûlüne dair genel konuları ihtiva eden eserler arasında bilinen ilk kaynaktır.⁵⁰¹ *Fehmü'l-Kur'ân*, isminin de çağrıştırdığı üzere Kur'ân'ın anlaşılması üzerine kaleme alınmıştır.⁵⁰² İbnü'l-Cevzî'den önce telif edilmesi hasebiyle araştırmamıza konu olan eser, aynı zamanda müellifin Kur'ân ilimleri hakkındaki mülâhazalarını ve tefsir anlayışını da ortaya koymaktadır.⁵⁰³ Hüseyin el-Kuvvetli'nin tahkik ettiği eser “Akl” ve “Fehmü'l-Kur'ân” olmak üzere iki ayrı çalışmanın birleştirilmiş halidir.⁵⁰⁴ Mafâih muhakkik bu iki eserin tahkiklerini ayırmıştır.⁵⁰⁵ Muhakkik eserin başında Haris el-Muhasibî'nin hayatı ve akılcı mezhebi üzerinde durmuş ve Haris el-Muhasibî'nin eserlerine yer vermiştir.⁵⁰⁶ Buna göre müellif, İslâm dünyasında fikir ayrılıklarının zuhur ettiği bir dönemde Basra'da dünyaya gelmiştir.⁵⁰⁷ Emevilerin son,

⁵⁰¹ Muhasibi, Ebû Abdullah Haris b. Esed, *el-Akl ve fehmu'l-Kur'ân*, (thk. Hüseyin Kuvvetli), Dâru'l-kindî; Dâru'l-fıkr, İrbid 1982/1402.

⁵⁰² Öksüz, Adil, Muhâsibi: *Fehmu'l-Kur'ân*, *Sakarya Üniversitesi İFD*, 2002, sayı:5, s. 175.

⁵⁰³ Bu hususta daha ayrıntılı bilgi için bkz. Çalışkan, İsmail, *Tefsir Usûlünün İlk Kaynakları Üzerine Bir Tetkik - Abdullah b. Vehb ve Muhâsibî Örneği-*, *Tarihten Günümüze Kur'ân İlimleri ve Tefsir Usûlü*, 2009, sayı: , Isparta 2009, s. 202-207.

⁵⁰⁴ Eser Türkçemize Veysel Akdoğan tarafından kazandırılmıştır. (Bkz. Muhasibi, Ebû Abdullah Haris b. Esed, *el-Akl ve fehmu'l-Kur'ân: Akıl ve Kur'ân Anlaşılması*, (trc. Veysel Akdoğan), İşaret Yay, İstanbul 2003.

⁵⁰⁵ “Akl” risalesinin metni için bkz. Muhasibi, *el-Akl ve fehmu'l-Kur'ân*, s. 193-238; “Fehmü'l-Kur'ân” için bkz. *el-Akl ve fehmu'l-Kur'ân*, s. 263-503.

⁵⁰⁶ Bu bağlamda yaşadığı dönemdeki düşünce akımlarına temas edittikten sonra Hâris'in Mutezile, Şia, fakihler, sûfiler ve Hanbelî muhaddisler hakkındaki görüşlerine ayrı başlıklar halinde temas etmiştir. (Bkz. Muhasibi, *el-Akl ve fehmu'l-Kur'ân*, s. 9-92).

⁵⁰⁷ Muhasibi, *el-Akl ve fehmu'l-Kur'ân*, s. 12.

Abbasîlerin ilk dönemlerine tekabül eden bu tarihlerde Ehl-i sünnet çizgisinde ilerlemiştir. Dolayısıyla araştırmamızın kapsamına giren *Fehmü'l-Kur'ân*'da söz konusu fikir ayrılıklarının yansımalarını görmek mümkündür. Bu kısımda Kur'ân'ın ve kurrânın faziletleri, Kur'ân fikhî, muhkem müteşabih, nâsih – mensûh, halku'l-Kur'ân gibi tefsir usûlü konularının yanı sıra ayrı bir bölümde de takdim – tehir, gizlilik, zaid harfler, fasl – vasl gibi Kur'ân'ın uslûbu hakkındaki bilgilere yer verilmiştir.⁵⁰⁸ Buna ilaveten Mutezilenin vaad – vaîd, şefaât gibi hususlardaki iddialarına da ayrı bir başlık açılmıştır.

Fehmü'l-Kur'ân alanında ilk olmasına rağmen konuları itibariyle İbnü'l-Cevzî'nin *Fünûnu'l-efnân*'ına nazaran son derece sınırlı kalmaktadır. Her ne kadar *Fehmü'l-Kur'ân* ve *Fünûnu'l-efnân*'daki bazı konuların içeriğinde benzerlikler görülse de İbnü'l-Cevzî çalışmasında sadece Kur'ân ilimlerini kapsamlı bir şekilde ele alırken, Haris el-Muhasibî farklı meselelere de temas etmiştir. Dolayısıyla eserini tefsir usûlü konularına hasreden İbnü'l-Cevzî'nin, daha donanımlı bir ürün ortaya koyduğu kanaatine varmak mümkündür. Diğer taraftan her iki âlim de Kur'ân uslûbuyla ilgili meseleler bağlamında dil ve belâğat konularına müstakil olarak ağırlık vermişlerdir. Bu hususiyet erken dönem eserlerinden sistematik dönem eserlerine aynı şekilde aktarılmıştır.

Haris el-Muhasibî eserinde Kur'ân'ın keyfiyeti üzerinde de yoğunlaşmıştır. Bundan başka bazı konuları da ayrıntılı bir şekilde ele almıştır. Nâsihi mensûhtan ayırmak için sûreleri Mekkî ve Medeni olarak kısımlara ayırdıktan sonra hükümlerde neshi on beş kısımda incelediği bölüm bu duruma örnek teşkil edebilir.⁵⁰⁹ Müellif *Fehmü'l-Kur'ân*'da konuları âyetlerle örneklendirdiği gibi yeri geldikçe de açıklamalarda bulunmuştur.⁵¹⁰ Ayrıca diğer eserler gibi soru – cevap üslûbuna da yer vermiştir. Bütün bu bilgilerden hareketle *Fehmü'l-Kur'ân*'ın *Fünûnu'l-efnân*'a muhteva ve yöntem bakımından kaynaklık ettiğini söylemek imkân dâhilindendir. Ancak Haris el-Muhasibî akıl ve anlam üzerinde daha fazla durmuştur.

---

⁵⁰⁸ Muhasibi, *el-Akl ve fehmü'l-Kur'ân*, s. 271-502.

⁵⁰⁹ Muhasibi, *el-Akl ve fehmü'l-Kur'ân*, s. 398-475.

⁵¹⁰ Kur'ân'daki zaid harflerle mufassal – muvassal kavramlarının ele alındığı kısımda bunun örnekleri mevcuttur. (Bkz. Muhasibi, *el-Akl ve fehmü'l-Kur'ân*, s. 388-392).

b. *Câmiü'l-beyân an te'vîlî'l-Kur'ân* Tefsirinin Mukaddimesi

Taberi'nin *Câmiü'l-beyân an te'vîlî âyi'l-Kur'ân* adlı tefsirine başlarken yazdığı mukaddime, tefsir usûlü bilgilerini ihtiva etmesi hasebiyle bu alandaki çalışmalar arasında değerlendirilmektedir. Esasında tefsire başlamadan önce bilinmesi gereken unsurları içeren bu mukaddime tefsirin girişi olduğu için müstakil bir eser değildir. Ancak tefsirin ilk ve kapsamlı örneklerinden olan *Câmiü'l-beyân*'ın mukaddimesi olması sebebiyle sadece tefsir mukaddimleri arasında değil, tefsir usûlü kaynakları arasında da ayrıcalıklı bir mevkiye sahiptir. Araştırmamız esnasında böylesi kapsamlı bu eseri, *Fünûnu'l-efnân*'ın tefsir usûlündeki yerini tespit ederken ele almayı uygun gördük.

Özellikle tarih ve tefsirde şöhret bulan Taberi (v. 310/920) çeşitli beldelere yaptığı seyahatlerle ilmi anlamda kendini yetiştirmiştir. Müellifin *Câmiü'l-beyân an te'vîlî âyi'l-Kur'ân* tefsiri sadece tefsir ilminde değil, müellifin diğer eserleri arasında da mümtaz bir yer edinmiştir. Taberi'nin tefsiri Hz. Peygamber, sahabe ve tâbiûndan nakledilen rivâyetler ile kendisine kadar gelen tefsir görüşlerini bir araya toplayan ansiklopedik mahiyette bir eserdir.⁵¹¹ *Câmiü'l-beyân an te'vîlî âyi'l-Kur'ân* tefsirinin mukaddimesi de tefsiri kadar donanımlıdır. Zira Taberi mukaddimesinde her ne kadar klasik anlamda Kur'ân ilimleri mevcut olmasa da pek çok bahis farklı formatta ele alınmıştır.⁵¹²

Taberi, tefsirinin mukaddimesinde öncelikle Kur'ân âyetlerinin manaları⁵¹³ üzerinde durmuş ardından lügatü'l-Kur'ân, yedi harf, tevilü'l-Kur'ân gibi konulara yer vermiştir.⁵¹⁴ Zikredilen bu konular İbnü'l-Cevzî'nin *Fünûnu'l-efnân*'ında da geçmektedir. Ne var ki müelliflerin konu için ayırdıkları alanlar müsâvî değildir. Söz gelimi İbnü'l-Cevzî tefsir – tevil konusunu son derece yüzeysel geçerken, Taberi bu konuya daha tafsilatlı bir şekilde yer vermiştir. Taberi bu konuların dışında Kur'ân'ı rey ile tefsir etmenin nehyi hakkındaki rivâyetler, sahabî müfessirler, tefsirde övülen ve yerilenler üzerinde de durmuştur.⁵¹⁵ Buna ilaveten Kur'ân'ın isimleri ile âyet ve sûre kavramlarına da temas etmiştir.⁵¹⁶ Fakat

⁵¹¹ Çetiner, Bedreddin, *Ebu'l-Berekât en-Nesefî ve Medârik Tefsiri*, İFAV, İstanbul 1995.

⁵¹² Bkz. Karacelil, Süleyman, *Tefsir Usûlünün Yapısı ve İşlevi*, 196.

⁵¹³ Taberî, Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid, *Tefsirü't-Taberî = Câmiü'l-beyân an te'vîlî âyi'l-Kur'ân*, (thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî), Dâru Âlemi'l-Kütüb, Riyad 2003/142, I, 8-20.

⁵¹⁴ Taberî, *Câmiü'l-beyân an te'vîlî âyi'l-Kur'ân*, I, 20-70.

⁵¹⁵ Taberî, *Câmiü'l-beyân an te'vîlî âyi'l-Kur'ân*, I, 71-84.

⁵¹⁶ Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Bayar, Fatih, *Taberî'nin Tefsir Metodolojisi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi, SBE, Bursa 2008, s. 23-39.

mukaddimede *Fünûnu'l-efnân*'daki gibi tefsir usûlünün çoğu konusunu görmek mümkün değildir.

Taberî tefsirinde kendisine gelen bütün rivâyetleri nakletmiştir. Hatta söz konusu rivâyetler mukaddimede de büyük bir yekûn tutmaktadır.⁵¹⁷ Müellif eserinde rivâyetleri birbiri ile ilgilerine göre tasnif ettikten sonra kendi görüşüne de yer vermiştir. O halde rivâyetleri kullanma açısından *Fünûnu'l-efnân*'la *Câmiü'l-beyân an te'vili âyi'l-Kur'ân*'ın mukaddimesinde benzerlik söz konusudur. Ayrıca her iki eser sahibinin soru – cevap üslûbu da eserlerin yöntem birliğini ortaya koymaktadır.

c. *Mukaddimetu câmiü't-tefâsir*

Rağıb el-İsfahânî'nin (v. 502/1108) *Mukaddimetu câmiü't-tefâsir*'i⁵¹⁸ tefsir usûlünün ilk kaynakları arasında yer alması açısından önemli bir mevkiye sahiptir. Bu eser de müstakil bir Kur'an ilimleri çalışması değil, müellifin tefsirinin girişidir. İbnü'l-Cevzî'den önce kaleme alınan bu eser, *Fünûnu'l-efnân*'ın erken dönem telifat içindeki yerini tespiti yardımcı olması gayesiyle çalışmamıza konu edilmiştir.

İsfahân'da dünyaya gelen bu kıymetli âlimin hayatı hakkında tabakât ve tarih kitapları yeterli bilgiyi sunamamaktadır. Özellikle tefsir, fıkıh, felsefe, dil gibi alanlarda mütehasıs olan İsfahânî, Bağdat'ta ilim tahsil etmiştir. Çalışmamızın konusu olan *Mukaddimetu câmiü't-tefâsir*'de Rağıb el-İsfahânî, tefsirine başlamadan önce bu ilmin usûlü ile ilgili giriş mahiyetinde bazı bilgiler vermiştir. Eser, Ahmed Hasan Ferhat tarafından tahkik edilmeden önce Kâdi Abdülcebbar'a ait *Tenzîhu'l-Kur'ân ani'l-metâin* adlı eserinin zeyliyle birlikte basılmıştır. İbnü'l-Cevzî'ye oldukça yakın bir dönemde telif edilen bu eser, *Fünûnu'l-efnân*'ın çağdaşı olan yazılı kaynaklar arasındaki değerini de ortaya koymaktadır. *Mukaddimetu câmiü't-tefâsir* sadece müellifin tefsirindeki yöntemini ortaya koyması açısından değil aynı zamanda dünya görüşünü yansıtmaları bakımından da mühimdir.

Mukaddimetu câmiü't-tefâsir, ihtiva ettiği konular bakımından, ansiklopedik bir yapıya sahip olan *Fünûnu'l-efnân*'a kıyasla son derece sınırlı kalmaktadır. Bunda eserin daha erken dönemde telif edilmesinin etkisi bulunabilir. Diğer taraftan iki eser de tefsir usûlü üzerine kaleme alındığı için, ihtiva ettiği konular itibariyle mutabakat halindedir. 23 bölüm

⁵¹⁷ Bulut, Ali, *Erken Dönem Tefsir Mukaddimelerinin Tefsir Usûlü Açısından Değerlendirilmesi*, s. 79.

⁵¹⁸ Eserin yazma nüshaları hakkında bilgi için bkz. Temizkan, Abdullah, *Râğıb El-İsfahânî'nin Kur'ân'ı Anlama ve Yorumlama Yöntemi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, SBE, Ankara 2008, s. 18,19.

içeren *Mukaddimetu câmiî't-tefâsir*, usûl konularının yanı sıra dille ilgili meselelere de değinmektedir. Rağıb el-İsfahânî, özellikle müfred, mürekkeb ve müşterek lafızlara dair bahislerin yanı sıra hakikat – mecaz, amm – hass kavramları üzerinde durmuştur. Ayrıca tefsir ve tevil arasındaki fark, nâsîh – mensûh, muhkem – müteşâbih gibi tefsir usûlü konularına da yer vermiştir. Mukaddime'nin sonunda besmele, Fatiha ve Bakara sûresinin ilk altı âyeti de tahkik edilmiştir. *Fünûnu'l-efnân*'da Kur'ân ilimleri konuları *Mukaddime*'den çok daha ayrıntılı bir şekilde işlenmiştir. Buna mukabil “Tefsir ve Tevil Arasındaki Fark” konusunda olduğu gibi kimi zaman *Mukaddime*'nin *Fünûnu'l-efnân*'dan daha teferruatlı ele aldığı bölümler de mevcuttur. Öyle ki İbnü'l-Cevzî, zikri geçen konunun sadece başlığını vermekle iktifa ederken; Rağıb el-İsfahânî, tevil ve tefsir arasındaki farkı ilgili kavramları âyetlerle açıklamak hatta tevilin çeşitlerini sistematik bir şekilde sunmak suretiyle kapsamlı bir şekilde işlemiştir.⁵¹⁹

Aynı asırda telif edilmeleri sebebiyle eserlerin yöntemleri arasında da paralellik söz konusudur. Öncelikle eserlerin kendinden önceki rivâyetlerden ve yazılı kaynaklardan yararlandıklarını belirtmek gerekir. Bu bağlamda her iki müellif de sahabe, tabiûn ve sonraki âlimlerden nakilde bulunmuşlardır. Mücahid b. Cebr (v. 104/722), Ebû Zekeriyya Yahya b. Ziyad el-Ferra (v. 207/822), Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsenna (v. 209/824), Ebû İshâk ez-Zeccâc (v. 311/923) bunlardan bazılarıdır.⁵²⁰

Bunlara ilaveten İbnü'l-Cevzî'nin *Fünûnu'l-efnân*'da tercih ettiği örneklerle konuyu zenginleştirme, konuyu sistematik bütünlük içerisinde verme, soru – cevap usûlünü yöntemlerini Rağıb el-İsfahânî'nin de kullandığı görülmektedir. Ayrıca söz konusu eserlerde Arap şiirinden istişhâda bulunma ve kıraat farklılıklarını belirtme gibi tefsir kitaplarında da rastlanılan bazı yöntemler de kullanılmıştır. Buradan hareketle bu eserlerin de kendi dönemlerine kadar tedavülde kalan yazılı mirasın imkânlarından faydalandıklarını söylemek mümkündür.

---

⁵¹⁹ İbnü'l-Cevzî, *Fünûnu'l-efnân*, s. 374, 375; krş. Rağıb el-İsfahânî, Ebu'l-Kâsım, *Mukaddimetu câmiî't-tefâsir*, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal, (thk. Ahmed Hasan Ferhat), Dârü'd-Da've, Kuveyt 1984, s. 47-51. Ayrıca *Mukaddime*'deki tefsir ve tevil konusunu teferruatlı bir şekilde değerlendirmek için bkz. Temizkan, Abdullah, *Râğıb El-İsfahânî'nin Kur'ân'ı Anlama ve Yorumlama Yöntemi*, s. 94-120.

⁵²⁰ Rağıb el-İsfahânî'nin yazılı ve rivâyet kaynakları için bkz. Muhsin Demirci, *Kur'ân ve Yorum*, s. 346, 347.

Netice itibariyle *Mukaddimetu câmii't-tefâsir* ve *Fünûnu'l-efnân* özellikle aynı asrın mahsülleri olmaları açısından kendilerinden önceki ortak kaynaklardan etkilenmişlerdir. Bu itibarla iki eser arasında muhteva ve yöntem benzerliği söz konusudur. Buna mukabil zikri geçen eserlerden ilkinin bir tefsir girişi, ikincisinin ise müstakil bir tefsir usûlü çalışması olmasından kaynaklanan ayrılıklar mevcuttur. O halde her iki eserin de usûl bilgilerini içermesine rağmen, telif amaçlarındaki farklılık konu dağılımına tesir etmiştir.

2. Fünûnu'l-efnân'ın Kendinden Sonraki Bazı Tefsir Usûlü Kaynakları İle Mukayesesi

Bu kısımda *Fünûnu'l-efnân*'ı kendisinden sonra telif edilen eserlerle karşılaştırmak suretiyle, bunların *Fünûnu'l-efnân*'dan ne kadar etkilendiklerini incelemeye çalıştık. Ancak daha somut veriler elde edebilmek için diğer bölümlerdeki gibi araştırmamızı sadece muhteva ve yöntem mukayesesi ile sınırlı tuttuk.

a. el-Burhan fî ulûmi'l-Kur'ân

Tefsir usûlünün başlıca kaynaklarından olan *el-Burhan fî ulûmi'l-Kur'ân* Bedreddin Muhammed b. Abdullah ez-Zerkeşi'nin (v. 745/1344) kaleme aldığı bir eserdir. *el-Burhan*, *Fünûnu'l-efnân* gibi ansiklopedik bir eserden sonra telif edilen eserler arasında ilk ve en saygın yeri almaktadır. Eser *Fünûnu'l-efnân*'dan daha kapsamlı olmasına rağmen, açık bir şekilde *Fünûnu'l-efnân*'dan etkilenmiştir. Hatta bazı akademisyenlere göre *Fünûnu'l-efnân*, Zerkeşi'nin *Burhan*'ına öncülük eden en kapsamlı eserdir.⁵²¹ Zerkeşi bu eserini kendinden önce Kur'ân ilimlerine dair kapsamlı bir eser yazılmadığı gerekçesiyle telif etmiştir. Bu nedenle eser Kur'ân ilimleriyle ilgili çoğu konuyu ihtiva etmektedir.

Kahire'de bir Türk ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Zerkeşi Şam, Halep ve Mısır gibi çeşitli beldelerde ilim tahsil etmiştir. Tefsir, hadis ve fıkıh gibi çeşitli ilim dallarında çok sayıda eser veren müelifin *el-Burhan fî ulûmi'l-Kur'ân*'ı ilim ehline asırlardır müracaat kaynağı olmuştur. Böylelikle *el-Burhan* tefsir usûlünün sistematik kaynakları arasına girmiştir.

⁵²¹ Bkz. Öztürk, Mustafa, “Zerkeşi'nin Kaynakları – el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân Üzerine Bir Araştırma –”, *Tefsir Tarihi Araştırmaları*, s. 250.

Birkaç tahkiki gerçekleştirilen *el-Burhan* 47 bölümden müteşekkildir. Müellif eserde bütün Kur'ân ilimleri konularını işlemeyi hedeflemiştir. Fakat konuların kapladığı alanlar arasında paralellik bulunmamaktadır. Nitekim son iki bölümün eserin yarısını oluşturması, eserde konu dağılımı bakımından bir eşitlik gözetilmediğini göstermektedir.⁵²² Bu durum müellifin meseleleri içeriğe uygun bir şekilde tafsilatlı veya muhtasar işlemeyi tercih etmesinden kaynaklanmaktadır. Aynı şekilde İbnü'l-Cevzî de bazı konuları daha ayrıntılı ele alırken bazılarını sadece başlığını verecek kadar temas etmiştir. Söz gelimi muhkem ve müteşâbih konusunu adını zikretmek suretiyle muhtasar geçerken, müştebihata büyük bir yer ayırmıştır.⁵²³ Esasında İbnü'l-Cevzî'nin bu tavrı Zerkeşî'deki gibi sadece meselenin önemi ile irtibatlı olmayıp, aynı zamanda müellifin daha önceki eserlerinde değindiği konuları tekrarlamak istememesinden de ileri gelmektedir. Dolayısıyla her iki müellif de farklı gayelerle aynı yöntemi kullanmışlardır.

Zerkeşî tefsir usûlü ile ilgili belli başlı konuların yanı sıra dile dair bahislere de yer vermiştir. Mesela eserin son yarısını oluşturan son iki bölümdeki Kur'ân'ın üslup özellikleri ve edatlar bu kabilden değerlendirilebilir. Eser esbâb-ı nüzûl, âyetler arasındaki münasebet, vücûh ve nezâir, nâsih – mensûh, muhkem – müteşâbih gibi Kur'ân ilimlerine dair bölümlerin yanı sıra Kur'ân'ın cem'i, tertîbi gibi Kur'ân tarihi kapsamındaki meseleleri de içermektedir. Bununla birlikte müellif Kıraaât ve belağat konularına da değinmiştir. Ancak müellifin zikri geçen konular içerisinde dille ilgili bahislere ağırlık verdiği dikkat çekmektedir. Kur'ân ilimlerinden belağata kadar işlenen bütün bu konular eserin ihata ettiği alanın genişliğini ortaya koymaktadır. Ancak *el-Burhan*'dan yaklaşık iki asır önce kaleme alınan *Fünûnu'l-efnân*'ın da ihtiva ettiği konular itibariyle geri kalır bir tarafı yoktur. Zira bu eser de başta Kur'ân hakkındaki genel meseleler olmak üzere, Arap dilinin yapısına kadar çoğu konuya yer vermiştir. Daha önce de zikrettiğimiz gibi, bu değerlendirmeyi yaparken *Fünûnu'l-efnân*'ın diğer nüshalarında bulunmamasına rağmen Köprülü Kütüphanesi'ndeki nüshada mevcut olan ziyade konuları dikkate aldığımızı burada tekrar belirtmekte fayda vardır. Her ne kadar sözü

---

⁵²² Zerkeşî, Bedreddin Muhammed b. Abdullah, *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*, (tah. Ebî Fadl ed-Dimyâtî, Dâru'l-hadis Kâhire, 2006, III-IV.

⁵²³ Bkz. İbnü'l-Cevzî, *Fünûnu'l-efnân fî uyûni ulûmi'l-Kur'ân*, s. 373-375; krş. İbnü'l-Cevzî, *Fünûnu'l-efnân*, s. 375-480.

edilen konular diğer yazma nüshalarda bulunmasa da müellifin tefsir usûlü ile ilgili eserleri ile mutabakat halinde olduğundan araştırmamızın sahasına girmiştir.

Zerkeşî *el-Burhan*'da tefsir ve ulûmu'l-Kur'ân'ın muhtelif dallarına ait eserler başta olmak üzere nahiv, belağat, hadis, fıkıh, usûl-i fıkıh, kelam, tasavvuf, felsefe gibi alanlarla ilgili 300'den fazla kitaptan istifade etmiştir.⁵²⁴ Zerkeşî'nin kaynakları arasında başta Zemahşerî'nin (v. 538/1144) *Keşşâf*'ı olmak üzere Taberi'nin *Câmiü'l-beyân an te'vili âyi'l-Kur'ân*'ı, Rağıb el-İsfahânî'nin (v. 502/1108) *Câmui't-tefâsir*'i, İbn Atiyye el-Endelûsî'nin (v. 541/1146) *el-Muharreru'l-vecîz*'i gibi tefsirler bulunmaktadır. Bununla birlikte hadis, fıkıh, kelam, tasavvuf gibi çeşitli alanlarda telif edilen eserlerden de istifade etmiştir.⁵²⁵ Zerkeşî *el-Burhan*'da İbnü'l-Cevzî'nin *Fünûnu'l-efnân*'ından istifade ettiği gibi bu eserin kaynakları olan Ebû Ubeyde (v. 209/824), Ahfeş (v. 221/835), İbn Fâris el-Luğavî (v. 395/1004) ve İbnü'l-Enbârî (v. 328/939) gibi dil âlimlerinin eserlerini de kullanmıştır.

Diğer taraftan Zerkeşî, her bir konun giriş kısmında, üzerinde durduğu mesele hakkında telif edilen kaynakların isimlerini vermiştir. Kimi zaman da Kur'ân'ın nüzûlünün keyfiyetinde olduğu gibi konuya ilgili âyetlerle başlamıştır.⁵²⁶ Müellif okuyucunun konuya daha iyi intikal edebilmesi için meseleyi fasıl, faide, tenbih, mesele gibi alt başlıklara ayırmıştır. Buna mukabil İbnü'l-Cevzî, kaynak isimlerini Zerkeşî kadar sistemli bir şekilde verememiştir. Öte yandan gerek İbnü'l-Cevzî gerekse Zerkeşî zikri geçen eserlerinde iktibasta bulundukları bahisler hakkındaki şahsî tercihlerini ifade etmişlerdir.

O halde *Fünûnu'l-efnân* ve *el-Burhan*'ın muhteva ve yöntemlerinde mutabakat söz konusudur. Üstelik eserler, aralarındaki dönem farkına rağmen benzer şekilde telif edilmişlerdir. Bunda iki eserin de aynı kaynakları kullanmalarından ziyade *Fünûnu'l-efnân*'ın başlı başına *el-Burhan*'a kaynaklık etmesinin büyük tesiri vardır.

⁵²⁴ Öztürk, Mustafa, “Zerkeşî'nin Kaynakları – el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân Üzerine Bir Araştırma –”, *Tefsir Tarihi Araştırmaları*, s. 252, 253.

⁵²⁵ Öztürk, Mustafa, “Zerkeşî'nin Kaynakları – el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân Üzerine Bir Araştırma –”, *Tefsir Tarihi Araştırmaları*, s. 252, 253.

⁵²⁶ Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 160.

b. *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*

Celâleddin Abdurrahman es-Suyûtî'nin (911/1445-1505) *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*'ı asırlardır ilim ehlinin en çok rağbet gösterdiği tefsir usûlü kaynağı olmuştur. Alanının en seçkin eserleri arasında addedilen *el-İtkân*, *Fünûnu'l-efnân*'ın tefsir usûlündeki yerini tespit etme hususunda değerlendirmeye tabi tutulması gereken ilk eserlerdendir.

Suyûtî Memlûkler Devleti'nin son döneminde Mısır'da hayat sürmüş kıymetli bir âlimdir. İktidarın sultanın elinde olduğu bir devlette yaşamış olmasına rağmen, yöneticilerin otoritesine boyun eğmemesi nedeniyle, saray imkânlarından diğer ilim adamları kadar istifade edememiştir. Durumun böyle olmasında her ne kadar devletin siyasi açıdan sıkıntılı bir dönemde bulunması etkiliyse de müellifin saraya itaat hususunda asrındaki diğer âlimlere muhalefeti de tesir etmiştir.

Son derece hareketli geçen ilmi hayatı boyunca 600 hocadan ders alan Suyûtî, muhtelif ilimlere dair beş yüzün üzerinde eser telif etmiştir. Sadece tefsirle ilgili 37 eser yazan müellif,⁵²⁷ aynı zamanda çeşitli alanların temel kaynaklarını vücuda getirmekle şöhret bulmuştur. Bu durumun en önemli sebebi ise eserlerini kaleme alırken kendinden önceki kaynaklara hâkim olması ve onlardan tam anlamıyla istifade edebilmesidir. Öyle ki bu velûd âlimin eserleri, yararlandığı kaynaklarla muhteva ve yöntem açısından mutabakat halindedir. Diğer taraftan aynı konuları mufassal veya muhtasar olarak ele aldığı eserleri arasında da iktibaslar bulunmaktadır.

Eserlerini tasnif etme ihtiyacı hissedecek kadar çok telifi bulunan Suyûtî, telifatını alanında tek olan benzersiz kitaplar, âlimlerin benzerini telif edebileceği kitaplar, on sayfadan müteşekkil küçük kitapçıklar, fetvalar dışındaki küçük kitapçıklar, fetvalarla ilgili küçük kitapçık kadar veya bundan daha az ya da daha çok olan kitapçıklar, talebelik yıllarında rivâyetler hariç özen göstermeksizin yazdığı kitaplar ve başladığı halde sadece bir kısmını

⁵²⁷

Her ne kadar müellifin telifatı hususunda farklı rivâyetler bulunsa da talebesi Şâzelî Suyûtî'nin eserlerini tasnif ederken Tefsir ve Kur'ân ile alakalı olan 37 eser zikretmiştir. [Şâzelî, Abdülkadir, *Behcetü'l-âbidîn bi tercemeti hâfizi'l-asr Celâleddin es-Suyûtî*, (thk. Abdülilah Nebhân), Matbuâtı Mecmai'l-luğati'l-Arabiyye, Dımaşk 1998, s. 175-181].

kaleme alabildiği kitaplar olmak üzere eserlerini yedi kısma ayırmıştır.⁵²⁸ İtkân'ın Kur'ân ilimleri içerisinde ne kadar iddialı bir eser olduğunu müellifin, eserini söz konusu telifat taksiminde benzersizler kısmında zikretmesinden anlamak mümkündür.

Eser ilk defa Mevlevî Beşîrüddin ve Nûrülhak tarafından Aloys Sprenger'in bir tahliliyle birlikte neşredilmiştir. (Kalküta 1852-1854) Daha sonra Bakıllânî'nin *İcâzu'l-Kur'ân*'yla da basılan eseri Sakıp Yıldız ve Hüseyin Avni Çelik *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân: Kur'ân İlimleri Ansiklopedisi* adıyla Türkçe'ye kazandırmışlardır.⁵²⁹

Kur'ân ilimlerine dair derli toplu bir eserin eksikliği düşüncesiyle müellif öncelikle hocaları Ebû Abdillâh Muhyiddin el-Kafîyeci'nin (v. 879/1478) *et-Teysîr fî kavâidi ilmi't-Tefsîr* ve Abdurrahman Ömer el-Bulkînî'nin (v. 824/1421) *Mevâkiu'l-ulûm min mevâkiin'n-nucûm* adlı eserlerini inceleyerek *et-Tahbîr fî ulûmi't-Tefsîr* adlı eserini yazmış ardından Bedreddin ez-Zerkeşî'nin (v. 794/1392) *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*'ı gördükten sonra ondan daha kapsamlı bir eser olarak *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*'ı *Mecma'u'l-bahreyn ve Matla'u'l-bedreyn* adlı tefsirine mukaddime olmak üzere telif etmiştir.⁵³⁰ Eser mukaddimeye ilaveten 80 konu başlığı ve sonuç bölümlerinden müteşekkildir.

İtkân'la İbnü'l-Cevzî'nin *Fünûnu'l-efnân* adlı eseri konular açısından benzerlik arz etmektedir. Her ne kadar İbnü'l-Cevzî *Fünûnu'l-efnân*'da Suyûtî'nin yer verdiği konuların tamamına temas etmese de gerek Kur'an'la ilgili genel bilgiler gerekse Kur'an ilimleri konularının her iki eserde de paralel bir şekilde işlendiği dikkat çekmektedir. Sûre ve âyetlere dair bölümün her iki eserde de ayrıntılı bir şekilde ele alınması bu kabilden değerlendirilebilir. Aynı şekilde garîbu'l-Kur'ân konusunda da eserler arasında mutabakat söz konusudur. Zira *İtkân* ve *Fünûnu'l-efnân*'da bu meseleye neredeyse müstakil bir eser oluşturacak kadar yer verilmiştir.⁵³¹ Nitekim İbnü'l-Cevzî'nin garîbu'l-Kur'ân konusunda müstakil olarak telif ettiği

⁵²⁸ Müellif ilk kısımda 18, ikincisinde 50, üçüncüsünde 70 rakamını verdiği halde 60, dördüncüsünde 100 rakamını vermesine rağmen 102, beşincisinde 80, altıncısına 40 ve yedincisinde 83 eser adı zikretmiştir. [Bkz. Suyûtî, Celâleddin Abdurrahman, *Kitâbü't-tehaddüs bi nîmetillâh*, (tah. E. M. Sertain), Cambridge University, Cambridge 1975, s. 103-136].

⁵²⁹ Sarı, Mehmet Ali, "el-İtkân", *DİA*, XXIII, s. 464.

⁵³⁰ Bkz. Suyûtî, Celâleddin Abdurrahman, *el-İtkân*, I, 32-41.

⁵³¹ Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 37-114; Suyûtî, *el-İtkân*, II, 343-415.

Tezkiretü'l-erîb fî tefsiri'l-garîb, bazı istisnalar dışında *Fünûnu'l-efnân*'la aynı ihtivaya sahiptir.⁵³²

Fünûnu'l-efnân ve *İtkân* arasında yöntem itibariyle de mutabakat söz konusudur. Suyûtî *İtkân*'ın mukaddimesinde eserin yöntemini takdim etmiştir. Her şeyden önce müellif eserini yazarken Kur'ân ilimlerine dair kuşatıcı bir çalışmanın bulunmaması gerekçesiyle sadece kendi eserlerini değil kendi dönemine kadar gelen yazılı malzemeyi de kullanmıştır. Nitekim eserini tefsir, kıraat, hadis, fıkıh, dil ve tarih gibi pek çok kaynaktan istifade etmek suretiyle telif etmiştir. İbnü'l-Cevzî de *Fünûnu'l-efnân*'ı yazarken Kur'ân ilimlerine dair mürettep bir eser yazmayı amaçladığından umûmi bilgiler vermiştir. Ancak konulara dair genel malumatları tekrar etmek yerine tespit edebildiği bazı yeni bilgilere yer vermeyi tercih etmiştir. Buna mukabil Suyûtî *İtkân*'da konularla ilgili daha önce zikredilen bütün bilgileri sistemli bir şekilde aktarmaya çalışmıştır.

Suyûtî mevcut kaynakları topladıktan sonra meseleleri bütünlük içerisinde takdim etmiştir. *Fünûnu'l-efnân*'da da *İtkân* kadar sistemli olmamakla birlikte bütünlük söz konusudur. Suyûtî'nin elindeki malzemeyi güzel bir şekilde kompoze edebilme yeteneği *İtkân*'ı bu hususta *Fünûnu'l-efnân*'ın önüne geçirmiştir. Söz konusu eserlerde konular önemine göre muhtasar veya mufassal bir şekilde dağılmıştır.

Suyûtî eserinde istifade ettiği kaynakları da zikretmiştir. Bu bağlamda *İtkân*'ın kaynakları arasında ez-Zerkeşî'nin *el-Burhân fî ulumi'l-Kur'ân* adlı eseri önemli bir mevkiye sahiptir. Zira söz konusu eser sadece *İtkân*'ın telif sebebi olmakla kalmamış, aynı zamanda muhtevasına da hatırı sayılır derecede tesir etmiştir. Nitekim müellif *İtkân*'ın mukaddimesinde eserin konularının *Burhân* ile mutabakat halinde olduğunu özellikle belirtmiştir.⁵³³ Öyle ki *Burhân*'daki 39 konu *İtkân*'daki 54 konuyu karşılamaktadır.⁵³⁴ Ayrıca konular *Burhân*'daki gibi faide, kaide, tenbih, fer', fasıl şeklinde alt başlıklara ayrılmıştır. O halde *Burhân*'ın *Fünûnu'l-efnân*'ın etkisinde kaldığı dikkate alınırsa *İtkân*'a da tesir ettiği düşünülebilir.

⁵³² İbnü'l-Cevzî, *Tezkiretü'l-erîb*, 14-478

⁵³³ Suyûtî, Celâleddin Abdurrahman, *el-İtkân*, I, 40, 41.

⁵³⁴ Bkz. Karacelil, Süleyman, *Tefsir Usûlünün Yapısı ve İşlevi*, s. 128-131.

Suyûtî konu başlarında literatür bilgisi sunmuştur. Hatta bazen mesele hakkında önceden telif edilen kitapları ayrıca zikretmiştir. Mesela “Esbâbu’n-nüzûl” bölümünde bu hususta çok telifatın bulunduğunu zikrettikten sonra Ali b. el-Medenî’nin eserini diğer âlimlerden daha önce kaleme aldığını belirtmiştir.⁵³⁵ Buna ilaveten Suyûtî, muhatabını konuyla ilgili diğer eserlerine yönlendirmektedir. Müellifin bu yönlendirmeleri *Fünûnu’l-Efnân*’daki gibi bazen başka müelliflerin konu ile ilgili eserlerine⁵³⁶ bazen ise müellifin kendi telifatına yöneliktir. Ancak Suyûtî *İtkân*’da mesele hakkında telif edilmiş bir eser varsa bunu konu başında verdikten sonra mevcut rivâyetleri nakletme hususunda, İbnü’l-Cevzi’nin *Fünûnu’l-Efnân*’daki yöntemine nazaran daha titiz davranmıştır. Bu bağlamda Suyûtî, *İtkân*’da zikrettiği konulardan 12 tanesinde meseleye dair müstakil eserinin bulunduğunu ifade etmektedir. Mezkûr konulardan “Esbâb-ı Nüzûl” hakkında *Lübâbü’n-nükûl fî esbâbi’n-nüzûl*’ü, “Kur’ân’da Arapça Dışında Kullanılan Kelimeler” hakkında⁵³⁷ *el-Mühezzeb fî mâ vaka’ fî l-Kur’ân mine l-Muarreb*’i, “Vucûh ve Nezâir” hakkında *Mu’terakü’l-akrân fî Müştereki’l-Kur’ân*’ı,⁵³⁸ “Âyet ve Sûreler Arasındaki Münâsebet” hakkında *Tenâsuku’d-durer fî tenâsubi’s-suver*’i, “Kur’ân’dan İstinbat Edilen İlimler” hakkında⁵³⁹ *el-İklîl fî istinbâti’t-tenzîl*’i ve “Mübhem Âyetler” hakkında *Müfhemâtu’l-akrân fî mübhemâti’l-Kur’ân*’ı misal vermek mümkündür.⁵⁴⁰ Dolayısıyla İbnü’l-Cevzî gibi Suyûtî de kendine ait diğer müstakil eserlerden istifade etmiştir. Mesela *İtkân*’daki “Âyet ve Sûreler Arasındaki Münâsebet” bölümünde müellifin bu husustaki müstakil eseri *Müfhemâtu’l-akrân fî mübhemâti’l-*

⁵³⁵ Suyûtî, *el-İtkân*, I, 107.

⁵³⁶ Mekî ve Medenî âyetler bölümünde Beyhakî’nin *Delâilu’n-nübüvve* ve Nahhâs’ın *Nâsih ve Mensûh* adlı eserlerinden yaptığı alıntılar buna örnek arz edebilir. (Bkz. Suyûtî, *el-İtkân*, I, 50, 51).

⁵³⁷ Bu kısım *İtkân*’da 38. bölümde olmasına rağmen İbrahim Hakkı İmamoğlu’nun tezinde yanlışlıkla 33. bölümde bulunduğu zikredilmiştir.

⁵³⁸ Bu eser İbrahim Hakkı İmamoğlu’nun tezinde *Mu’terakü’l-akrân fî icâzi’l-Kur’ân* şeklinde verilmiştir. Hâlbuki bu eseri müellif Vucûh ve Nezâir ile değil, *İcâzu’l-Kur’ân* ile ilgili telif etmiştir. Söz konusu eser ise Ali Muhammed Bicâvî’nin tahkikiyle üç cild halinde basılmıştır.

⁵³⁹ *İtkân*’da bu bölümün son faslından önce *el-İklîl fî istinbâti’t-tenzîl* adlı eser zikredilmiş, devamındaki son fasıl ise baş tarafta atlanan bazı cümleler dışında *el-İklîl*’in mukaddimie bölümünden aynen iktibas edilmiştir. Müellif *İtkân*’da söz konusu eseri zikretmekte teferruatlı bilgi edinmek isteyen eserine yönlendirmektedir. Bu arada *İtkân*’daki son paragrafın zikri geçen mukaddimede geçmediğini de ayrıca belirtmek gerekir. (Bkz. Suyûtî, *el-İtkân*, IV, 330-332; Suyûtî, *el-İklîl fî istinbâti’t-tenzîl*, (thk. Seyfüddin Abdülkâdir Kâtib, Dârü’l-kütübi’l-ilmiyye, Beyrut 1985, s. 21-23).

⁵⁴⁰ Bkz. İmamoğlu, İbrahim Hakkı, *Celâleddin es-Suyûtî ve Kur’ân İlimlerindeki Yeri – el-İtkân Örneği –*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, SBE, Ankara 2011, s. 121-124.

Kur'ân'daki gibi rivâyet ve yazılı kaynakları zikredilmiştir. *Kur'ân*'daki mübhem lafızların sebepleri kısmının küçük bir lafız farkı dışında örnekler de dâhil olmak üzere Suyûtî'nin bu iki eserinde aynı olduğu görülmektedir. Ayrıca *Müfhemâtu'l-akrân fî mübhemâti'l-Kur'ân*'da mübhem kelimeler baştan sona sûrelerin *Kur'ân*'daki sırasına göre verilmek suretiyle daha teferruatlı işlenmiştir.⁵⁴¹ Yine *İtkân*'daki “Âyet ve Sûreler Arasındaki Münâsebet” bölümünün başında müellif önce diğer âlimlerin ve kendisinin bu konuya dair telif ettikleri kitapların ismini zikretmekte, ardında da bazı görüşleri nakletmektedir.⁵⁴² Bu hususta müstakil olarak telif ettiği *Tenâsuku'd-durer fî tenâsubi's-suver* adlı eserde de sûrelerin tertîbi hakkındaki giriş kısmında âlimlerin farklı görüşlerine temas ettikten sonra müellif kendi görüşünü vermiştir.⁵⁴³ Ardından Fatiha'dan başlamak suretiyle *Kur'ân*'ın sonuna kadar bütün sûreler ele alınmıştır.

Konuyla ilgili rivâyetleri veciz bir şekilde değerlendiren Suyûtî bazı hadisleri rivâyet ederken sadece ilk kısmını zikretmekle iktifa ederek geri kalan kısmı okuyucunun hatırlamasını beklemektedir.⁵⁴⁴ Firaşta ve uykuda inen âyetler hususunda Hz. Aişe'den gelen bir rivâyette “...أعطيتسعا...” şeklinde baş tarafı ile iktifa etmesi buna misaldir.⁵⁴⁵ Gerek İbnü'l-Cevzî gerekse Suyûtî konularla ilgili ulaştığı tüm rivâyetleri sistemli bir şekilde vermişlerdir.⁵⁴⁶ Ayrıca eser sahipleri konular hakkındaki muhtelif görüşlerin ardından kendi kanaatlerine de temas etmişlerdir. Eserlerde hadisler senetleri ile verilmiş ancak sıhhat dereceleri hakkında herhangi bir malumat kaydedilmemiştir.

Suyûtî, İbnü'l-Cevzî gibi (قلت) lafzıyla bazen rivâyetler arasında tercihte bulunmuştur. İlk inen sûrenin Alak Sûresi olduğu hususundaki görüşü kabul etmesi bu

⁵⁴¹ Bkz. Suyûtî, *el-İtkân*, IV, 370-386; Suyûtî, *Müfhemâtu'l-akrân fî mübhemâti'l-Kur'ân*, (thk. İyad Hâlid Tabba), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1986, s. 34-216.

⁵⁴² Suyûtî, *el-İtkân*, III, 272, 273.

⁵⁴³ Suyûtî, *Tenâsuku'd-durer fî tenâsubi's-suver*, (thk. Abdullah Muhammed Derviş), Âlemü'l-kütüb, Beyrut 1987, 27-33.

⁵⁴⁴ Klasik usûl ile yazılan kitaplarda âyet ve hadisler çoğunlukla muhatap kitlenin ezberinde olduğu için müellifler eserlerini telif ederken küçük hatırlatmalarla iktifa etmişlerdir.

⁵⁴⁵ Suyûtî, *el-İtkân*, I, 92.

⁵⁴⁶ Bkz. İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân*, s. 278-327; ayrıca bkz. İmamoğlu, İbrahim Hakki, *Celâleddin es-Suyûtî ve Kur'ân İlimlerindeki Yeri – el-İtkân Örneği* –, s. 120, 121.

kabildendir.⁵⁴⁷ Aynı şekilde müellifin, Müddessir Sûresi'nin ilk sûre olduğuna yönelik rivâyete yapılan değerlendirilmelerden ilk ve sonuncusunu daha muteber bulması da buna misaldir.⁵⁴⁸ Bazen de Suyûtî rivâyetleri uzlaştırmaya çalışmıştır. Nitekim firaştâ inen âyetler konusuna başlarken Mâide Sûresi'nin 67. ve Tevbe Sûresi'nin 118-120. âyetleri hakkında tartışmalı olan rivâyetleri cem etmeye çalışmıştır.⁵⁴⁹ Sadece (قلت) lafzıyla değil, (وعندي) ve (وأقول) lafızlarıyla da kendi görüşüne de yer vermiştir; ayrıca tercihlerine deliller getirmiştir. Nitekim “Kur'ân'ın Nüzûl Şekli” bölümünde tercih ettiği görüşü desteklemek için âyet delili kullanmıştır.⁵⁵⁰ Suyûtî bazen tercihte bulunmaksızın sadece rivâyetleri nakletmiştir. “Son Nâzil Olan Âyet” bölümünde meseleye dair farklı görüşleri beyan etmesine rağmen tercihte bulunmamasını buna misal vermek mümkündür.⁵⁵¹

Suyûtî'nin de İbnü'l-Cevzî gibi, müstakil eserlerinde daha fazla teferruata yer vermesi kuvvetle muhtemeldir. *Lübâbü'n-nükûl fî esbâbi'n-nüzûl*'de âyetlerin nüzûl sebepleri verilirken mushaf sırasının esas alınmasını⁵⁵², *el-Mühezzebe fîmâ vakaa' fî'l-Kur'ân mine'l-Muarreb*'te âlimlerin farklı görüşleri zikredildikten sonra kelimelerin alfabetik sıraya göre izah edilmesini⁵⁵³ veya *el-İklîl fî istinbâti't-tenzîl*'de mesele işlenirken fatihadan sona kadar sûrelerin mushaf sıralarının gözetilmesi⁵⁵⁴ bu kabilden değerlendirilebilir. Suyûtî de *Fünûnu'l-Efnân*'daki gibi meseleleri ayrıntılı bir şekilde izah etmiştir. Mesela muhkem ve müteşâbih hakkındaki muhtelif rivâyetler sıralandıktan sonra İbn Abbas (r.a), Mücâhid, er-Rabî', Ebû Fahite, Yahyâ b. Yâmer, ed-Dahhâk, Mukâtil b. Hayyân, Katâde, Taybî ve İbn Hassâr'dan nakilde bulunulmuştur. Bunlara ilaveten muhkem ve müteşâbihe dair âlimlerin

⁵⁴⁷ Suyûtî, *el-İtkân*, I, 95.

⁵⁴⁸ Suyûtî, *el-İtkân*, I, 96, 97.

⁵⁴⁹ İmamoglu, İbrahim Hakkı, *Celâleddin es-Suyûtî ve Kur'ân İlimlerindeki Yeri – el-İtkân Örneği –*, s. 134.

⁵⁵⁰ Suyûtî, *el-İtkân*, I, 147.

⁵⁵¹ Suyûtî, *el-İtkân*, I, 103-105.

⁵⁵² Suyûtî, Celâleddin Abdurrahman, *Lübâbü'n-nükûl fî esbâbi'n-nüzûl*, (tsh. Ahmed Abdüşşafi), Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut ty, s. 7-220.

⁵⁵³ Suyûtî, *el-İtkân*, II, 429-444; Suyûtî, Celâleddin Abdurrahman, *el-Mühezzebe fîmâ vakaa' fî'l-Kur'ân mine'l-Muarreb*, (şrh. Semîr Hüseyin Halebî), Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 1988, s. 21-146.

⁵⁵⁴ Suyûtî, *el-İklîl fî istinbâti't-tenzîl*, (thk. Seyfüddin Abdülkâdir Kâtib, Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 1985, s. 25-306.

tasniflerine de ayrıca yer vermiştir.⁵⁵⁵ Yine sûrelerin içerisinde nâsih bulunup bulunmadığına göre çeşitli kısımlara ayrıldığı ifade edildikten sonra ayrı ayrı her bir sûrenin sıralanmasını bu kabilden değerlendirmek gerekmektedir.⁵⁵⁶ Ayrıca konuları örneklerle zenginleştirmiş,⁵⁵⁷ ilgili terimleri izah etmiş⁵⁵⁸ ve mukayeseler yapmıştır.⁵⁵⁹

Bütün bunlar değerlendirildiğinde *Fünûnu'l-Efnân* ve *İtkân* arasında muhteva ve yöntem benzerliği bulunduğu ortaya çıkmaktadır. Eserler arasındaki farklılıkların ise her ikisinin de farklı dönemlerin mahsulü olmasından kaynaklanmaktan öteye geçer bir yanı yoktur.

c. *el-Fevzü'l-kebîr fî usûli't-tefsîr*

Şah Velîyullah ed-Dihlevî'nin (v. 1176/1762) *el-Fevzü'l-kebîr fî usûli't-tefsîr*'i her ne kadar küçük bir hacme sahipse de tefsir usûlündeki derli toplu çalışmalardan biri olması hasebiyle önemlidir. Tedvin döneminin son örnekleri arasında bulunduğundan, İbnü'l-Cevzî'nin *Fünûnu'l-Efnân*'ının tefsir usûlündeki yerini tespit etme hususunda son derece muteber bir kaynaktır.

Hindistan ulemâsından olan Dihlevî ilim tahsiline küçük yaşlarda başlamıştır. Tefsir, hadis, kelam, fıkıh gibi birçok alanda telifi bulunan velüd bir âlimdir. *el-Fevzü'l-kebîr fî usûli't-tefsîr* bundan önceki eserlerin aksine Arapça değil Farsça olarak kaleme alınmış, daha sonra Arapça ve Türkçe'ye çevrilmiştir.⁵⁶⁰ Eserin başında Kur'ân'la ilgili beş ilme temas eden müellif garibu'l-Kur'ân, nâsih – mensûh, esbabu'n-nüzûl, muhkem – müteşabih gibi Kur'ân ilimlerini müteakip Kur'ân'ın üslûbu, tefsir çeşitleri ve sahabe ve tabiûn

---

⁵⁵⁵ Suyûtî, *el-İtkân*, III, 5-13.

⁵⁵⁶ Suyûtî, *el-İtkân*, III, 55.

⁵⁵⁷ Hazarî ve seferî âyetler hususunda verilen örnekleri bu kabilden değerlendirmek mümkündür. (Bkz. Suyûtî, *el-İtkân*, I, 77-84).

⁵⁵⁸ Mesela kıraat çeşitlerini anlatırken müetavâtir, meşhur, âhad, mevzu, şaz ve müdrec terimlerini açıklamıştır. (Bkz. Suyûtî, *el-İtkân*, I, 234, 235).

⁵⁵⁹ Müellifin üçüncü bölümde gündüz inen âyetlerin gece inen âyetlere nazaran daha fazla olduğunu belirtmesini buna misal vermek mümkündür. (Bkz. Suyûtî, *el-İtkân*, I, 85).

⁵⁶⁰ Bkz. Erdoğan, Mehmet, “Şah Velîyullah”, *DİA*, XXXVIII, 260.

tefsirlerindeki ihtilafalara dair birçok bahis açmıştır.⁵⁶¹ Dolayısıyla eser konular itibariyle *Fünûnu'l-Efnân* ile mutabakat halindedir. *el-Fevzü'l-kebîr fî usûli't-Tefsîr* muhtasar bir çalışma olmasına rağmen tedvin döneminin sistematik eserlerindendir. *el-Fevzü'l-kebîr*'den asırlar önce telif edilen *Fünûnu'l-Efnân*'la başlayan usûl geleneği, nihâyetinde en sistematik ürünlerini verecek kadar ilerlemiştir. Önceleri Kur'ân ilimleri veya tarihi gibi bir tasnife gidilmeden meseleler yığınlar halinde sıralanırken, sonraki dönemlerde konular belirli alanlara göre dağılmıştır. Bu fark *Fünûnu'l-Efnân*'la *el-Fevzü'l-kebîr*'in mukayesesinde de ortaya çıkmaktadır. Hâlbuki *Fünûnu'l-Efnân* kendi asrının en sistemli ürünlerindendir. *el-Fevzü'l-kebîr*'de Kur'ân ilimleri aynı başlıkta ele alınırken diğer konulara ayrı yerlerde değinilmesi bu kabilden değerlendirilebilir.

Bunlara ilaveten Dihlevi, geleneğin mirasından istifade ederken eserine kendi özgünlüğünü de katmıştır. Söz gelimi meseleler hakkında önceki ulemânın görüşlerinden sonra şahsî tercihlerine de yer vermiştir. Mesela nâsih – mensûh konusu bu bağlamda değerlendirilebilir. Müellif, girişte konunun ne kadar çetrefilli olduğunu, bunun ise mütekaddim ve müteahhir ulemânın kavrama yüklediği anlamdan kaynaklandığını belirtmiştir. Dihlevi kavrama yüklenen manalar üzerinde durduktan sonra Suyûti'nin nesih kapsamında ele aldığı âyetleri sıralamış ve her biri hakkında değerlendirmelerde bulunmuştur. Ayrıca Dihlevi, İbnü'l-Cevzî'deki gibi meseleleri sistemli bir şekilde sıralamıştır.

Neticede Dihlevi, tefsir usûlüne dair ilim ehlinin tedavülündeki bu çalışmasını oluştururken geleneğin mirasını özlü bir şekilde birleştirmiştir. *el-Fevzü'l-kebîr*'in muhteva ve yönteminin asırlar önce telif edilen *Fünûnu'l-Efnân* ile uyumlu olması İbnü'l-Cevzî'nin bu eserinin kıymetini artırmaktadır.

B. *Fünûnü'l-Efnân*'ın Tefsir Usûlü Kaynaklarına Etkisi

İbnü'l-Cevzî'nin *Fünûnü'l-efnân fî uyûni ûlûmi'l-Kur'ân*'ı adından da anlaşılacağı üzere Kur'ân ilimleri alanında telif edilen bir eserdir. Esasında eser sadece Kur'ân ilimlerini ihtiva etmemekte Kur'ân'la ilgili genel bilgiler de vermektedir. Ancak müellif döneminde tefsir usûlü kavramı son dönemdeki manasında kullanılmadığı için ismi hususunda böyle bir tercihe gidilmiştir.

⁵⁶¹ Şah Velîyyullah, Ebu Abdilaziz Kutbüddin Ahmed b. Abdîrrahim b. Vecihiddin Dihlevî, *el-Fevzü'l-kebîr fî usûli't-tefsîr*, (thk. Selman en-Nedvi), Dârü'l-Beşairi'l-İslâmiyye, Beyrut 1987.

Hanbeli bir alim olan İbnü'l-Cevzî *Fünûnü'l-efnân*'ı Bağdat'da iç karışıklıkların, halifelikten bağımsız küçük devletçiklerin teşekkül ettiği bir dönemde kaleme almıştır. Her şeye rağmen ilmi canlılığın da devam ettiği bu süreçte eser sadece müellif ve onun yaşadığı asra değil, sonraki döneme büyük bir tesirinin bulunduğunu göstermektedir. Zira bugün tefsir usûlünde ilim ehlini tartışmasız bir şekilde temel kaynağı olan *el-İtkân*, kaynağını kendisinden iki asır önce telif edilen *el-Burhân*'dan almakta, *el-Burhân* ise kendisinden önce telif edilen *Fünûnü'l-efnân*'ın tesirinde kalmaktadır. Dolayısıyla tefsir usûlünün bu aslî kaynakları arasında zincirleme bir bağlantı söz konusudur. Daha önce de temas ettiğimiz üzere söz konusu eserlerin muhteva ve yöntemleri itibariyle mutabakat halinde olmaları aralarındaki tesirin somut bir ifadesi olmuştur. Bu bağlamda öncelikle *Fünûnü'l-efnân*'ın ihtiva ettiği konuların tamamının son dönem usûl kitaplarına girmediğini de ayrıca belirtmekte fayda vardır. Tedvin sonrası dönemde tefsir usûlü teşkil ederken geleneğin ilmî mirası sonraki nesillere aktarılmış, her asır bazı hususları kendi süzgecinden geçirmiş ve zaman içerisinde tekâmüle doğru gidilmiştir. Dolayısıyla İbnü'l-Cevzî'nin *Fünûnü'l-efnân*'ında yer almasına rağmen sonraki döneme intikal etmeyen konuları bu çerçevede değerlendirmek gerekmektedir.

Diğer taraftan tefsir usûlüne dair başka çalışmaları bulunmasına rağmen alanında derli toplu bir eser yazma gayesi ile *Fünûnü'l-efnân*'ı da kaleme alan İbnü'l-Cevzî'nin nihâyetinde bu amacını gerçekleştirdiğini söylemek mümkündür. Nitekim son derece ansiklopedik olan bu eser doğrudan müracaat kaynağı olmasa da kendisinden sonraki hatırı sayılır çalışmalara etkisi sayesinde ehemmiyet arz etmektedir. *Fünûnü'l-efnân*'la başlayan Kur'ân ilimleri alanındaki verileri toplama geleneği son dönemlere kadar devam etmiş, hadd-i zâtında kapsamlı eserler vücuda gelmiştir. *Fünûnü'l-efnân*'ın kendinden önceki mirası sonraki nesillere aktarma hususunda bir köprü işlevi gördüğünü de ayrıca belirtmek gerekir. Eser müellifin özgünlüğüyle geçmişin mirasını birleştirmek suretiyle tefsir usûlü yazım geleneğinde önemli bir yer edinmiştir.

Netice itibariyle temel tefsir usûlü kaynaklarının istifade ettiği bu eser alanının ilk kapsamlı örneği olması açısından da ayrı bir ehemmiyeti haizdir. Bu nedenle tefsir usûlü yazım geleneğindeki hak ettiği saygın yeri almalıdır.

SONUÇ

Müslümanlar asırlardır ilâhî hitabı anlama ve anlamlandırma gayretine girmişlerdir. Bu bağlamda Kur'ân ilimleri, Kur'ân'ın anlaşılmasına yardım eden temel unsurlardan sayılmıştır. Özellikle de tedvin sonrası süreçte sistematik tefsir usûlü eserleri telif edilmiş hatta asırlardır aşılamayan eserler vücuda getirilmiştir. Söz konusu eserler sadece kendilerinden önceki çalışmaları değil, sonrakileri de gölgede bırakmıştır. Bu eserlerden biri olan *Fünûnü'l-efnân*, İbnü'l-Cevzî'nin tefsir usûlüne dair kaleme aldığı en kapsamlı çalışmadır. Muhteva ve yöntemi itibarıyla kendisinden sonraki çalışmalara kaynaklık etmesine rağmen günümüz ilmi araştırmalarında ihmal edilen *Fünûnü'l-efnân*, son derece ansiklopedik bir mahiyete sahiptir.

Araştırmamız neticesinde diğer yazma nüshalarına nispeten ilave konular içeren İstanbul Köprülü Kütüphanesi'ndeki nüshasını incelediğimiz *Fünûnü'l-efnân*'ın sistematik tefsir usûlü kitaplarının ihtiva ettiği konuların çoğuna sahip olduğunu gözlemledik. Böylece tefsir usûlünün başlıca konularını değerlendirme imkânı bulduk. Bununla beraber müellifin tedvin sonrası eserlerle aynı konuları işlemesine rağmen farklı yöntemler kullandığını müşahade ettik. Söz gelimi müellif şayet ilgili konu hakkında müstakil bir eser yazdıysa konunun temel özellikleri için muhatabını o eserine yönlendirmekte, *Fünûnü'l-efnân*'daki başlık altında ise ayrıntılı başka malumata yer vermektedir. Bu bağlamda eserin, Kur'ân'daki noktaların sayısına kadar çok teferruatlı bilgi sunduğunu ifade etmekte fayda vardır. Her ne kadar İbnü'l-Cevzî *Fünûnü'l-efnân*'da tefsir usûlünün temel konularına temas etmişse de

konular hakkında aslî bilgilere başka müstakil eserlerinde değindiği için meseleleri tekrar ele almamasından dolayı, *el-Burhân* ve *el-İtkân* gibi kendisinden sonraki eserlerin gölgesinde kalmıştır. Bunda ilmî araştırmalarda her hangi bir konu hakkında genel malumat edindikten sonra özel ayrıntılara girilmesinin tesiri söz konusudur. Bu nedenle tefsir usûlünde *Fünûnü'l-efnân* değil sonraki eserler müracaat kaynağı olmuştur.

Burada şunu da belirtelim ki *Fünûnü'l-efnân*'ın konuları itibariyle kendisinden sonraki eselerden geri kalır bir tarafı yoktur. Bu açıdan eserin, kendisinden sonraki kitaplara Kur'ân ilimleri veya tefsir usûlünün konuları hakkında kaynaklık ettiğini dile getirebiliriz. Nitekim bu etki başta *el-Burhân* ve *el-İtkân* olmak üzere bugüne kadar telif edilen eserlerde açık bir şekilde görülmektedir.

Öte yandan eserin kendisinden önceki mirası bir araya getirmek suretiyle sonraki nesillere aktardığı da tartışmasız bir gerçektir. Böylelikle müellif kimi zaman ulemâ arasında bilinmeyen konulara da işaret etmiştir. O halde İbnü'l-Cevzî'nin kendi dönemine kadar toplanmayan kapsamlı tefsir usûlü malzemesini ilk defa bir araya getirmiş olması da muhtemeldir. Bununla birlikte müellifin konuları ele alırken temel değil özel ve teferruatlı bilgiler vermesinin kitabın değerini azalttığı da iddia edilemez. Zira İbnü'l-Cevzî *Fünûnü'l-efnân*'la tefsir usûlünün ana hatlarını çizmiş; üstelik ilgili konulara dair müstakil eserler yazmak suretiyle öngördüğü içeriği de tayin etmiştir. *Fünûnü'l-efnân*'la da muhtevayı daha fazla geliştirmiş ve böylece tefsir usûlünün çatısını oluşturmuştur.

Sonuç olarak İbnü'l-Cevzî'nin *Fünûnu'l-efnân* adlı eserinin gerek müellif gerekse yazıldığı dönem açısından büyük bir önem arz ettiğini ifade etmek mümkündür. Zira söz konusu eser, müellifin tefsir usûlüne dair telif ettiği çalışmaların en kapsamlısı olup alanında da ciddi bir boşluğu doldurmaktadır. Ayrıca eserin kendinden sonraki tefsir usûlü kaynaklarına etkisi de açıktır. Dolayısıyla eser en kısa zamanda ilmi araştırmalarda hakettiği seçkin mevkiye getirilmelidir. Son olarak bütün bu değerlendirmeleri Köprülü Kütüphanesi'ndeki ilave konuları bulunan yazma nüsha merkezli yaptığımızı ve bu yazmanın tefsir usûlündeki ilk kapsamlı çalışma niteliği taşıdığını ileri sürmek mümkündür. Buna mukabil diğer yazma nüshalar da muhteva ve yöntem açısından ayrı bir ehemmiyet arz etmektedir.

EKLER

EK 1

İbnü'l-Cevzî'nin sadece sadece Köprülü nüshasında bulunduğu halde diğer yazmalarda ve tahkikli nüshalarında bulunmayan konuların listesi:

1. Garîbu'l-Kur'ân⁵⁶²
2. Kur'ân Ayetleri ile İlgili İstifhamlar⁵⁶³
3. Vucûh ve Nezâir
4. Nâsih – Mensûh⁵⁶⁴
5. Nâsih bulunduğu halde mensûh bulunmayan sûreler
6. Mensûh bulunduğu halde nâsih bulunmayan sûreler
7. Nâsihin ve mensûhun bulunduğu sûreler
8. Nesh Hakkındaki İhtilaf
9. Nesihin Ayet Delili
10. Şeriata Göre Nesh Uygulamaları
11. Kur'ân'daki Nâsih ve Mensûh Ayetler
12. Hitâbu'l-Kur'ân
13. Emsâlu'l-Kur'ân
14. Arap Dilin Yapısı
15. Fiil Çekimleri⁵⁶⁵
16. Arap Dilin Güçlendirilmesi

---

⁵⁶² Buradan sonraki konular Köprülü nüshana “Zikir” lafzıyla mulhak olan bölümleri ifade etmektedir.

⁵⁶³ Fünûnü'l-efnân'dabu bölüm için “ذكر عيون المسائل” başlığı kullanılmıştır.

⁵⁶⁴ Daha önce de nesh konusu geçmiş ve müellif bu konuda yazdığı kitabına atıfta bulunmuştur.

⁵⁶⁵ Arapça sarf ilmi ile ilgili temel dil bilgisi kaidelerinin verildiği bu bölüm sadece Köprülü nüshasında bulunmaktadır. Müellifin Hârzencî'den nakilde bulunarak sarfin tanımıyla başladığı bölümde fiil çekimleri üzerinde teferruatlı malumat mevcuttur. (Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 199-204).

EK 2

Beldelere Göre Sûrelerin Âyet Sayıları

1. Fatiha: 7 âyet olduğu hususunda ittifak vardır. Ancak sûrenin iki âyetinde ihtilaf söz konusudur. Buna göre Kûfe ve Mekke ehli ile sahabe ve tabiinden bir grup besmeleyi âyet sayarken sûredeki “أَنعَمْتَ عَلَيْهِمْ” kısmını ayrı bir âyet olarak kabul etmemişlerdir. Şam ve Basra ehli ise bu kısmı âyet saymışlardır.
2. Bakara: Şam, Mekke ve Medine ehline göre 285; Kûfe ehline göre 286; Basra ehli ve Atâ' b. Yesâr'a göre 287 âyettir. Bu kısımda beldelerin âyetler içerisindeki bazı bölümleri âyet sayıp saymamaları itibariyle on bir âyette zuhur eden farklı görüşler ayrı ayrı işlenmiştir.⁵⁶⁶ Söz konusu farklılık sûrenin 1, 10, 11, 114, 197, 200, 215, 219, 235, 255 ve 257. âyetlerinde ortaya çıkmaktadır.
3. Âl-i İmrân: 200 âyet olduğu hususunda ittifak olmasına rağmen Şam ehlinde “حَتَّىٰ تَنفُقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ” kısmının âyet sayılmadığına dair bir rivâyet gelmiştir. Ancak ilk görüş daha sahihtir. Bu sûrede de beldeler arasında 1, 4, 48, 49, 92 ve 97. âyetlerde farklı görüşler ileri sürülmüştür.⁵⁶⁷
4. Nisâ: Mekke, Medine, Basra ve Atâ' b. Yesâr'a göre 175; Kûfe ehline göre 176; Şam ehline göre 177 âyettir. Sadece 44 ve 173. âyetlerde ihtilaf söz konusudur.
5. Mâide: Kûfe ehline göre 120; Şam, Mekke ve Medine ehline göre 122; Basra ehli ve Atâ' b. Yesâr'a göre 123 âyettir. Bu sûrede de 1, 15 ve 23. âyetlerde görüş farklılıkları zuhura gelmiştir.
6. Enâm: Kûfe ehline göre 165; Şam ve Basra ehliyle Atâ' b. Yesâr'a göre 166; Mekke ve Medine ehline göre 167 âyetten müteşekkildir. ⁵⁶⁸ 66, 73 ve 161. âyetlerde ihtilaf bulunmaktadır.
7. A'raf: Şam ve Basra ehliyle Atâ' b. Yesâr'a göre 205; Kûfe, Mekke ve Medine ehline göre 206 âyettir. Ancak 1, 29⁵⁶⁹, 38 ve 137. âyetler hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür.

⁵⁶⁶ Daha ayrıntılı bilgi için bkz: İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân fî uyûni ulûmi'l-Kur'ân*, s. 279-281.

⁵⁶⁷ Müellif ihtilafı âyetlerin yedi tane olduğunu söylemesine rağmen sadece zikredilen altı âyeti sıralamıştır. Bu durum, müellifin eserlerini yazdıktan sonra çok titiz bir şekilde gözden geçirmek yerine daha çok eser telif etmeyi tercih etmesinden ileri gelmiş olabilir. Ne var ki muhakkik burada söz konusu meseleye dair herhangi bir beyanda bulunmamıştır.

⁵⁶⁸ Sûrenin ikinci âyetini müstakil bir âyet olarak benimseyenler bunu ayrı bir âyet olarak kabul etmemişlerdir.

⁵⁶⁹ Bu âyetin iki farklı kısmı ayrı âyet olarak değerlendirilmiştir.

8. Enfâl: Kûfe ehline göre 75; Mekke, Medine ve Basra ehliyle Atâ' b. Yesâr'a göre 76; Şam ehline göre 77 âyetten müteşekkildir. 36, 42 ve 62. âyetlerde farklılık söz konusudur.
9. Tevbe: Kûfe ehline göre 129; Şam⁵⁷⁰, Mekke, Medine ve Basra ehliyle Atâ' b. Yesâr'a göre 130 âyettir ve sadece 3, 39 ve 70. âyetlerde ihtilaf edilmiştir.
10. Yûnus: Kûfe, Mekke, Medine ve Basra ehliyle Atâ' b. Yesâr'a göre 109; Şam ehline göre 110 âyettir ve 22. âyetin iki yeri ile 57. âyetinde ihtilaf vardır.
11. Hûd: Mekke, Medine ehlinin bir kesimi, Basra ehli ve Atâ' b. Yesâr'a göre 121; Medine ehlinin diğer kesime ve Humus dışındaki Şam ehline göre 122; Kûfe ve Humus ehline göre 123 âyettir. 54, 74, 82, 86, 118 ve 121. âyetler de farklı görüşler mevcuttur.⁵⁷¹
12. Yûsuf: 111 âyet olduğu hususunda ittifak edilmiştir.
13. Râd: Kûfe ehline göre 43; Mekke, Medine ehline göre 44; Basra ehli ve Atâ' b. Yesâr'a göre 45; Şam ehline göre 47 âyettir. 5. âyet, 16. âyetin iki yeri,⁵⁷² 21⁵⁷³ ve 23. âyetlerin müstakil bir âyet olmasına yönelik muhtelif görüşler bulunmaktadır.
14. İbrahim: Basra ehli ve Atâ' b. Yesâr'a göre 51; Kûfe ehline göre 52; Mekke, Medine ve Humus ehline göre 54; Humus dışındaki Şam ehline göre 55 âyettir. 1, 5, 9, 19, 24, 32⁵⁷⁴ ve 42. âyetlere dair farklı görüşler mevcuttur.
15. Hicr: 99 âyet olduğu hususunda ittifak vardır.
16. Nahl: İttifakla 128 âyettir.
17. Benî İsrâîl⁵⁷⁵: Şam, Mekke, Medine ve Basra ehliyle Atâ' b. Yesâr'a göre 110; Kûfe ehline göre 111 âyettir. Sadece 107. âyete dair farklı görüşler söz konusudur.⁵⁷⁶
18. Kehf: Mekke, Medine ehline göre 105; Şam ehline göre 107; Kûfe ehline göre 110; Basra ehliyle Atâ' b. Yesâr'a göre 111 âyettir. 13, 22, 23, 32, 35, 85, 86 ve 103. âyetler hakkında ihtilaf bulunmaktadır.⁵⁷⁷

⁵⁷⁰ Şam ehli genelde tercihini bir fazladan yana kullanmıştır.

⁵⁷¹ Müellif burada da üzerinde farklı görüş bulunan yedi âyet olduğunu ifade etmesine rağmen altı tane sıralamıştır.

⁵⁷² Bu âyetinde olduğu gibi genelde uzun âyetlerde âyet içerisinden müstakil âyetler çıkarılmıştır.

⁵⁷³ Bu âyetinde müellif âyeti hatalı yazmıştır. Eserde âyet bir sonraki âyetin "وَأُولَٰئِكَ لَهُمْ" kısmıyla karıştırılarak "سُوءَ وَالَّذِينَ يَصِلُونَ مَا أَمَرَ اللَّهُ بِهِ أَنْ يُوصَلَ وَيَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ وَيَخَافُونَ سُوءَ" şeklinde verilmiştir. Hâlbuki âyetin aslı "وَالَّذِينَ يَصِلُونَ مَا أَمَرَ اللَّهُ بِهِ أَنْ يُوصَلَ وَيَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ وَيَخَافُونَ سُوءَ" şeklindedir. Ne var ki muhakkik de bu hataya dair bir beyanda bulunmamıştır.

⁵⁷⁴ Burada muhakkik âyet numarasını 32 vermesi gerekirken 23 vermiştir.

⁵⁷⁵ İsrâ Sûresi'dir.

⁵⁷⁶ Mevcut mushaf Kûfe'nin görüşü ile uyumludur.

⁵⁷⁷ Müellif burada da on âyetinde farklılık olduğunu zikretmesine rağmen sekiz tanesine yer vermiştir.

19. Meryem: Şam, Kûfe, Medine ehlinde gelen birinci görüş ve Atâ' b. Yesâr'a göre 98; Mekke ve Medine ehlinde gelen diğer görüşe göre 99 âyettir. 1, 41 ve 75. âyetler hakkında görüş farklılığı bulunmaktadır.
20. Tâhâ: Basra ehliyle Atâ' b. Yesâr'a göre 132; Mekke ve Medine ehline göre 134; Kûfe ehline göre 135;⁵⁷⁸ Humus ehline göre 138; Humus dışında Şam ehline göre 140 âyettir. 1, 33, 39. âyetin iki yeri, 40. âyetin üç yeri, 41, 47, 77, 78, 86. âyetin iki yeri, 87, 88. âyetin iki yeri, 89, 92, 106, 123 ve 131. âyetleri hakkında görüş farklılıkları bulunmaktadır. Mezkûr âyetlerden bazılarının iki veya üç ayrı kısmını müstakil âyet olarak değerlendirenler olmuştur. Ayrıca sadece Şam ehlinin müstakil âyet addettiği birkaç örnek de mevcuttur.
21. Enbiyâ: Şam, Kûfe, Medine, Basra ehliyle Atâ' b. Yesâr'a göre 111; Kûfe ehline göre 112 âyettir. Sadece 66. âyette ihtilaf söz konusudur.
22. Hac: Şam ehline göre 74; Basra ehliyle Atâ' b. Yesâr'a göre 75; Medine ehline göre 76; Mekke ehline göre 77; Kûfe ehline göre 78 âyettir. 19, 20, 42, 43 ve 78. âyetlerde ihtilaf söz konusudur.
23. Müminûn: Kûfe ve Humus ehline göre 118; Humus ehli dışındaki Şam ehli, Mekke, Medine ve Basra ehliyle Atâ' b. Yesâr'a göre 119 âyettir ve sadece 45. âyeti hakkında ihtilaf bulunmaktadır.
24. Nûr: Mekke, Medine ehline göre 62; Humus ehline göre 63; Humus ehli dışındaki Şam ehli, Kûfe ehliyle Atâ' b. Yesâr'a göre 64 âyettir ve 36, 43 ve 44. âyetlerde görüş farklılığı vardır.⁵⁷⁹
25. Furkan: 77 âyet olduğuna dair ittifak vardır.
26. Şuarâ: Mekke, Medine ehlinde gelen bir görüş ve Basra ehliyle Atâ' b. Yesâr'a göre 226; Şam, Kûfe ve Medine ehlinde gelen birinci görüşe göre 227 âyettir. 1, 49, 92 ve 210. âyetlerde farklılık arz etmektedir.
27. Neml: Kûfe ehline göre 93; Şam ve Basra ehliyle Atâ' b. Yesâr'a göre 94; Mekke ve Medine ehline göre 95 âyettir. 33 ve 44. âyetlerinde ihtilaf bulunmaktadır.
28. Kasas: 82⁵⁸⁰ âyet olduğu hususunda ittifak vardır. Ancak Osman b. Atâ' bu görüşün dışına çıkmıştır. 1 ve 23. âyetlerde ihtilaf vardır.
29. Ankebut: Çoğunluğun görüşüne göre 69 âyettir. Ancak Humus ehline göre 70 âyettir. 1, 29, 65 ve 67. âyetlerde ihtilaf vardır.

⁵⁷⁸ Mevcut mushaf yine Kûfe'nin görüşü ile uyumludur.

⁵⁷⁹ Müellif burada da iki âyette ihtilafın olduğunu söylemesine rağmen üç âyet vermiştir.

⁵⁸⁰ Burası Mushaf'ta 88 âyet olmasına rağmen musannif hata yapmış muhakkik ise herhangi bir açıklama getirmemiştir. Ne var ki müellif sonraki bölümde hatasını tashih etmiştir.

30. Rûm: Mekke ve Medine ehlinde gelen bir görüşe göre 59; Şam, Kûfe, Basra ehliyle Atâ' b. Yesâr'a ve Medine ehlinde gelen birinci görüşe göre 60 âyettir. 1,⁵⁸¹ 2, 4 ve 55. âyetlerde ihtilaf bulunmaktadır.
31. Lokmân: Mekke ve Medine ehline göre 33; Şam ve Basra ehliyle Atâ' b. Yesâr'a göre 34 âyettir. 1 ve 32. âyetlerde ihtilaf bulunmaktadır.
32. Secde: Basra ehliyle Atâ' b. Yesâr'a göre 29; Şam, Kûfe, Mekke ve Medine ehline göre 30 âyettir. 1 ve 10. âyetlerde ihtilaf vardır.
33. Ahzâb: 73 âyet olduğu hususunda ittifak vardır.
34. Sebe: Kûfe, Mekke, Medine ve Basra ehliyle Atâ' b. Yesâr'a göre 54; Şam ehline göre 55 âyettir. Sadece 15. âyetinde ihtilaf vardır.
35. Fâtır⁵⁸²: Humus ehline göre 44; Kûfe, Mekke, Basra ehliyle Atâ' b. Yesâr'a ve Medine ehlinde gelen birinci görüşe göre 45; Medine'den gelen diğer görüşe ve Humus ehli dışındaki Şam ehline göre 46 âyettir. 7, 16, 19, 20, 22, 41 ve 43. âyetlerde ihtilaf vardır.
36. Yâsîn: Şam, Kûfe, Medine, Basra ehliyle Atâ' b. Yesâr'a göre 82; Kûfe ehline göre 83 âyettir. Sadece 1. âyetinde ihtilaf vardır.
37. Saffât: 181 ve 182 âyet olduğuna dair iki görüş zikredilmiştir. 8, 9, 22 ve 167. âyetlerde ihtilaf bulunmaktadır.
38. Sâd: 86 ve 88 âyet olduğuna dair iki görüş zikredilmiştir. 1, 37⁵⁸³ ve 84. âyetlerde ihtilaf bulunmaktadır.
39. Zümer: 72, 73 ve 75 âyet olduğuna dair görüşler zikredilmiştir. 3, 11, 14, 17, 20, 36 ve 39. âyetlerde ihtilaf bulunmaktadır.
40. Ğâfir⁵⁸⁴: 82, 84, 85 ve 86 âyet olduğuna dair görüşler zikredilmiştir. 1,⁵⁸⁵ 15, 16, 18, 53, 58, 71, 72, 73 ve 65. âyetlerde ihtilaf bulunmaktadır.
41. Fussilet: 52, 53 ve 54 âyet olduğuna dair görüşler zikredilmiştir. Sadece 1 ve 13. âyetinde ihtilaf vardır.
42. Şûrâ⁵⁸⁶: 50, 51 ve 53 âyet olduğuna dair görüşler zikredilmiştir. 1, 2 ve 32. âyetlerde ihtilaf bulunmaktadır.

⁵⁸¹ Yalnızca Kûfî haruf-u mukattayî âyet saymıştır.

⁵⁸² Eserde "el-Melâike" adıyla geçmektedir.

⁵⁸³ Burada olduğu gibi bazen "وَعَوَّاصٍ" gibi tek bir kelimeyi de âyet saydıkları olmuştur.

⁵⁸⁴ Eserde "Hâmîm el-Mümin" adıyla geçmektedir.

⁵⁸⁵ Yalnızca Kûfî haruf-u mukattayî âyet saymıştır.

⁵⁸⁶ Eserde "Ayn-sîn-kâf" adıyla geçmektedir.

43. Zuhruf: 88 ve 89 âyet olduğuna dair iki görüş zikredilmiştir. 1 ve 52. âyetlerde ihtilaf bulunmaktadır.
44. Duhân: 56, 57 ve 59 âyet olduğuna dair görüşler zikredilmiştir. 1, 34, 43 ve 45. âyetlerde ihtilaf bulunmaktadır.
45. Câsiye: 36 ve 37 âyet olduğuna dair iki görüş zikredilmiştir. Sadece 1. âyette ihtilaf vardır.
46. Ahkâf: 34 ve 35 âyet olduğuna dair iki görüş zikredilmiştir. Sadece 1. âyette ihtilaf vardır.
47. Muhammed: 38, 39 ve 40 âyet olduğuna dair görüşler zikredilmiştir. 4 ve 15. âyetlerde ihtilaf bulunmaktadır.
48. Fetih: 29 âyet olduğu hususunda ittifak vardır.
49. Hucurat: 18 âyet olduğu hususunda ittifak vardır.
50. Kâf: 45 âyet olduğu hususunda ittifak vardır.
51. Zâriyât: 60 âyet olduğu hususunda ittifak vardır.
52. Tûr: 47, 48 ve 49 âyet olduğuna dair görüşler zikredilmiştir. 1 ve 13. âyetlerde ihtilaf bulunmaktadır.
53. Necm: 61 ve 62 âyet olduğuna dair iki görüş zikredilmiştir. 28. âyetle 29. âyetin iki yerinde ihtilaf bulunmaktadır.
54. Kamer: 55 âyet olduğu hususunda ittifak vardır.
55. Rahmân: 76, 77 ve 78 âyet olduğuna dair görüşler zikredilmiştir. 1, 3, 35 ve 43. âyetlerde ihtilaf bulunmaktadır.
56. Vâkı‘a: 96, 97 ve 99 âyet olduğuna dair görüşler zikredilmiştir. 8, 9, 15, 18, 22, 25, 27, 35, 41, 42, 47, 49, 50 ve 89.âyetlerde ihtilaf bulunmaktadır.
57. Hadid: 28 ve 29 âyet olduğuna dair iki görüş zikredilmiştir. 13 ve 27. âyetlerde ihtilaf bulunmaktadır.
58. Mücadele: 21 ve 22 âyet olduğuna dair iki görüş zikredilmiştir. Sadece 20. âyette ihtilaf vardır.
59. Haşr: 24 âyet olduğu hususunda ittifak vardır.
60. Mümtetine⁵⁸⁷: 13 âyet olduğu hususunda ittifak vardır.
61. Saff: 14 âyet olduğu hususunda ittifak vardır.
62. Cuma: 11 âyet olduğu hususunda ittifak vardır.
63. Münâfikûn: 11 âyet olduğu hususunda ittifak vardır.

---

⁵⁸⁷

Eserde “İmtihân” adıyla geçmektedir.

64. Teğâbûn: 18 âyet olduğu hususunda ittifak vardır.
65. Talâk: 11, 12 ve 13 âyet olduğuna dair görüşler zikredilmiştir. 2. âyetin iki yeri ve 10. âyetinde ihtilaf bulunmaktadır.
66. Tahrîm: 12 âyet olduğu hususunda ittifak vardır. Ancak bundan bir âyet daha fazla olduğuna dair görüş de mevcuttur. Söz konusu âyetin 8. âyet olduğunu iddia edenler bulunmaktadır.
67. Mülk: 30 ve 31 âyet olduğuna dair iki görüş zikredilmiştir. Sadece 9. âyetinde ihtilaf vardır.
68. Nûn: 52 âyet olduğu hususunda ittifak vardır.
69. Hakka: 51 ve 52 âyet olduğuna dair iki görüş zikredilmiştir. 1 ve 25. âyetlerde ihtilaf bulunmaktadır. Ayrıca bu sûrede Basra ehlinin hakkında ihtilaf ettiği üç âyet de bulunmaktadır.
70. Meâric: 43 ve 44 âyet olduğuna dair iki görüş zikredilmiştir. Sadece 4. âyetinde ihtilaf vardır.
71. Nûh: 28, 29 ve 30 âyet olduğuna dair iki görüş zikredilmiştir. 23. Âyetin iki yerinde, 24, 25 ve 16. âyetlerde ihtilaf bulunmaktadır.
72. Cîn: Çoğunluğun görüşüne göre 28 âyet olmasına rağmen İbn Ebî Bezze'nin Mekke ehlinin bir rivâyetine göre 27 âyettir. Sûrenin 22. âyetindeki iki yer ihtilaf konusu olmuştur.
73. Müzemmil: 18, 29 ve 20 âyet olduğuna dair görüşler zikredilmiştir. 1, 15 ve 17 âyetlerde ihtilaf bulunmaktadır.
74. Müddesir: 55 ve 56 âyet olduğuna dair iki görüş zikredilmiştir. 40 ve 41. âyetlerde ihtilaf bulunmaktadır.
75. Kıyâme: 39 ve 40 âyet olduğuna dair iki görüş zikredilmiştir. Sadece 16. âyetinde ihtilaf vardır.
76. İnsan: 31 âyet olduğu hususunda ittifak vardır.
77. Mürselât: 50 âyet olduğu hususunda ittifak vardır.
78. Nebe: 40 ve 41 âyet olduğuna dair iki görüş zikredilmiştir. Sadece 40. âyetinde ihtilaf vardır.
79. Nâziât: 45 ve 46 âyet olduğuna dair iki görüş zikredilmiştir. 33 ve 37. âyetlerde ihtilaf bulunmaktadır.
80. Abese: 40, 41 ve 42 âyet olduğuna dair görüşler zikredilmiştir. 24, 32 ve 33 âyetlerde ihtilaf bulunmaktadır.
81. Tekvir: 28 ve 29 âyet olduğuna dair iki görüş zikredilmiştir. Sadece 26. âyetinde ihtilaf vardır.

82. İnfitar: 19 âyet olduğu hususunda ittifak vardır.
83. Mutaffifîn: 36 âyet olduğu hususunda ittifak vardır.
84. İnşikâk: 23 ve 25 âyet olduğuna dair iki görüş zikredilmiştir. 7 ve 10. âyetlerde ihtilaf bulunmaktadır.
85. Burûc: Çoğunluğun görüşüne göre 22 âyet olmakla beraber 23 âyet olduğuna dair de bir görüş mevcuttur.
86. Târık: Medine'den gelen birinci görüşe göre 16, diğerlerine göre ise 17 âyettir. Sadece 15. âyette ihtilaf vardır.
87. Â'la: 19 âyet olduğu hususunda ittifak vardır.
88. Ğaşiye: 26 âyet olduğu hususunda ittifak vardır.
89. Fecr: 29, 30 ve 32 zikredilmiştir ve 15. âyetin iki yerinde, 16, 23 ve 29. âyetlerde ihtilaf bulunmaktadır.
90. Beled: 20 âyet olduğu hususunda ittifak vardır.
91. eş-Şems: 15 ve 16 âyet olduğuna dair iki görüş zikredilmiştir. Sadece 14. âyette ihtilaf vardır.
92. Leyl: 21 âyet olduğu hususunda ittifak vardır.
93. Duhâ: 11 âyet olduğu hususunda ittifak vardır.
94. İnşirah: 8 âyet olduğu hususunda ittifak vardır.
95. Tîn: 8 âyet olduğu hususunda ittifak vardır.
96. Alak: 18, 19 ve 20 âyet olduğuna dair görüşler zikredilmiştir. 9 ve 15. âyetlerde ihtilaf bulunmaktadır.
97. Kadir: 5 ve 6 âyet olduğuna dair iki görüş zikredilmiştir. Sadece 3. âyette ihtilaf vardır.
98. Beyyine⁵⁸⁸: 8 ve 9 âyet olduğuna dair iki görüş zikredilmiştir. Sadece 5. âyette ihtilaf vardır.
99. Zelzele: 8 ve 9 âyet olduğuna dair iki görüş zikredilmiştir. Sadece 6. âyette ihtilaf vardır.
100. Âdiyât: 11 âyet olduğu hususunda ittifak vardır.
101. Kâria: 8, 10 ve 11 âyet olduğuna dair görüşler zikredilmiştir. 1, 6 ve 8. âyetlerde ihtilaf bulunmaktadır.
102. Tekâsür: 8 âyet olduğu hususunda ittifak vardır.

---

⁵⁸⁸ Eserde "Lem yekün" adıyla geçmektedir.

103. Asr: 3 âyet olduğu hususunda ittifak vardır. 1 ve 3. âyette ihtilaf vardır.
104. Hûmeze: 9 âyet olduğu hususunda ittifak vardır.
105. Fîl: 5 âyet olduğu hususunda ittifak vardır.
106. Kureyş: 4 ve 5 âyet olduğuna dair iki görüş zikredilmiştir. Sadece 4. âyette ihtilaf vardır.
107. Mâûn: 6 ve 7 âyet olduğuna dair iki görüş zikredilmiştir. Sadece 6. âyette ihtilaf vardır.
108. Kevser: 3 âyet olduğu hususunda ittifak vardır.
109. Kâfirûn: 6 âyet olduğu hususunda ittifak vardır.
110. Nâsr: 3 âyet olduğu hususunda ittifak vardır.
111. Tebbe: 5 âyet olduğu hususunda ittifak vardır.
112. İhlâs: 4 ve 5 âyet olduğuna dair iki görüş zikredilmiştir. Sadece 3. âyette ihtilaf vardır.
113. Felâk: 5 âyet olduğu hususunda ittifak vardır.
114. Nâs: 6 ve 7 âyet olduğuna dair iki görüş zikredilmiştir. Sadece 4. âyette ihtilaf vardır.

EK 3

Sûrelerdeki Mesele Sayıları

Sûre adı	Mesele sayısı	<i>Fünûnü'l-efnân</i> 'daki varak numarası	Sûre adı	Mesele sayısı	<i>Fünûnü'l-efnân</i> 'daki varak numarası
Bakara	10	114-116	Sebe	2	130-131
Âl-i İmrân	2	116	Fâtır	2	131
Nisâ	3	116	Yâsîn	4	131-132
Mâide	7	116-117	Saffât	3	132
Enâm	1	117-118	Sâd	5	132-133
A'raf	2	118	Zümer	2	133
Enfâl	4	118-119	Mümin	1	133
Tevbe	2	119-120	Fussilet ⁵⁸⁹	2	133-134
Yûnus	1	120	Şûrâ ⁵⁹⁰	1	134
Hûd	4	120-121	Zuhruf	2	134
Yûsuf	9	121-122	Duhân	1	134
Râd	2	122	Câsiye	4	134-135
İbrahim	2	122	Fetih	1	135
Hicr	2	122-123	Hucurat	3	135

⁵⁸⁹ *Fünûnü'l-efnân* 'da sûrenin ismi yerine “سورة حم السجدة” olarak verilmiştir.

⁵⁹⁰ *Fünûnü'l-efnân* 'da sûrenin ismi yerine “سورة جمعق” olarak verilmiştir.

Nahl	1	123	Kâf	2	135-136
Benî İsrâîl	5	123-124	Zâriyât	1	136
Kehf	3	124	Necm	3	136
Meryem	3	124-125	Rahmân	3	136
Tâhâ	3	125	Vâkı‘a	2	136-137
Enbiyâ	9	125-126	Mücadele	1	137
Hac	2	126	Haşr	1	137
Müminûn ⁵⁹¹	3	126-127	Mümtehhine	1	137
Nûr	3	127	Cuma	1	137
Furkan	1	127	Teğâbûn	1	137
Şuarâ	1	127	Tahrîm	2	137
Neml	8	127-128	Hakka	1	137-138
Kasas	4	128-129	Müzemmil	1	138
Ankebut	3	129	Kıyâme	2	138
Rûm	1	129	Nâziât	1	138
Lokmân	1	129-130	Mutaffîfîn	1	138
Secde	4	130	Duhâ	1	138
Ahzâb	2	130			

⁵⁹¹ Fünûnü’l-efnân’da sûrenin ismi yerine “سورة قد أفلح” olarak verilmiştir.

EK 4

Birbirini Tefsir Eden Âyetler⁵⁹²

Müfesser Âyet	Müfessir Âyet
⁵⁹³ يُخَادِعُونَ اللَّهَ وَهُوَ خَادِعُهُمْ	⁵⁹⁴ قِيلَ ارْجِعُوا وَرَاءَكُمْ فَالْتَمِسُوا نُورًا
⁵⁹⁵ وَشَهِدُوا عَلَى أَنْفُسِهِمْ أَنَّهُمْ كَانُوا كَافِرِينَ	⁵⁹⁶ قَدْ جَاءَنَا نَذِيرٌ فَكَذَّبْنَا
⁵⁹⁷ وَتَمَّتْ كَلِمَةُ رَبِّكَ الْحُسْنَى	⁵⁹⁸ وَتُرِيدُ أَنْ نَمُنَّ
⁵⁹⁹ إِلَّا عَنْ مَوْعِدَةٍ وَعَدَهَا إِيَّاهُ	⁶⁰⁰ سَأَسْتَغْفِرُ لَكَ رَبِّي
⁶⁰¹ وَتَذَكِّرِي بآيَاتِ	⁶⁰² أَلَمْ تَرَوْا كَيْفَ خَلَقَ اللَّهُ سَبْعَ سَمَوَاتٍ طِبَاقًا
⁶⁰³ لَهُمُ الْبُشْرَى فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَفِي الْآخِرَةِ	⁶⁰⁴ تَنْزَلُ عَلَيْهِمُ الْمَلَائِكَةُ أَلَّا تَخَافُوا وَلَا تَحْزَنُوا
⁶⁰⁵ وَلَمْ تَكُونُوا أَقْسَمْتُمْ مِنْ قَبْلِ مَا لَكُمْ مِنْ زَوَالٍ	⁶⁰⁶ وَأَقْسَمُوا بِاللَّهِ جَهْدَ أَيْمَانِهِمْ لَا يَبْعَثُ اللَّهُ مَنْ يَمُوتُ
⁶⁰⁷ وَتَبَيَّنَ لَكُمْ كَيْفَ فَعَلْنَا بِهِمْ	⁶⁰⁸ فَمِنْهُمْ مَنْ أَرْسَلْنَا عَلَيْهِ حَاصِبًا وَمِنْهُمْ مَنْ أَخَذَتْهُ الصَّبْحَةُ
⁶⁰⁹ وَعَلَى الَّذِينَ هَادُوا حَرَّمْنَا مَا قَصَصْنَا عَلَيْكَ مِنْ قَبْلُ	⁶¹⁰ حَرَّمْنَا كُلَّ ذِي ظُفْرٍ
⁶¹¹ وَيَدْعُ الْإِنْسَانُ بِالشَّرِّ	⁶¹² فَأَمْطَرْنَا عَلَيْهَا حِجَارَةً

⁵⁹² Bu bölümde *Ruûsu 'l-kavârîr*'de diğer iki esere göre bazı eksiklikler vardır.

⁵⁹³ Nisâ 4/142.

⁵⁹⁴ Hadid 57/13.

⁵⁹⁵ A'râf 7/37.

⁵⁹⁶ Mülk 67/9.

⁵⁹⁷ A'râf 7/137.

⁵⁹⁸ Kasas 28/5.

⁵⁹⁹ Tevbe 9/114.

⁶⁰⁰ Meryem 19/47.

⁶⁰¹ Yûnus 10/71.

⁶⁰² Nûh 71/15.

⁶⁰³ Yûnus 10/64.

⁶⁰⁴ Fussilet 41/30.

⁶⁰⁵ İbrahim 14/44.

⁶⁰⁶ Nahl 16/38.

⁶⁰⁷ İbrahim 14/45.

⁶⁰⁸ Ankebut 29/40.

⁶⁰⁹ Nahl 16/118.

⁶¹⁰ Enâm 6/146.

⁶¹¹ Benî İsrâil 17/11.

⁶¹² Enfâl 8/32.

614	إِلَّا عِبَادَكَ مِنْهُمْ الْمُخْلِصِينَ	613	لَا حَتِّكَ ذُرِّيَّتُهُ إِلَّا قَلِيلًا
616	وَاسْتَفْزَزَ مَنْ اسْتَطَعَتْ مِنْهُمْ	615	أَلَمْ تَرَ أَنَا أَرْسَلْنَا الشَّيَاطِينَ عَلَى الْكَافِرِينَ
618	فَقُلْ هَلْ لَكَ إِلَى أَنْ تَزَكَّى	617	فَقُولَا لَهُ قَوْلًا لَيِّنًا
620	اخْلُفْنِي فِي قَوْمِي	619	وَلَمْ تَرْقُبْ قَوْلِي
622	أَنْ صَالِحًا مُرْسَلٍ مِنْ رَبِّهِ	621	فَإِذَا هُمْ فَرِيقَانِ يَخْتَصِمُونَ
624	أَمْ حَسِبْتُمْ أَنْ تُدْخِلُوا الْجَنَّةَ وَلَمَّا يَعْلَمِ اللَّهُ الَّذِينَ جَاهَدُوا مِنْكُمْ	623	هَذَا مَا وَعَدَنَا اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَصَدَقَ اللَّهُ وَرَسُولُهُ
626	أَنِّي مَغْلُوبٌ فَأَنْتَصِرُ	625	وَلَقَدْ نَادَانَا نُوحٌ
628	لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ	627	فَحَقَّ عَلَيْنَا قَوْلُ رَبِّنَا
630	لَأُغْلِبَنَّ أَنَا وَرُسُلِي	629	وَلَقَدْ سَبَقَتْ كَلِمَتُنَا
632	وَكُنْتُمْ أَمْوَاتًا فَأَحْيَاكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ	631	أَمَتْنَا اثْنَتَيْنِ وَأَحْيَيْنَا اثْنَتَيْنِ
634	وَنَادَى أَصْحَابُ الْجَنَّةِ أَصْحَابَ النَّارِ	633	يَوْمَ التَّنَادِ
636	وَاللَّهُ رَبُّنَا مَا كُنَّا مُشْرِكِينَ	635	يَخْلُقُونَ لَكُمْ
638	أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ	637	إِذْ نَادَى وَهُوَ مَكْظُومٌ

- 613 Benî İsrâil 17/62.
614 Hicr 15/40.
615 Meryem 19/83.
616 Benî İsrâil 17/64.
617 Tâhâ 20/44.
618 Nâziât 79/18.
619 Tâhâ 20/44.
620 A'râf 7/142.
621 Neml 27/45.
622 A'râf 7/75.
623 Ahzâb 33/22.
624 Âl-i İmrân 3/142.
625 Saffât 37/75.
626 Kamer 54/10.
627 Saffât 37/30.
628 Sâd 38/85.
629 Saffât 37/171.
630 Mûcadele 58/21.
631 Gâfir 40/11.
632 Bakara 2/28.
633 Gâfir 40/32.
634 A'râf 7/44.
635 Mûcadele 58/18.
636 Enâm 6/23.
637 Nûn 68/48.

EK 5

Âyetler Arasındaki Soru – Cevap İlişkisi

Âyet	Âyetin cevabı
639﴿لَوْ نَشَاءُ لَقُلْنَا مِثْلَ هَذَا﴾	640﴿قُلْ لِّئِنْ اجْتَمَعَتِ الْإِنْسُ وَالْجِنُّ﴾
641﴿وَيَقُولُ الَّذِينَ كَفَرُوا لَسْتَ مُرْسَلًا﴾	642﴿إِنَّكَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ﴾
643﴿إِنَّكَ لَمَجْنُونٌ﴾	644﴿مَا أَنتَ بِنِعْمَةِ رَبِّكَ بِمَجْنُونٍ﴾
645﴿أَوْ تُسْقِطَ السَّمَاءَ كَمَا زَعَمَتْ عَلَيْنَا مِثْلَ هَذَا﴾	646﴿إِنْ نَشَاءُ نَخِثُفْ بِهِمُ الْآرْضَ أَوْ نُسْقِطُ عَلَيْهِمُ كِسْفًا مِّنَ السَّمَاءِ﴾
647﴿قَالُوا وَمَا الرَّحْمَنُ﴾	648﴿الرَّحْمَنُ (1) عَلَّمَ الْقُرْآنَ﴾
649﴿وَاصْبِرُوا عَلَى آلِهَتِكُمْ﴾	650﴿فَإِنْ يَصْبِرُوا فَالنَّارُ مَثْوًى لَهُمْ﴾
651﴿وَمَا أَهْدِيكُمْ إِلَّا سَبِيلَ الرَّشَادِ﴾	652﴿وَمَا أَمْرُ فِرْعَوْنَ بِرَشِيدٍ﴾
653﴿لَوْ لَا نُزِّلَ هَذَا الْقُرْآنُ عَلَى رَجُلٍ مِّنَ الْقَرْيَتَيْنِ عَظِيمٍ﴾	654﴿يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ وَيَخْتَارُ﴾
654﴿رَبَّنَا اكْشِفْ عَنَّا الْعَذَابَ﴾	655﴿وَلَوْ رَحِمْنَاهُمْ وَكَشَفْنَا مَا بِهِم مِّنْ ضُرٍّ﴾
656﴿أَمْ يَقُولُونَ نَحْنُ جَمِيعٌ مُّنتَصِرٌ﴾	657﴿مَا لَكُمْ لَا تَنَاصَرُونَ﴾
658﴿أَمْ يَقُولُونَ تَقَوَّلَهُ﴾	659﴿وَلَوْ تَقَوَّلَ عَلَيْنَا بَعْضَ الْأَقَاوِيلِ﴾

- 639 Enfâl 8/31.
640 Benî İsrâil 17/88.
641 Râd 13/43.
642 Yâsîn 36/3.
643 Hicr 15/6.
644 Nûn 68/2.
645 Benî İsrâil 17/92.
646 Sebe 34/9.
647 Furkan 25/60.
648 Rahmân 55/1, 2.
649 Sâd 38/6.
650 Fussilet 41/24.
651 Ğâfir 40/29.
652 Hûd 11/97.
653 Kasas 28/68.
654 Duhân 44/12.
655 Mûminûn 23/75.
656 Kamer 54/44.
657 Saffât 37/25.
658 Tûr 52/33.
659 Hakka 69/44.

EK 6

Arapça'daki Kelime Zenginliğine Dair Örnekler

Kelime	Kullanım Şekilleri
Ev	Ev için kullanılan malzemeye göre farklı isimler verilmiştir. Eğer çamurdansa “بيت”, deve veya keçi postundansa “بجاد”, yündense “خباء”, kıldansa “فسطاط”, eğrilmiş yündense “خيمة” ve deridense “قشع” denir.
Vatan	Vatan da içinde yaşayana göre değişik isim alır. İnsanın “وطن”, deveninki “وعطن”, aslanın çalılığı “عرين”, kurt ve kertenkelenin ini “وجار”, ceylanın “كناس”, kuşun yuvası “عش”, karıncanın “قرية”, eşek arısının kovanı “وكور”, aktavşanın tüneli “نافقاء” şeklinde anılır.
Kuş yuvası	Kuş eğer ağaca konduysa yuvası “وكر”, dağa veya duvara konduysa “وكن”, çardağa konduysa “عش”, yeryüzüne konduysa “افحوص” denir. “الادحي” da deve kuşuna mahsustur.
Koşmak	Koşma eylemi insan için söz konusu olduğunda “عدا الإنسان”, attı “أحضر”, devede “أرقل”, kurtta “عسل”, ceylanda “مزع” şeklinde kullanılır. Zıplama, sıçrama da insan için “طفر”, at için “ضبر”, deve için “وثب”, serçe için “قفز” ve pire için “طمر” lafızlarıdır.
Hayvan yavrusu	Herhangi bir canlının yavrusu da farklı olarak isimlendirilir. Her yedi yaşındaki yavruya “جرو”, her tüylü yavruya “فرخ”, bütün vahşi hayvan yavrularına “عجل”, at yavrusuna “فلو”, eşek yavrusuna “عفو”, inek yavrusuna “عجل”, aslan yavrusuna “شبل”, ceylan yavrusuna “خشف”, fil yavrusuna “دغفل”, deve yavrusuna “حوار”, tilki yavrusuna “هجرس”, kertenkele yavrusuna “حسل”, tavşan yavrusuna “خرنق”, ayı yavrusuna “ديسم”, domuz yavrusuna “خنوص”, aktavşan yavrusuna ve fare yavrusuna “درص”, deve yavrusuna “حريش” denir.
Vurmak	Vurma eylemi de vurulan yere göre farklılık arz eder. Nitekim başına ön

	tarafına vurma söz konusuysa “صقع”, enseye “صفع”, yüze “صك”, yanağa avuç açık olarak vurulursa “لطم”, avuç kapalı ise “لكم”, iki elle vurulursa “لدم”, sakala vurulursa “وهز”, yan tarafa vurulursa “وخز”, avuç ile göğse ve karına vurulursa “وكرز”, dize vurulursa “زبن”, ayağa vurulursa “ركل” akrep gibi zararlı hayvanların sokmalarında “تلسع” fiilleri kullanılır.
Açmak	Bir şeyi bedenden kaldırıp açmak için de farklı fiiller getirilir. Mesela başını açarken “حسر عن رأسه”, yüzü açma anlamında “سفر عن وجهه”, köpek dişlerini gösterme manasında “افتر عن نابيه”, dişlerini gösterme anlamında “كشر عن أسنانه”, kolu açma için “ابدى عن ذراعيه”, bacağı açma için “كشف عن ساقه” kullanılır.
Topluluk	Topluluk isimleri de topluluğun türüne göre farklılık arz eder. Alı süvari topluluğuna “موكب”, adamlardan teşkil eden topluluğa “بكرة”, genç çocuk topluluğuna “جوقة”, kadın topluluğuna “ملة”, at sürüsüne “رعيل”, deve sürüsüne “صرمة”, koyun sürüsüne “قطيع”, geyik sürüsüne “سرب”, yırtıcı hayvan sürüsüne “عرجل”, kuş sürüsüne “عصابة”, çekirge sürüsüne “رجل”, arı sürüsüne “خشرمة”, deve, inek, koyun sürünse “ثلة” denir.
Doluluk	Doluluk için de dolu olan nesneye göre farklı kullanımlar mevcuttur. Deniz için “بجر طام”, nehir için “نهر طافح”, pınar için “عين ثرة”, kap için “اناء مفعم” ve meclis için “مجلس غاص بأهله” terkipleri kullanılır.
Yumuşaklık	Yumuşaklık, esneklik elbisede ise “ثوب لين”, mızrakta “رمح لدن”, ette “لحم رخص”, döşekte yumuşaklık “فراش وثير”, yerde “أرض دمتة” şeklinde ifade edilir.
Bozulmak	Yiyecek vb. nesnelerin değişime uğrayıp bozulmaları da muhtelif şekillerde olur. Mesela et için “اروح اللحم/Kötü koktu.”, su için “اسن الماء/Su yıllandı.”, yiyecek için “خنز الطعام”, eritilmiş yağ için “سنخ السمن”, yağ için “زنخ الدهن”, ceviz için “قنم”, içecek için “دخن الشراب”, demir için “صدى الحديد” için deri için “نغل الأديم” kullanılır.
Nesnelerin elde	Bu bağlamda iç yağı için “يدي من الشحم زهمة/ Elime içyağı kokusu sindi.”

bıraktığı iz	denir. Demirin elde bıraktığı kötü koku “سهكة”, kandan meydana gelen kana bulanmışlık “ضرجة وسطلة وسلطة”, sudan hissedilen ıslaklık “بللة”, doludan hissedilen şiddetli soğuk “صردة”, kirden ortaya çıkan pislik “درنة” lafızlarıyla belirtilir.
Kir	Kir bulunduğu yere göre farklı şekillerde adlandırılır. Gözdeki kir “اف”, tırnak arası kiri “حفر”, kulak kiri “رمص”, bu kurursa “غمص”, dişteki kir “حفر”, geri kalan bedeninin kiri “درن” olarak nitelendirilir.
Rüzgâr	Rüzgârların da farklı isimleri bulunmaktadır. Bir rüzgâr iki rüzgâr arasında esiyorsa “نكباء”, güney ve saba rüzgârı arasında esiyorsa “الجرياء”, farklı yönlerden esiyorsa “المتناوحة”, kendi başına hafif esiyorsa “النسيم”, şiddetli esiyorsa “العاصف”, çadırları sökecek kadar kuvvetlenirse “الهجوم”, ağaçları hareket ettirip sökecek kadar şiddetliyse “الزرعة” çakıl taşları ile eserse “الحاصب”, yerden direk gibi göğe doğru eserse “الأعصار”, tozlu eserse “الهبة” ⁶⁶⁰ , soğuk eserse “الحر حر والصرصر”, soğuk ve nemli eserle “الليل”, sıcak eserse “السموم”, bitkilerde tozlaşma meydana getirmiyorsa ve yağmursuzsa “العقيم” denir.
Yağmur	Yağmur hafif çiselerse önce “رش”, sonra “طش”, daha sonra “طل” ve ince ince yağan “رذاذ”, sonra “نضح”, iri taneli yağarsa “هطل”, şiddetli sağanak yağarsa “الغيث”, damlaları “جود” ve “وابل”, yeryüzünü diriltirse “الحياء”, ihtiyaç anında yağarsa “الجداء”, her şeyin susuzluğunu gideriyorsa “الجود”, damlaları çoksa “الهطل” ve “التهتان”, damlaları iri ve şiddetli olursa “الويل” denir.

⁶⁶⁰

Fünûnü'l-efnân'da “الهوب” şeklinde geçmektedir. (Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 198).

EK 7

İbnü'l-Cevzî'ye Göre Mensûh Âyet Sayıları

Mensûh âyet bulunan sûreler	<i>Fünûnü'l-efnân</i>		<i>Nâsihü'l-Kur'ân ve mensûhuhu</i> (Âyet sayısı)
	Âyet sayısı	Varak numarası	
Bakara	30	172-174	37
Âl-i İmrân	10	177, 178	10
Nisâ	24	178-180	26
Mâide	9	180, 181	9
Enâm	15	181, 182	18
A'raf	2	182	3
Enfâl	6	182	7
Tevbe	11	182, 183	9
Yûnus	6	183	6
Hûd ⁶⁶¹	4	183	4
Râd	2	183-184	2
İbrahim	1	184	-
Hicr	5	184	5
Nahl	5	184	5
Benî İsrâîl	3	184	4
Meryem	5	184	5
Tâhâ	3	185	2
Enbiyâ	3	185	-
Hac	3	185	2
Müminûn	2	185	2
Nûr	7	186	7
Furkan	2	186	3
Şuarâ ⁶⁶²	1	186	1
Neml	1	187	1

⁶⁶¹ Sûrede 4 âyetin mensûh olduğu ifade edilmesine rağmen 3 tanesi verilmiştir.

⁶⁶² Bu sûreye dair sondaki dört âyet hariç Mekkî olduğu ve sondaki dört âyetin Medine'de cahiliye şiiiri hakkında indirildiği ardından Müslümanların şiiirinin istisna edildiği ifade edilmiştir.

Kasas	1	187	1
Ankebut	1	187	2
Rûm	1	187	1
Lokmân	1	187	1
Secde ⁶⁶³	1	187	1
Ahzâb	2	187	3
Sebe	1	187	1
Fâtır ⁶⁶⁴	1	187	1
Saffât	4	187	4
Sâd	2	187	2
Zümer	7	187, 188	7
Mümin	2	188	1
Fussilet ⁶⁶⁵	1	188	1
Şûrâ	9	188	9
Zuhruf	2	188	2
Duhân	1	188	1
Câsiye ⁶⁶⁶	1	188	1
Ahkâf	2	188-189	2
Muhammed	2	189	2
Kâf	2	189	1
Zâriyât	2	189	2
Tûr	2	189-190	3
Necm	2	190	2
Kamer	1	190	1
Mücadele	1	190	1
Haşr	-	190	1
Mümtehine	3	190-191	4

⁶⁶³ Fünûnü'l-efnân'da sûrenin adı "سورة المصاحح" şeklindedir.

⁶⁶⁴ Fünûnü'l-efnân'da sûrenin adı farklı gelmiştir.

⁶⁶⁵ Sûrenin adı "المصاييح" şeklindedir.

⁶⁶⁶ Fünûnü'l-efnân'da sûrenin adı "الشريعة" şeklinde gelmiştir.

Teğâbûn	-	191	1
Nûn	2	191	2
Meâric	2	191	2
Müzemmil	5	191	4
Müddesir	1	191-192	1
Kıyâme	1	192	-
İnsan	3	192	3
Abese	1	192	1
Tekvir	1	192	1
Târık	1	192	1
Ğaşiye	1	192	1
Tîn	1	192	1
Asr	1	192	-
Kâfirûn	1	193	1
TOPLAM	247		255

EK 8

Fünûnu'l-efnân ile Tezkiretü'l-erîb fî tefsiri'l-garîb'in Mukayesesi

Sûre adı	İlk kelime	<i>Fünûnu'l-Efnân</i> 'daki varak numarası	<i>Tezkiretü'l-erîb</i> 'teki sayfa numarası	Son kelime	<i>Fünûnu'l-Efnân</i> 'daki varak numarası	<i>Tezkiretü'l-erîb</i> 'teki sayfa numarası
Bakara	(الْم)	37	14	(وَالْإِصْر)	41	72
Âl-i İmrân	(الْفُرْقَان)	42	42	(وَرَابِطُوا)	45	57
Nisâ	(وَبَثَّ)	45	58	(أَنْ تَضِلُّوا)	48	77
Mâide	(الْعُقُود)	49	78	(وَإِنْ تَغْفِرْ لَهُمْ)	52	92
Enâm	(بِرَبِّهِمْ يَعْدِلُونَ)	52	93	(خَلَائِفَ)	55	107
A'raf	(المص)	55	108	(عِنْدَ رَبِّكَ)	58	124
Enfâl ⁶⁶⁷	(يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْأَنْفَالِ)	58	125	(وَالَّذِينَ آوَوْا)	59	133
Tevbe ⁶⁶⁸	(بِرَاءةً)	60	134	(حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ)	63	149
Yûnus	(الر)	60	150	(وَمَا أَنَا عَلَيْكُمْ بِوَكِيلٍ)	65	158
Hûd	(أُحْكِمَتْ)	65	159	(اعْمَلُوا عَلَىٰ مَكَائِكُمْ)	66	168
Yûsuf	(رَأَيْتُهُمْ لِي سَاجِدِينَ)	67	169	(فِي قَصَصِهِمْ)	68	177
Râd	(المر)	68	178	(كَفَىٰ بِاللَّهِ شَهِيدًا)	69	183
İbrahim	(الظُّلُمَاتِ)	69	184	(فَطِرَانٍ)	69	187
Hicr	(رُبَّمَا يَوَدُّ الَّذِينَ)	70	188	(الْيَقِينِ)	70	191
Nahl	(أَتَى)	70	192	(مَعَ الَّذِينَ اتَّقَوْا)	72	201
Benî İsrâil	(الْمَسْجِدِ الْأَقْصَى)	72	202	(وَكَبَّرَهُ)	74	209
Kehf	(عَوَجًا (1) قِيمًا)	74	210	(مَدَدًا)	75	220
Meryem	(كهيعص)	75	221	(رِكْزًا)	76	227
Tâhâ	(ومعناها: يا رجل)	76	228	(مَنْ أَصْحَابُ الصِّرَاطِ)	77	235
Enbiyâ	(مِنْ ذِكْرِ)	78	236	(أَحْكُمَ)	79	242

⁶⁶⁷ *Fünûnu'l-Efnân*'da sûrenin ismi yerine ilk âyetinden “يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْأَنْفَالِ” kısmı verilmiştir.

⁶⁶⁸ Sûrenin ismi *Fünûnu'l-Efnân*'da Berâe olarak verilmiştir.

Hac	(زُلْزَلَةُ السَّاعَةِ)	79	243	(مِلَّةٌ أَيْبِكُمْ)	80	248
Müminûn	(قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ)	80	249	(حِسَابُهُ)	81	253
Nûr	(وَفَرَضْنَاهَا)	81	254	(أَمْرِهِ)	82	261
Furkan	(الْفُرْقَانِ)	82	262	(لِزَامًا)	83	266
Şuarâ	(طسم)	83	267	(ظَلِمُوا)	84	272
Neml	(طس)	84	273	(فَتَعْرِفُونَهَا)	85	278
Kasas	(شيعا)	85	279	(إِلَّا رَحْمَةً)	87 ⁶⁶⁹	285
Ankebut	(الم)	87 ⁶⁷⁰	286	(لَمَعَ الْمُحْسِنِينَ)	87	289
Rûm	*	87	289	(الَّذِينَ لَا يُوقِنُونَ)	88	293
Lokmân	(لَهُوَ الْحَدِيثِ)	88	294	(لَا يَجْزِي)	88	293
Secde	(أَمْ)	88	294	(فَاعْرِضْ عَنْهُمْ)	89	296
Ahzâb	(اتَّقِ اللَّهَ)	89	298	(الْأَمَانَةَ)	90	304
Sebe	(وَلَهُ الْحَمْدُ فِي)	90	305	(بِأَشْيَاعِهِمْ)	91	309
Fâtır	(فَاطِرِ السَّمَاوَاتِ)	91	310	(سُنَّةَ الْأَوَّلِينَ)	92	312
Yâsîn	**	92	313	(مِنَ الشَّجَرِ الْأَخْضَرِ)	92	317
Saffât	(وَالصَّافَّاتِ)	92 ⁶⁷¹	318	(عَمَّا يَصِفُونَ)	93	324
Sâd	**	93	325	(الْمُتَكَلِّفِينَ)	94	329
Zümer	(فِي ظُلُمَاتٍ ثَلَاثِ)	94	330	(الْأَرْضِ)	95	333
Ğâfir ⁶⁷²	**	95	334	(بِمَا عِنْدَهُمْ مِنَ الْعِلْمِ)	95	336
Fussilet ⁶⁷³	(فَاعْمَلْ)	95	337	(أَوَلَمْ يَكْفِ)	96	339
Şûrâ ⁶⁷⁴	**	96	340	(جَعَلْنَاهُ)	97	343

⁶⁶⁹ Fünûnu'l-Efnân'da “إِلا وجهه أى إلا هو” ibaresi de bulunmaktadır.

⁶⁷⁰ Fünûnu'l-Efnân'da “أَحْسِبَ” ile başlamıştır.

* Âyetin sebebi nüzûlu ile başlanmıştır.

⁶⁷¹ Fünûnu'l-Efnân'da kelimenin başındaki (و) verilmemiştir.

⁶⁷² Sürenin ismi Fünûnu'l-Efnân'da Mümin olarak verilmiştir.

⁶⁷³ Sürenin ismi Fünûnu'l-Efnân'da yanlışlıkla Secde olarak verilmiştir.

⁶⁷⁴ Fünûnu'l-Efnân'da sürenin ismi yerine ilk âyetinden “جمعسق” kısmı verilmiştir.

** İbn Abbas'tan rivâyetle başlamıştır.

*** Âyetin sebebi nüzûlu ile başlanmıştır.

Zuhurf	(إِنَّا جَعَلْنَاهُ)	97	344	(وَقُلْ سَلَامٌ)	97	348
Duhân	(إِنَّا أَنزَلْنَاهُ)	97	349	(فَارْتَقِبْ)	98	350
Câsiye	(جَمِيعًا مِنْهُ)	98	351	(الْكِبْرِيَاءُ)	98	351
Ahkâf	(أَتُنُونِي بِكِتَابٍ)	98	352	(بَلَاغٌ)	98	354
Muhammed	(أَصْلَ أَعْمَالِهِمْ)	98	355	(ثُمَّ لَّا يَكُونُوا أَمْثَالَكُمْ)	99 ⁶⁷⁵	357
Fetih	(إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ)	99	358	(لِيُغِظَ بِهِمُ الْكُفَّارَ)	100	362
Hucurat	(لَّا تَقْدُمُوا)	100	363	(يَمْنُونَ عَلَيْكَ)	100	365
Kâf	(ق)	100	366	(بِجَبَّارٍ)	101	368
Zâriyât	(وَالذَّارِيَّاتِ)	101	369	(مِثْلَ ذُنُوبِ أَصْحَابِهِمْ)	101	371
Tûr	(وَالطُّورِ)	101 ⁶⁷⁶	372	(وَإِذْ بَارَ النَّجْمِ)	102	374
Necm	(النَّجْمِ)	102	375	(سَامِدُونَ)	103	378
Kamer	***	102	379	(أَشْيَاعَكُمْ)	103	381
Rahmân	(الْإِنْسَانَ)	103	382	(وَعَبْرِيٍّ)	103 ⁶⁷⁷	386
Vâkı‘a	(الْوَاقِعَةِ)	103	387	(فَسَلَامٌ لَّكَ)	104	390
Hadid	(الظَّاهِرِ)	104	391	(لَنَلَّا يَعْلَمَ)	104 ⁶⁷⁸	392
Mücadele	(الَّتِي تُجَادِلُكَ)	104	393	(بِرُوحٍ)	104	395
Haşr	(أَخْرَجَ الَّذِينَ كَفَرُوا)	105	396	(الْبَارِئِ)	105	398
Mümtehin	(لَا تَتَّخِذُوا عَدُوِّيَ)	105	399	(كَمَا يَسَّ الْكُفَّارُ)	106	401
Saff	(لَمْ تَقُولُونَ)	106	402	(عَلَى عَدُوِّهِمْ)	106	402
Cuma	(فِي الْأَمِّيْنِ)	106	403	(انْفِضُّوا إِلَيْهَا)	106	403
Münâfikûn	(لَكَادِبُونَ)	106	404	(إِلَى أَجَلٍ قَرِيبٍ)	106	404
Teğâbûn	(التَّغَابُنِ)	106	405	(وَإِنْ تَعْفُوا)	106	405
Talâk	(لِعَدَّتِهِنَّ)	106	406	(الْأَمْرِ)	106	406
Tahrîm ⁶⁷⁹	***	106	407	(مَنْ فَرَّغُونَ وَعَمَلِهِ)	106	407

⁶⁷⁵ Fünûnu'l-Efnân'da sadece âyetin bu kısmı verilerek bitirilmiş, açıklama yapılmamıştır.

⁶⁷⁶ Fünûnu'l-Efnân âyetin bu kısmı yazılmadan doğrudan açıklamayla başlanmıştır. Müellifin buraya kadar tefsir edeceği kısmı verdiği dikkate alınırsa zikredilmeyen yerin düşmüş olabileceği düşünülebilir.

⁶⁷⁷ Fünûnu'l-Efnân'da İbn Kuteybe'den gelen rivâyetin bir kısmı atlanmıştır.

⁶⁷⁸ Fünûnu'l-Efnân âyetin bu kısmı yazılmadan doğrudan açıklamayla başlanmıştır.

⁶⁷⁹ Fünûnu'l-Efnân'da sûrenin ismi “سورة ن” şeklindedir.

Mülk	(طِبَاقًا)	106	408	(إِنْ أَهْلَكَ يَ اللَّهُ)	107	408
Kalem ⁶⁸⁰	(ن)	107	409	(لِيَرْلُقُونَكَ)	107	411
Hakka	(الْحَاقَّةُ)	107	412	(وَإِنَّهُ لَحَقُّ الْيَقِينِ)	107	414
Meâric ⁶⁸¹	(سَائِلٌ)	107	415	(وَالْإِيفَاضُ) ⁶⁸²	108	417
Nûh	(مِنْ ذُنُوبِكُمْ)	108	418	(وَلَوْلَا ذِيّ)	108	419
Cîn	(اسْتَمَعَ نَفَرٌ)	108	420	(وَأَحَاطَ)	108	422
Müzemmil	(الْمُرْمِلُ)	108	423	(مَرْضَى)	109 ⁶⁸³	424
Müddesir	***	109	425	(صُحُفًا مُنَشَّرَةً)	109	427
Kıyâme	(لَا)	109	428	(سُدَى)	109	430
İnsan	(هَلْ)	109	431	(أَسْرَهُمْ)	109	432
Mürselât	(الْمُرْسَلَاتِ)	109	433	(كَيْدٌ)	110	434
Nebe ⁶⁸⁴	(النَّبَاِ)	110	435	(صَوَابًا)	110	435
Nâziât	(النَّازِعَاتِ)	110	436	(مُنْتَهَاهَا)	110	437
Abese	(عَبَسَ)	110	438	(فَتَرَةً)	110	439
Tekvir	(كُورَتْ)	110	440	(بِضْنَيْنِ)	111	441
İnfitar	(انْفَطَرَتْ)	111	442	(فِي أَيِّ صُورَةٍ)	111	442
Mutaffifîn	(عَلَى النَّاسِ)	111	443	(هَلْ ثَوَّبَ الْكُفَّارُ)	111	444
İnşikâk	(وَحُفَّتْ)	111	445	(يُوعُونَ)	111	445
Burûc	(الْبُرُوجِ)	111	446	(فَتَنُوا)	111	446
Târık	(وَالطَّارِقِ)	111	447	(رُؤْيَا)	111	447
Â‘la	(قَدَّرَ فَهَدَى)	111	448	(إِنَّ هَذَا)	111	448
Ğaşıye	(الْغَاشِيَةِ)	111	449	(بِمُصِيطِرٍ)	111 ⁶⁸⁵	450

⁶⁸⁰ Fünûnu 'l-Efnân'da sûrenin ismi "سورة المتخرم" şeklindedir.

⁶⁸¹ Fünûnu 'l-Efnân'da sûrenin ismi yerine ilk âyetinden "سَأَلَ سَائِلٌ" kısmı verilmiştir.

*** Âyetin sebebi nüzûlu ile başlanmıştır.

⁶⁸² Âyette "يُوفِضُونَ" olarak gelmiştir.

⁶⁸³ Açıklama esnasında "الفراض" lafzı hatalı olarak "الفرائض" şeklinde yazılmıştır.

⁶⁸⁴ Fünûnu 'l-Efnân'da sûrenin ismi yerine ilk âyeti "عَمَّ يَتَسَاءَلُونَ" kısmı verilmiştir.

*** Âyetin sebebi nüzûlu ile başlanmıştır.

Fecr	(وَلَيَالٍ عَشْرٍ)	111	451	(ارْجِعِي)	112	452
Beled	(الْبَلَدِ)	112	453	(مُؤَصَّدَةٌ)	112	454
Şems	(وَضَحَاهَا)	112	455	(وَلَا يَخَافُ عُقْبَاهَا)	112	455
Leyl	(وَمَا)	112	456	(وَمَا لِأَحَدٍ)	112	456
Duhâ	(سَجَى)	112	457	(صَالًا)	112	457
İnşirah	(أَنْقَضَ ظَهْرَكَ)	112	458	(فَأَنْصَبْ)	112	458
Tîn	(الطُّورِ)	112	459	(بِالَّذِينَ)	112	459
Alak ⁶⁸⁶	(أَنْ رَأَى)	112	460	(كَلَّا)	112	460
Kadir	(إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ)	112	461	(سَلَامٌ)	112	461
Beyyine ⁶⁸⁷	(وَالْمُشْرِكِينَ)	112	462	(الْبَرِّيَّةِ)	112	462
Zelzele	(زُلْزِلَتْ) ⁶⁸⁸	112	463	(أَعْمَالِهِمْ)	113	463
Âdiyât	(الْعَادِيَّاتِ)	113	464	(وَحُصِّلَ)	113	464
Kâria	*	113	465	(فَأَمُّهُ)	113	465
Tekâsür	(التَّكَاتُرِ)	113	466	(التَّعِيمِ)	113	466
Asr	(الْعَصْرِ)	113	467	(الْإِنْسَانِ)	113	467
Hümeze	**	113	468	(مُمَدَّدَةٍ)	113	468
Fîl	(أَلَمْ تَرَ)	113	469	(سَجِّلِ)	113	469
Kureyş ⁶⁸⁹	(لَا يَلْفِ)	113 ⁶⁹⁰	470	(فَلْيَعْبُدُوا)	113	470
Mâûn ⁶⁹¹	(بِالَّذِينَ)	113 ⁶⁹²	471	(الْمَاعُونَ)	113	471
Kevser	(الْكَوْثَرِ)	113	472	(الْأَبْتَرِ)	113	472

⁶⁸⁵ Fünûnu 'l-Efnân'da "حَسَابُهُمْ" kısmının tefsiri eksik kalmıştır.

⁶⁸⁶ Fünûnu 'l-Efnân'da sûrenin ismi "القلم" şeklindedir.

⁶⁸⁷ Fünûnu 'l-Efnân'da sûrenin ismi yerine ilk âyetiyle "سورة لم يكن" şeklinde verilmiştir.

⁶⁸⁸ Fünûnu 'l-Efnân'da "زُلْزِلَتْ" şeklindedir.

⁶⁸⁹ Fünûnu 'l-Efnân'da sûrenin ismi yerine ilk âyeti "لَا يَلْفِ قُرَيْشٍ" kısmı verilmiştir.

* Doğrudan âyetin açıklamasıyla başlanmıştır.

** İbn Kuteybe'den rivâyetle başlamıştır.

⁶⁹⁰ Fünûnu 'l-Efnân âyetin bu kısmı yazılmadan doğrudan açıklamayla başlanmıştır.

⁶⁹¹ Fünûnu 'l-Efnân'da sûrenin ismi "الدين" şeklindedir.

⁶⁹² Fünûnu 'l-Efnân harf-i cer düşürülerek "الدين" şeklinde yazılmıştır.

Kâfirûn	*	113	473	(لَكُمْ دِينُكُمْ)	113	473
Nâsr	(وَالْفَتْحُ)	113	474	(فَسَبِّحْ)	113	474
Tebbe	*	113	475	(المسد)	113	475
İhlâs	**	113	476	(الصَّمَدُ)	114	476
Felâk	(الْفَلَقِ)	114	477	(التَّفَاطَاتِ)	114	477
Nâs	(الْوَسْوَاسِ)	114	478	(الْجِنَّةِ)	114	478

EK 9

Fünûnu'l-efnân ile Nüzhetü'l-a'yüni'n-nevâzir'in Mukayesesi

Harf	Vucûh ve Nezâir yönünden incelenen kelimeler	<i>Fünûnu'l-Efnân</i> 'daki varak numarası	<i>Nüzhetü'l-a'yüni'n-nevâzir</i> 'deki sayfa numarası
ا	الاتباع، أخلد، الاستطاعة، الاستغفار، الأسف، أصبح، الإصر، أولى، “ الإذن، الاستحياء، الأسفل، الأغلال، الأمانة، أم، أنى، إلى، أو، الأب، أحد، الإحصاء، أدنى، الأعمى، الآل، إلا، الإمام، الإنزال، إن، الأخ، ”الإفك، الأم، الأمة، الأجر، الأهل، الأرض، الأمر، الإنسان	138-145	85-183
ب	”البعل، البلاء، البهتان، البر، البحر، البصير، البلد، البعث، البيت، الباء“	145-147	188-211
ت	”التوفي، التلاوة“	147,148	213-222
ث	”ثم، الثياب“	148	223-225
ج	”الجعل، الجبار“	148	228-233
ح	الحميم، الحرث، الحبل، الحجر، الحساب، الحين، الحسنى، الحسنة والسيئة، “ ”الحكمة، الحق	148-150	236-269
خ	”الختم، الخوف، الخلق، الخير“	150, 151	272-289
د	”الدابة، الدين“	151, 152	290-299
ذ	”الذل، الذكر“	152, 153	300-306
ر	الرجاء، الريب، الركوع، الرمي، الريح، الرجم، الرؤية، الروح، الرجل، “ ”الرحمة	153-155	307-334
ز	”الزوج“	155, 156	336-337
س	الساق، السلطان، السبح، السجود، السعي، السفه، السلام، السماء، “ ”السوء	156, 157	342-369

شش	”الشري، الشيطان، الشهيد، الشجر“	157, 158	373-382
صص	”الصوم، الصبر، الصاعقة، الصلاة“	158, 159	386-396
ضض	”الضرب، الضلال“	159, 160	400-409
ضط	”الطاغوت، الطعام“	160	410-413
ظظ	”الظلمات، الظن، الظلم“	160, 161	423-428
ظع	”عفو، عن، على، العذاب، العلم“	161, 162	436-453
غغ	”الغيب“	162	456-458
فف	”الفرقان، الفتح، الفرض، فوق، في، الفتنة“	162, 163	459-480
قق	”القبل، القليل، القرية، القضاء“	163, 164	484-509
كك	”كلا، الكتب، كان“	164, 165	511-519
لل	”لولا، اللسان، الام“	165, 166	532-539
مم	”المرض، المس، المثل، المحصنات، المدينة، ما، المرأة، من“	166-168	544-578
نن	”النسيان، النجم، النظر، النور، الناس“	168, 169	579-605
وو	”الوضع، الوراء، وقع، الوجه، الواو، الوحي“	169	608-622
ه	”هل، الهدى“	169, 170	623-630
هلا	”لا“	170	631, 632
يي	”اليأس، اليمين“	170	633-644

BİBLİYOGRAFYA

A‘zami, Muhammed Mustafa, *Kur’ân Tarihi*, (v. Ömer Türker, Fatih Serenli), İz Yay, İstanbul 2006.

Ahmed b. Fâris, Ebû'l-Huseyn Zekeriyyâ İbn Faris, *Mücmelü'l-Lüğa*, (thk. Abdülmuhsin Sultan), Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1984.

Ahmed Halil, *Neşâetü't-tefsir fi'l-kitâbi'l-mukaddese ve'l-Kur'ân*, Vekaletü's-şarkıyyeti's-sekâfe, İskenderiye 1954.

Albayrak, Halis, *Tefsir Usûlü: Yöntem-Ana Konular-İlkeler-Teklifler*, (ed. A. Ali Ural), Şule Yay, İstanbul 1998.

Algül, Hüseyin, *İslam Tarihi*, Gonca Yay, İstanbul 1987.

Allûcî, Abdülhamid, *Müellefâtü İbnü'l-Cevzî*, Vizâretü's-sekâfe ve'l-irşâd, Bağdat 1965.

Arslan, Gıyasettin, “İbni Haldun’un Mukaddime’sinde Kur’ân İlimleri ve Tefsir Usulü”, *Usûl: İslam Araştırmaları*, 2007.

Arslantürk, Zeki, *Araştırma Metod ve Teknikleri*, Çamlıca Yay, İstanbul 2008.

Avcı, Casim, *İslam – Bizans İlişkileri*, Klasik, İstanbul 2003.

Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn esmâi'l-müellifîn ve âsarü'l-musannifîn*, Maarif Basımevi, İstanbul 1955.

....., *Îzâhü'l-meknûn fi'z-zeyl alâ keşfi'z-zünûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, MEB, İstanbul 1971-1972.

Baltacı, Burhân, “Tefsir Usûlünün Yeniden İnşasına Fıkıh Usûlünün Katkısı -Şâtıbî Örneği-”, *Tarihten Günümüze Kur’ân İlimleri ve Tefsir Usûlü*, 2009.

Bayar, Fatih, *Taberî’nin Tefsir Metodolojisi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi, SBE, Bursa 2008.

Begavî, Hüseyin b. Mesud, *Şerhü’s-sünne*, I-XVI, (tah. Şuayb el-Arnaut, Muhammed Züheyr eş-Şâviş, el-Mektebü’l-İslâmî, Beyrut 1983/1403.

Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi ve Tabakâtü'l-müfessirîn*, Ravza Yay, İstanbul 2008.

Birişik, Abdülhamit, *Kıraât İlmi ve Tarihi*, Emin Yay, Bursa 2004.

....., “Tefsir”, *DİA*, XL, 281.

Brockelmann, Carl, *Geschichte der Arabischen litteratur: zweite den supplementbanden angepasste auflage*, E. J. Brill, Leiden 1943, *Geschichte der Arabischen litteratur: erster supplementband*, E. J. Brill, Leiden 1937.

....., *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, (trc. Neşet Çağatay), Türk Tarih Kurumu, Ankara 1992.

....., “İbnü'l-Cevzî”, *İslam Ansiklopedisi: İslâm Âlemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lugati*, MEB, İstanbul 1967, V/II, s. 848, 849.

Bulut, Ali, “Türkiye’de Tefsir Usûlü Ulûmu’l-Kur’ân Tartışmaları (Bir Literatür İncelemesi)”, *Tarihten Günümüze Kur’ân İlimleri Ve Tefsir Usulü [Tarihten Günümüze Kur’ân İlimleri Ve Tefsir Usûlü [Toplantısı] (2008 İstanbul)*.

....., *Erken Dönem Tefsir Mukaddimelerinin Tefsir Usûlü Açısından Değerlendirilmesi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi, SBE, Isparta 2009.

Cemaleddin Kasımî, Muhammed b. Muhammed, *Tefsir İlminin Temel Meseleleri*, (trc. Sezai Özel), İz Yay, İstanbul 1990.

Cerrahoğlu, İsmail, *Kur'ân Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Amiller*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Ankara 1968.

....., *Tefsir Tarihi*, Fecr Yay, Ankara 2005.

....., *Tefsir Usûlü*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Ankara 1971.

Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd, *es-Sihâh Tâcü'l-Lüğa ve Sihâhü'l-'Arabiyye*, I-VII, (thk. Şihâbüddin Ebû Amr), Dârü'l-fıkr, Beyrut 1998.

Çalışkan, İsmail, Tefsir Usûlünün İlk Kaynakları Üzerine Bir Tetkik -Abdullah b. Vehb (v. 197/812) ve Muhâsibî (v. 243/857) Örneği-, *Tarihten Günümüze Kur'ân İlimleri ve Tefsir Usûlü*, sayı: , Isparta 2009.

Çetin, Abdurrahman, *Kıraatlerin Tefsire Etkisi*, Marifet Yay, İstanbul 2001.

....., *Yedi Harf ve Kıraâtler*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2005.

Çetiner, Bedreddin, *Ebu'l-Berekât en-Nesefî ve Medârik Tefsiri*, İFAV, İstanbul 1995.

Demirci, Mehmet, “Tefsir Usûlüne Duyulan İhtiyaç”, *Tarihten Günümüze Kur'ân İlimleri Ve Tefsir Usulü [Tarihten Günümüze Kur'ân İlimleri ve Tefsir Usulü [Toplantısı] (2008 İstanbul)*.

Demirci, Muhsin, “Tefsir Usûlünün Temel Kaynakları”, *Kur'ân Mesâjı: İlmi Araştırmalar Dergisi*, 1999/2

....., *Konulu Tefsire Giriş*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2006.

....., *Kur'ân ve Yorum*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2006.

....., *Kur'ân'ın Müteşâbihleri Üzerine: (Müteşâbihâtü'l-Kur'ân)*, Birleşik Yay, İstanbul 1996, s. 63-112).

....., *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, İFAV, İstanbul 2009.

....., *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, İFAV, İstanbul 1998.

....., *Tefsirde Metodolojik Sorunlar*, İFAV, İstanbul 2012.

....., *Tefsire Giriş*, TDV İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul 2009.

Draz, Abdullah, *En Mühim Mesaj Kur'ân*, (trc. Suat Yıldırım), Akademi Yay, İzmir 2006.

Duman, M. Zeki, *Uygulamalı Tefsir Usûlü ve Tefsir Tarihi (Başlangıcından Tedvin Dönemine Kadar)*, Erciyes Üniversitesi, Kayseri 1992.

Dumlu, Ömer, *Kur'ân Tefsirinde Yöntem*, Anadolu Yay, İzmir 1998.

Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-muhît*, Dâru'l-fikir, yy 1403/1983.

Elik, Hasan, *Kur'ân'ın Korunmuşluğu Üzerine*, İFAV, İstanbul 2008.

Erdoğan, Mehmet, “Şah Veliyyullah”, *DİA*, XXXVIII, 260.

Gökkır, Necmettin, “Kur'ân Dilinde Ehl-i Kitap Kültürünün İzleri: Sosyo-Linguistik Bir Yaklaşım”, *Tarihten Günümüze Kur'ân'a Yaklaşımlar [Tarihten Günümüze Kur'ân'a Yaklaşımlar [Toplantısı] (2009 İstanbul)]*.

Görener, İbrahim, “Kur'ân İlimleri ve Tefsir Usûlünün Bir Yöntem Çağrıştırması Sorunu”, *Bilimnâme: Düşünce Platformu*, 2009/1.

....., “Tefsir Usûlü ve Kur'ân İlimlerinin Tefsir Yöntemi Açısından Değerlendirilmesi”, *Tarihten Günümüze Kur'ân İlimleri ve Tefsir Usulü [Tarihten Günümüze Kur'ân İlimleri ve Tefsir Usûlü [Toplantısı] (2008 İstanbul)]*, (Editörler: Bilal

Gökkır, Necdet Yılmaz, Ömer Kara, Muhammed Abay, Necmettin Gökkır), İlim Yayma Vakfı, İstanbul 2009.

Gümüş, Sadreddin, *Kur'ân Tefsirinin Kaynakları*, Kayıhan Yay, İstanbul 1990.

Halil b. Ahmed, Ebû Abdurrahman el-Ferâhîdî; İbrâhim Sâmerrâi, *Kitâbu'l-Ayn*, (thk. Mehdi Mahzûmî), Müessesetü'l-a'lemi li'l-matbûât I-VIII, Beyrut 1988.

Hasan, İbrahim, *Siyasî-dinî-kültürel-sosyal İslam tarihi: Abbasîlerin ikinci dönemi (447-656/1055-1258) Selçukluların ilk dönemi-Sencer ve kardeşleri dönemi-Abbaî hilafetine ismen tabi bağımsız devletler-Moğol istilas (Bağdad'ın düşmesi)-Abbasî hilafetine tabi olmayan müstakil müslüman devletler -Dış münasebetler-Siyasî ve dinî hareketler-İdarî müesseseler*, (trc. İsmail Yiğit, Nusreddin Bolelli), Kayıhan Yay, İstanbul 1986.

Hatiboğlu, İbrahim, “İbnü'l-Cevzî”, *DİA*, XX.

Hayreddin Zirikli, *el-A'lâm: Kâmusu terâcimi li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ*, I-VIII, Dârü'l-ilm li'l-melâyin, Beyrut 1992.

Hodgson, Marshall G. S., *The venture of Islam: conscience and history in a world civilization*, The University of Chicago, Chicago 1974, I, s. 493-495.

Hûlî, Emin, *Kur'ân Tefsirinde Yeni Bir Metod*, (trc. Mevlüt Güngör), Kur'ân Kitaplığı, İstanbul 1995.

İbn Düreyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan el-Ezdî el-Basrî, *Cemheratü'l-luğa*, I-III, Dâru Sâdır, Beyrut ts.

İbn Hallikân, Ebü'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnai'z-zaman*, I-VIII, (thk. İhsan Abbas), Dâru Sâdır, Beyrut ts.

İbn Kesir, Ebü'l-Fidâ İmâdüddin İsmail b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, (thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî), Hicr li't-tibâa ve'n-neşr, Cize 1998.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe, *Te'vîlu Müşkili'l-Kur'ân*, (nşr: Seyyid Ahmed Sakr), Beyrut 1983.

İbn Kutluboğa, Ebü'l-Adl Zeynüddin Kâsım b. Kutluboğa, *Tacü't-terâcim fî tabakâti'l-Hanefiyye*, Matbaatü'l-müsennâ, Bağdat 1962.

İbn Receb, Ebü'l-Ferec Zeynüddin Abdurrahman b. Ahmed, *Kitâbü'z-zeylî alâ tabakâti'l-hanâbile*, I-IV, Dârü'l-ma'rife, Beyrut ts.

İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbas Takıyyüddîn Ahmed b. Abdülhalim, *Mukaddime fî usuli't-tefsir*, Dârü'l-mektebeti'l-hayat, Beyrut ts, s. 9.

İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali, *Fünûnu'l-efnân fî ulûmi'l-Kur'ân*, (thk: Hasan Ziyâeddin Itr), Dârü'l-beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 1987.

....., *Meşyahâtu İbni'l-Cevzî*, (thk. Muhammed Mahfûz), Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1980.

....., *Acâibu ulûmi'l-Kur'ân*, (thk. Abdülfettah Âşûr), ez-Zehra li'l-i'lâmi'l-Arabî, Kahire 1986.

....., *el-Musaffâ bi ekuffi ehli'r-resûh min ilmi'n-nâsih ve'l-mensûh*, (thk. Hâtim Salih ed-Dâmin), Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1984.

....., *el-Müctebâ mine'l-müctenâ*, (thk. Ali Hüseyin el-Bevvâb), Dârü'l-furkân, Amman 1988.

....., *el-Müdhiş fî ulûmi'l-Kur'ân ve'l-hadis ve'l-lügâ ve uyûni't-tarih ve'l-vaaz*, (haz. Mervan Kabbani), Dârü'l-mektebeti'l-ilmiyye, Beyrut ts,

....., *Garîbü'l-hadis*, I-II, (thk. Abdülmü'ti Emin Kal'aci), Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 1985.

....., *Nâsihü'l-Kur'ân ve mensûhuhû: Nevâsihu'l-Kur'ân*, (thk. Hüseyin Salim Esed Dârani), Dârü's-Sekâfeti'l-Arabiyye, Dimaşk 1990.

....., *Nüzhetü'l-a'yûni'n-nevâzir fî ilmi'l-vücûh ve'n-nezâir*, (thk. Muhammed Abdülkerim Kâzım er-Râzî), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1984; (hşy. Halil Mansur), Daru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 2000.

- ....., *Ruûsu'l-kavârîr*, Dârü's-Sahabe, Tanta 1990.
- ....., *Tezkiretü'l-erîb fî tefsiri'l-garîb*, I-II, (thk. Ali Hüseyin Bevvâb), Mektebetü'l-Maârif, Riyad 1986.
- ....., (thk. Tarık Fethi Seyyid), Daru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 2004.
- ....., *Zâdü'l-mesîr fî ilmi't-tefsir*, I-IX, el-Mektebetü'l-İslâmî, Dimaşk ts.
- İmamoğlu, İbrahim Hakkı**, *Celâleddin es-Suyûtî ve Kur'ân İlimlerindeki Yeri – el-İtkân Örneği* –, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, SBE, Ankara 2011.
- Karaca, Nefise**, *Abdurrahman İbnü'l-Cevzî ve Tefsirdeki Metodu*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, SBE, İzmir 2005.
- Karacelil, Süleyman**, “Tefsir Usûlünün Yeterliliği”, *Tarihten Günümüze Kur'ân İlimleri ve Tefsir Usûlü*, ys 2009.
- ....., *Tefsir Usûlünün Yapısı ve İşlevi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), MÜ, SBE, İstanbul 2010.
- Katib Çelebi**, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah, *Keşfü'z-zünûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, MEB, İstanbul 1971.
- Kayhan, Veli**, *Kur'ân'ı Tefsirde Usûl ve Gerekli İlimler*, Kur'ân Araştırmaları Vakfı, Bursa 2007.
- Kesler, Fatih**, *Irak Tefsir Ekolü*, Akçağ Yay, Ankara 2005.
- ....., *Mekke Tefsir Ekolü*, Akçağ Yay, Ankara 2005.
- Koç, Mehmet Akif**, “Tefsirin Erken Dönem Gelişimi”, *Ankara Üniversitesi İFD*, XLIII, 2002.
- Kurt, Mustafa**, *İbn Kuteybe ve Tefsir Anlayışı*, İFAV, İstanbul 1996.

Lapidus, Ira Marvin, *A history of Islamic societies*, Cambridge University, Cambridge 1988.

Lunde, Paul, *İslâm Tarihi: Düinden Bugüne İslâm Dünyası*, (trc. İmge Tan), Alfa Yay, İstanbul 2011.

Mahmûd Ahmed el-Kaysiyye en-Nedvî, *el-İmam İbnü'l-Cevzî ve Kitâbuhü'l-mevzûât*, Danişgâh-ı Pencap, Lahor 1983.

Muhammed b. Abdurrahman el-Humeysî, *Ebû Hanife'nin İtikad Esasları*, (çev. Ahmet İyibildiren, Mustafa Öztürk), Gurâbâ, İstanbul 2010.

Muhammed Hâdi Marifet, *Kur'ân İlimleri*, (trc: Burhânettin Dağ), Kevser Yay, İstanbul 2009.

Muhâsibî, Ebû Abdullah Haris b. Esed, *el-Akl ve fehmi'l-Kur'ân*, (thk. Hüseyin Kuvvetli), Dâru'l-kindî; Dâru'l-fıkr, İrbid 1402/1982.

....., *el-Akl ve fehmi'l-Kur'ân: Akıl ve Kur'ân Anlaşılması*, (trc. Veysel Akdoğan), İşaret Yay, İstanbul 2003.

Müsâid Müslim Abdullah, *Gelişme Döneminde Tefsir*, (çev. Muhammed Çelik), Yeni Akademi Yay, İstanbul 2006.

Nesefî, Ebu'l-Mu'în, *et-Temhîd fî Usûli'd-Din*, Dâru's-sekâfeti'n-neşr, Kâhire 1987.

Nusayr, Âmine Muhammed, *Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî ârâuhü'l-keîamiyye ve'l-ahlâkiyye*, Dâru's-şurûk, Kahire 1987.

Öksüz, Adil, *Muhâsibî: Fehmi'l-Kur'ân*, Sakarya Üniversitesi İFD, 2002.

Özdeş, Talip, *Mâturîdî'nin Tefsir Anlayışı*, İnsan Yay, İstanbul 2003.

Öztürk, Mustafa, “Müşâbih Kavramı Bağlamında “Tefsir Usûlü'nün (Ulûmü'l-Kur'ân) Mahiyeti ve Pratik Değeri Üzerine Bir İnceleme”, *Bilimnâme: Düşünce Platformu*, 2008/2.

....., “Zerkeşî’nin Kaynakları – el-Burhân fî ulûmi’l-Kur’ân Üzerine Bir Araştırma – ”, *Tefsir Tarihi Araştırmaları*, Ankara Okulu Yay, İstanbul 2005.

....., *Kur’ân, Tefsir Ve Usûl Üzerine -Problemler, Tespitler, Teklifler-*, Ankara Okulu Yay, Ankara 2011.

Paçacı, Mehmet; Ünal, İsmail Hakkı, *Kur’ân ve Hadis İlimleri*, Ankara Üniversitesi Uzaktan Eğitim Yay, Ankara 2006.

Paçacı, Mehmet, *Kur’ân’a Giriş*, İSAM, İstanbul 2008.

Ragıb el-İsfahanî, Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal, *Müfredâtu elfâzi’l-Kur’ân*, (thk. Safvan Adnan Dâvûdî, Dârü’l-kalem, Dimaşk 2002/1423; Dârü’s-şâmiyye, Beyrut 1423/2002.

....., *Mukaddimetu câmiî’t-tefâsir*, (thk. Ahmed Hasan Ferhat), Dârü’d-da‘ve, Kuveyt 1984.

Sâbûnî, Muhammed Ali, *et-Tıbyân fî ulûmu’l-Kur’ân*, Dersaâdet, İstanbul ts.

Sarı, Mehmet Ali, “el-İtkân”, *DİA*, XXIII, s. 464.

Suphi es-Sâlih, *Mebâhis fî ulûmi’l-Kur’ân*, Dersaâdet, İstanbul ts.

Suyûtî, Celâleddin Abdurrrahman, *el-İtkân fî ulûmi’l-Kur’ân*, (thk. Ahmed b. Ali), Dârü’l-hadîs, Kâhire 2006.

....., *el-İklîl fî istinbâti’t-tenzîl*, (thk. Seyfüddin Abdülkâdir Kâtib, Dârü’l-kütübi’l-ilmiyye, Beyrut 1985.

....., *el-Mühezzebe fî mâ vaka‘ fî’l-Kur’ân mine’l-muarreb*, (şrh. Semîr Hüseyin Halebî), Dârü’l-kütübi’l-ilmiyye, Beyrut 1988.

....., *Kitâbü’t-tehaddüs bi nîmetillah*, (tah. E. M. Sartain), Cambridge University, Cambridge 1975.

....., *Lübâbü'n-nükûl fî esbâbi'n-nüzûl*, (tsh. Ahmed Abdüşşafi), Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut ts.

....., *Müfhemâtu'l-akrân fî mübhemâti'l-Kur'ân*, (thk. İyad Hâlid Tabba), Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1986.

....., *Tenâsuku'd-durer fî tenâsubi's-suver*, (thk. Abdullah Muhammed Derviş), Âlemü'l-kütüb, Beyrut 1987.

....., *Tezkiretü'l-erîb fî tefsiri'l-garîb*, (thk. Tarık Fethi Seyyid), Daru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 2004.

Şah Veliyyullah, Ebu Abdilaziz Kutbüddin Ahmed b. Abdirrahim b. Vecihiddin Dihlevî, *el-Fevzü'l-kebîr fî usûl't-tefsir*, (thk. Selman en-Nedvi), Dârü'l-beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 1987.

Şavaş, Rıza; Dumlu, Ömer, “Nüzûl Sırasına Göre ÂyetÂyet Kur'ân'ın Yorumu”, *Tarihten Günümüze Kur'ân'a Yaklaşımlar [Tarihten Günümüze Kur'ân'a Yaklaşımlar [Toplantısı] (2009 İstanbul)]*, (Editörler: Bilal Gökkır, Necdet Yılmaz, Ömer Kara, Muhammed Abay, Necmettin Gökkır), İlim Yayma Vakfı İstanbul 2010.

Şâzeli, Abdülkadir, *Behcetü'l-âbidîn bi tercemeti hâfızı'l-asr Celâleddin es-Suyûtî*, (thk. Abdülilah Nebhân), Matbuâtı Mecmâi'l-luğati'l-Arabiyye, Dimaşk 1998.

Taberî, Ebû Cafer İbn Cerîr Muhammed b. Cerîr b. Yezid, *Tefsirü't-Taberî = Câmiü'l-beyân an te'vili âyi'l-Kur'ân*, (thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî), Dâru Âlemi'l-Kütüb, Riyad 2003.

Temel, Nihat, *Şaz Kırââtler ve Yorum Farklılıklarına Etkisi*, İstanbul 2000.

Temizkan, Abdullah, *Râğıb El-İsfahânî'nin Kur'ân'ı Anlama ve Yorumlama Yöntemi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, SBE, Ankara 2008.

Turgut, Ali, *İbnü'l-Cevzî ve Tefsir Usûlündeki Yeri: Araştırma-İnceleme*, İstanbul 1989.

....., *Tefsir Usûlü ve Kaynakları*, İFAV, İstanbul 1991.

Üçok, Bahriye, *İslam Tarihi: Emeviler-Abbasiler*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Ankara 1968.

Ünver, Mustafa, *Tefsirde öteki: Celâleyn'de İsrâiliyât*, Sidre Yay, Samsun 2008.

Yavuz, Yusuf Şevki - Casim Avcı, “İbnü'l-Cevzî”, *DİA*, XX.

Yıldız, Hakkı Dursun, “Abbasîler”, *DİA*, I.

Zehebî, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, Dâru'l-hadîs, Kâhire 2005

Zehebi, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Tezkiretü'l-huffâz*, I-IV, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1342/1957.

....., *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, (thk. Beşşar Avvâd Ma'rûf, Muhyi Hilâl Serhân, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1404/1984.

Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer, *Esâsü'l-Belâğa*, (v.538/1143), Dâru't-tenvîri'l-Arabî, Beyrut 1984.

Zerkânî, Muhammed b. Abdu'l-Azîm, *Menâhilu'l-irfân fî ulûmi'l-Kur'ân*, I-II, Dâru'l-hadîs, Kâhire 2001.

Zerkeşî, Bedreddin Muhammed b. Abdullah, *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*, (tah. Ebî Fadl ed-Dimyâtî, Dâru'l-hadîs, Kâhire 2006.